

KERESZTÉNY MAGVETŐ

82. évfolyam 3—4. szám — Alapítási éve 1861

Kiadja az Unitárius Egyház

1976

TARTALOM

Augusztus 23.	151
Emlékezve emlékeztetni — 1947. december 30	153
Kovács István	
Évfordulón, a béke szolgálatában	155

TANULMÁNYOK

Mikó Imre	
Balázs Ferenc most volna 75 éves	158
Balázs Ferenc	
A Lélek-Isten hívője	159
Mikó Imre	
Balázs Ferenc végrendelete	160
Dán Róbert	
Bogáti Fazekas Miklós	164
Binder Pál	
Adatok Pécsi János (kb. 1550—1581) énekszerző életéhez	212

SZÓSZÉK—ÚRASZTALA

Dr. Izsák Vilmos	
A jászol üzenete	214
Fodor Dénes	
Együtt a szolgálatban	215
Kovács István	
Gyümölcsceikről ismeritek meg őket	217
Nyitrai Deák Berta	
Két fény között	219
Lukácsi Mózes	
A küzdő és bizakodó ember	220
Kolcsár Sándor	
Andrási György	
Prédikációvázlatok	222
EGYHÁZI ÉLET	230
HÍREK	235
KÖNYVSZEMLE	238

KERESZTÉNY MAGVETŐ

Alapítási éve 1861

Megjelenik negyedévenként

Kiadja az Unitárius Egyház

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, Bdul Lenin nr. 9. Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Lenin út 9. Telefon: 14609. Szerkesztő bizottság: dr. Kovács Lajos püspök (elnök és felelős szerkesztő), dr. Erdő János (felelős szerkesztőhelyettes), dr. Szabó Árpád, Szabó Dezső (szerkesztők) és Sebe Ferenc.

AUGUSZTUS 23.

Hazánk népének legnagyobb nemzeti ünnepe, harminckettedik alkalommal ünnepeljük. Egy emberöltő telt el azóta, hogy a Román Kommunista Párt vezetése alatt álló tömegek fegyveres felkelése elűzte az idegen fasiszta haderőt, csapást mért hazai szövetségeseire, és elindította az országot a szocializmushoz vezető úton.

A megújuló évfordulókon egyre nehezebb összefoglalni azt, ami 1944 óta történt, olyan gazdag volt eseményekben, eredményekben ez a több mint három évtized, hazánk történetének felfelé ívelő szakasza. A múlt vívmányaira támaszkodva mindig előre tekintünk; ma már a hatodik öt-éves terv, az 1976—1980-as évek előirányzatainak keretei között gondolkozunk.

Ha ebben az évben az ipari termelés rekord-teljesítményeket mutatott fel, 1977-ben még 10,5 százalékos növekedést fog felmutatni. A mezőgazdaságban az idén 19—20 milliós gabonahozamot érünk el, ami az ország történetében eddig a legnagyobb eredmény. Így aztán a mezőgazdasági termelés növekedése az ipariénál is gyorsabb ütemű lesz, megközelítőleg 16 százalékos. Mindez munkásosztályunknak, szövetkezeti parasztágunknak, az értelmiségnek, nemzetiségre való tekintet nélkül az összes dolgozóknak köszönhető, akik sikerrel valósítják meg Románia Szocialista Köztársaságunk politikáját.

A termelő erők rohamos fejlődése a lakosság anyagi színvonalának állandó növekedését vonja maga után. A folyó évben 980 000-től 1 000 000-ig különböző lakást építettünk, csaknem kétszer többet, mint az előző öt éves tervidőszakban. Az idén a nemzeti jövedelem körülbelül 10,4 százalékkal nagyobb, mint 1975-ben. Ezen az alapon sikerült biztosítani, hogy a dolgozók reáljövedelme 6,4 százalékkal, a parasztságé 6,5 százalékkal gyarapodjék. A lakosság reáljövedelmei összességükben egy lakosra számítva 7,1 százalékkal nagyobbak, ami megfelel az öt éves terv előirányzatainak. Ami pedig a közellátást illeti, a lakosságnak eladott termékek volumene 10,6 százalékkal nagyobb, mint 1975-ben volt.

1990-re körülbelül 12—15 százalékra csökken a mezőgazdasági szektorban foglalkoztatott dolgozók száma. Mindez nem egészen ötven év leforgása alatt következik be, hiszen 1944. augusztus 23. előtt hozzávetőlegesen fordított volt az arány. Ennek a következményeit pedig nemcsak oktatási és nevelési rendszerünkben, hanem az egyházak életében is komolyan le kell vonni! Ez a gyökeres átalakulás dinamizálja a társa-

dalmi fejlődést, s aki nem tud lépést tartani a gyorsuló idővel, az lemarad.

Augusztus 23-ának évfordulója tehát visszapillantásra és előre tekintésre készíti hazánk minden intézményét és állampolgárát, hogyan tudná hatékonyabban elősegíteni azt az objektív történelmi folyamatot, amely a Párt vezetésével a mindenki minden igényét kielégítő kommunista társadalom felé vezet. Az évforduló alkalmával a kis létszámú unitárius egyház is felajánlja, hogy minőségi szempontból nem jelentéktelen értékeit és erőit a rólunk gondoskodó közös haza előrehaladásának szolgálatába fogja ezután is állítani, abban a szellemben, ahogy az egyházak szerepét az államtanács elnöke számos alkalommal megnyugtatóan körvonalazta.

EMLÉKEZVE EMLÉKEZTETNI 1947. DECEMBER 30.

Huszonkilenc éve, hogy hazánkban megdöntötték a monarchiát, és kikiáltották a Román Népköztársaságot. Ez a történelmi esemény annak a harcnak a betetőzése volt, amelyet évszázadok óta a román nép, a haladó erők vívtak a nemzeti és társadalmi felszabadulásért, a függetlenségért, a haladásért és a jobb életért.

A köztársaság eszméje nem új gondolat, a román nép öntudatában mélyen gyökerező, több évszázados kívánság volt. Már a krónikásoknál találkozunk vele; mint politikai követelmény jelentkezik az 1848-as polgári demokratikus forradalom haladó gondolkozású képviselőinél, mint C. A. Rosetti, Cezar Bolliac, Eftimie Murgu, Dimitrie Bolintineanu, Nicolae Bălcescu és Simion Bărnuțiu. A monarchia az első pillanattól kezdve, hogy megalakult, mély ellenérzést és tiltakozást váltott ki a nép soraiban. Tudósok, írók, közéleti emberek, felvilágosult hazafiak szóban és írásban újra meg újra rámutattak, hogy a királyság lényegében anakronisztikus jelenség, és hogy a román népnek megfelelő egyetlen államforma a köztársaság.

A Román Kommunista Párt megalakulása 1921. május 8-án új, magasabb szintre emelte a monarchiaellenes küzdelmet. A párt első kongresszusának dokumentumai alapvető és perspektivikus feladatként jelelték ki a királyság megdöntését és a dolgozók köztársaságának megszervezését.

1944. augusztus 23. és 1947 közötti időben jöttek létre azok a társadalmi-politikai feltételek, amelyek lehetővé tették, hogy a párt vezette dolgozó népünk december 30-án megdöntse a monarchiát és létrehozza a köztársasági államformát.

Constantin Parhon, a Román Népköztársaság prezidiumának első elnöke így jellemezte a történelmi eseményt: „A román nép kivívta magának a szabadságot, hogy azt az államformát válassza, amely törekvéseinek legjobban megfelel: a népköztársaságot [...] Immár semmi sem gátolja népi demokráciánk fejlődését, mely az összes dolgozók anyagi és szellemi jólétét hivatott biztosítani, s amely országunk függetlenségének és szuverenitásának biztosítója.”

Az új társadalmi rend győzelme közepette 1965. augusztus 21-én hazánk Románia Szocialista Köztársaság lett, kifejezve ezzel a társadalmi és politikai-jogi realitások új tartalmát.

Az 1947 óta eltelt 29 esztendő mérlegét, megvalósításait Nicolae Ceaușescu, Románia Szocialista Köztársaság elnöke ezekben foglalta ösz-

sze: „A Román Kommunista Párt vezette román nép felszámolta a régi társadalmi rendet, örökre megszüntette az ember ember általi kizsákmányolását, fényes győzelmeket vívott ki a szocialista építés minden területén, dicsőséges utat tett meg, egész történelmi korszakot hagyott maga mögött, a legnagyobb szerűbb fejezetet írta be egész évezredes történetébe.“

A huszonkilenc esztendő minden eredménye a munkásosztály, a parasztság, az értelmiségiek, minden dolgozó harcának, fáradhatatlan erőfeszítéseinek eredménye, nemzetiségre való tekintet nélkül, mindazoké, akik összefogtak a haza boldogságáért.

Egyházunk bizalommal fogadta a Népköztársaság kikiáltását, és elkötelezte magát a köztársaság eszméi: az igazság, szabadság, egység, haladás és béke szolgálatára. Unitárius egyházunk tanítása, melynek célja az ember felszabadítása, felemelkedésének és tökéletesedésének a szolgálata itt és most, hűségesen szolgálja hazánk nagyszerű törekvéseit.

A köztársaság kikiáltásának huszonkilencedik évfordulóján jövőt építve és eszményt valósítva, magunkévá tesszük Nicolae Ceaușescu, Románia Szocialista Köztársaság elnökének időszerű, mindenkihez szóló felhívását: „Egyesítsük minden erőnket, szenteljük minden energiánkat, hozzáértésünket és munkaerőnket annak a fáradhatatlan harcnak, amelyet e nagyszerű cél megvalósításáért, a nép, a szocialista Románia felvirágzásáért és jólétéért vívunk.“

KOVÁCS ISTVÁN

ÉVFORDULÓN, A BÉKE SZOLGÁLATÁBAN

Augusztus 1-én múlt egy éve, hogy Helsinkiben, a Finlandia palota nagytermében harminchárom európai ország, valamint az Egyesült Államok és Kanada magasrangú képviselői aláírták az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia záróokmányát. Ünnepelesen elkötelezték magukat, hogy valamennyien gyakorlati lépéseket tesznek Európa s a világ összes népei békéjének és biztonságának szilárd alapokra helyezése és megőrzése érdekében.

Minden évforduló lezárja a megtett útnak egy szakaszát. Emlékezésre és számvetésre készítet. Ez még az egy éves évfordulók esetében is igaz. A fizikai időnél mindig érzékletesebben vallanak az események. Az eltelt évnvi időszak alapvető ismérve nem maga az eltelt egy év, hanem e viszonylag rövid időszakba sűrített történelem.

Az évfordulón — az egy éves rövid időszak történelmének ismeretében — hogyan értékelhetjük a Konferenciát, miben láthatjuk jelentőségét?

Az értékelés természetesen attól is függ: hogyan s milyen szempontból nézzük az egy éves időszak történelmét, eseményeit. Akik látványos eredményeket vártak — feltehetőleg csalódtak. De ez esetben is — mint a legtöbb alkalommal a történelemben — feltétlenül jelentősebbnek kell látnunk egy-egy csendes és határozott lépést előre, mint bármilyen látványos, de tulajdonképpen semmitmondó eredményt. Az eltelt év eseményei mindenekelőtt meggyőző módon igazolták, hogy helyes volt a Konferenciát s annak záródokumentumát létrehozó alapeszme. Az a felismerés, hogy korunk embere számára nincs más ésszerű lehetőség — a vitás kérdések és problémák megoldása rendjén — mint a béke és biztonság megszilárdítása, a vitás kérdések békés úton való intézése, a leszerelés — különös tekintettel a nukleáris, tömegpusztító fegyverekre — s általában az államközi kapcsolatok új alapelvekre való helyezése. Ha az évszázadok véresebbnél véresebb konfliktusai és gyászos tapasztalatai után — korunkban kikerülhetetlen komolysággal — felvetődött a kérdés, melyet Nicolae Titulescu mintegy negyven évvel ezelőtt így fogalmazott meg: „... mit tegyünk, hogy a történelem ne legyen többé a gyűlöletes múlt szakadatlan ismétlődése?” — akkor bármely egészséges ítélőképességgel bíró embernek be kell látnia, hogy az emberiség fejlődésének jelenlegi szakaszában nincs más valódi és elfogadható feltétele az újabb háborúk elkerülésének, mint a békés együttélés, a széles körű

baráti és tartós együttműködési viszonyok meghonosítása az összes népek között.

A konferencia záróokmányának aláírása óta eltelt időszak eseményei egyben azt is igazolják, hogy a népek — különös tekintettel Európa sokat szenvedett népeire s a harmadikvilág-beliekre —, a világ összes haladó erőivel együtt, egyre határozottabban követelik, hogy urai lehessenek saját sorsuknak, s biztosítva legyenek egy újabb világháború veszélyeitől. Ennek jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha nem feledkezünk meg arról sem, hogy mit jelent egy olyan világban élni, amelyben az emberiséget a gyökeres kiirtás veszélye fenyegeti. Mert nem elegendő csupán a fejünk felett Demoklész kardjaként függő atomháborúra és végzetes következményeire gondolni. Észre kell venni azt is, hogy mit jelent állandó rettegésben élni! Látszólagos békében. Mert a „hidegháborús korszak“ fegyveres békéje, az egymással szembenálló katonai tömbök „egyensúlyára“ alapozott béke még nem az igazi béke. Igazi béke nélkül pedig élni nem lehet igazán.

Ha az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferenciát mindezen — történelmileg is meghatározható szükségletként, mondhatni korkövetelményként jelentkező — felismerések eredményének tekintjük, s egyben mint ezen létfontosságú kérdések megoldására irányuló közös erőfeszítésnek fogjuk fel, akkor mindennek jelentősége páratlan az emberiség történelmében. Még akkor is, ha néhány résztvevő állam nem mindig tartotta magát szorosan a záródokumentum aláírásával vállalt kötelezettségekhez. Mert sajnos igaz, hogy az imperialisták kibúvókat kerestek, új elméleteket, a Konferencia szellemét meghamisítani akaró reakciós doktrínákat gyártottak, hogy a nemzetközi politikai életbe visszacsempezhessék az „erőpolitika“ igazságtalan szellemét. Ráadásul a leszerelés terén folyó tárgyalások eredményeivel sem lehetünk elégedettek. Elegendő itt utalnunk arra a napilapokban is közölt tudósításra, mely szerint az Amerikai Képviselőház rekord összegű költségvetéstervezetet terjesztett a Szenátus elé jóváhagyás végett. Az előirányzott költségvetéstervezet 104,3 milliárd dolláros katonai kiadásokat irányoz elő az 1977. évre.

Mindez azt bizonyítja, hogy a számottevő eredmények ellenére sok erőfeszítésre van még szükség annak érdekében, hogy leküzdhessünk bizonyos olyan nehézségeket, amelyek a nemzetközi politikai életben s az államok közötti viszonyokban még mindig jelen vannak — a Konferencia ellenére is.

Ezzel kapcsolatosan utalhatunk arra a nagy jelentőségű Nyilatkozatra, melyet az európai kommunista és munkáspártok 1976. június 29—30-án Berlinben tartott értekezlete adott ki. Ez a Nyilatkozat joggal nevezhető a helsinki egyezmény aláírása utáni időszak legjelentősebb dokumentumának. Egyrészt mert sokoldalúan elemzi a Konferencia óta eltelt időszak nemzetközi politikai eseményeit; másrészt azért, mert konkrét javaslatokat tesz a világpolitikai élet vitás kérdéseinek megoldására, mintegy tovább fejlesztve a Helsinkiben lefektetett alapokat. A Nyilatkozatban összegezett célok Helsinki szellemében történő megvalósítása kétségtelenül számottevő haladást jelentene Európának a béke, a biztonság, az együttműködés és a társadalmi haladás földrészévé való átalakításának az útján. Számunkra különösen figyelemre méltó az, hogy az értekezleten részt vevők nemcsak értékelték, hanem — amint az a

Nyilatkozatból is kitűnik — továbbra is szükségesnek tartják, igénylik az egyházak, a vallásos emberek tevékeny közreműködését, részvételét az összes népek, az egész emberiség érdekeit szolgáló ezen célok megvalósításáért folytatott harcban.

Láthatjuk, hogy a helsinki egyezmény aláírása óta eltelt időszak jó néhány pozitíven értékelhető eredményt is adott az emberiségnek. Olyanokat, amilyenekre — valljuk csak be őszintén — néhány évvel ezelőtt még bár gondolni is alig mertünk volna. Éppen ezért az évfordulón minden túlzás nélkül vélekedhetünk úgy, hogy Helsinki jó alapot adott az európai népek békés együttéléséhez. Utat nyitott, melyen a békeszerető emberiség elindulhatott egy boldogabb és szebb — tehát békés — jövő felé. S ha a kétségbevonhatatlan eredmények mellett még mindig vannak aggodalmakra is okot adó jelenségek, események — mindezek arra figyelmeztetnek, hogy a békéért, jelenünk és jövőnk biztonságáért ezután is tenni kell. Szüntelen.

Minden évforduló lezárja a megtett út egy szakaszát. De egyben megnyit egy előttünk álló új útszakaszt is. Ez esetben: békeszolgálatunk újabb szakaszát.

TANULMÁNYOK

MIKÓ IMRE

BALÁZS FERENC MOST VOLNA 75 ÉVES

A Keresztény Magvető két ízben is értékelte egyházi munkáját. Most születésének háromnegyed százados évfordulója alkalmából az Irodalmi lexikon számára készült életrajzi adatait adjuk.

Balázs Ferenc unitárius lelkész, fró, társadalomszervező, népnevelő, 1901. október 24-én született Kolozsvárt. Apja, Ferenc, postatisztviselő volt, anyja Derzsi Mária. Középiskolai tanulmányait a világháború idején a kolozsvári Unitárius Kollégiumban végezte, ahol már a Remény című diáklapban feltűnt első írásaival. Gépészmérnöki pályára készült, de egy fiatalkori tüdőcsúcshurut döntötte el sorsát, melynek gyógyítására az orvos falusi levegőt ajánlott. Amint írja, falun akkor csak gazdatiszt és pap lehetett valaki, ő pedig azt gondolta: „jobb egy falu szolgálja lenni, mint a grófé“. Ez vezette az unitárius teológiára, ahova 1919 őszén iratkozott be. Teológus korában egyik szerkesztője volt az Előre című félhavi folyóiratnak, egyik szervezője a *Tizenegy* fiatal erdélyi fró antológiájának (1923), amelyben az erdélyi magyar irodalomról, a székely mitológiáról szóló két tanulmánya és két meséje jelent meg. Egyházi ösztöndíjjal sikerült Oxfordban (Manchester College), majd az egyesült államokbeli Berkeley-ben (Pacific Unitarian School for the Ministry) négy évig teológiai tanulmányokat folytatnia. Ott írta *The world towards completion* (A kiteljesülő világ felé) című vallásfilozófiai munkáját. Onnan Ázsián át tért haza, bejárva Japánt, Kína egy részét, Koreát, Indiát, Palesztinát, Egyiptomot. Földközi utazásáról *Bejárom a kerek világot* című könyvében számolt be (Kolozsvár, 1929). A szokványos útleírásoktól eltérően azt mondja el benne, hogyan talált önmagára és dolgozta ki az új társadalom felépítésére irányuló tervét, amely tagadása az ipari kapitalizmusnak a maga urbánus civilizációjával, és a legtöbb hasonlóságot Rabindranath Tagore népjóléti elgondolásaival mutatja. Tagoréval és Gandhival személyesen is tárgyalt erről. Az amerikai „békekaraván“ és Ázsia ifjúsági mozgalmainak egykori szónoka és énekese 1928 őszén Székelykeresztúron az unitárius főgimnáziumnál vállalt iskolafelügyelői állást. Emellett a környező falvakon tart vetítéssel kísért előadásokat, kölcsönkönyvtárt szervez, az unitárius ifjúsági konferenciákon tevékenykedik, megindítja és szerkeszti a *Kévekötés* című unitárius ifjúsági lapot, egyik alapítója az *Erdélyi Fiatalok* című főiskolás lapnak. Ugyanakkor a Korunknak is munkatársa, majd a Falvak Népet kezdi terjeszteni.

Igazi munkaterületét azonban Mészkon nyeri el, ahol 1930-ban lelkésznek választják és haláláig működik. Erről a nevével annyira összeforrott aranyosmenti községről azt írja, hogy „itt minden van, ami Erdély: hegy, síkság, megcsuszamlott dombok, sziklák, hasadék, folyó, bánya s közelben a gyárakkal javított (vagy rontott) kisváros: Torda. Lakosai románok és magyarok: földművesek, iparosok, gyárimunkások és hivatásbeliek.“ Mészkon hozzákezd négyéves falufejlesztő tervének megvalósításához a dániai szövetségi falvakat tartva szem előtt. Felesége amerikai dán asszony, Christine Frederiksen.

A közös gazdálkodás tervét a gazdasági válság meghiúsítja. Mészkot nem sikerül függetleníteni a világpiactól, amint azt Balázs Ferenc a primitív autarchia elvéből kiindulva elgondolta, de közben megújul a kis falu: virágzik a népfőiskola, a dalárda, a színjátszó csoport, újjáépül — népi stílusban — a templom és a paplak, megalakul Tordán a Vidékfejlesztő Szövetkezet. Természetesen sok nehézséggel kell megküzdenie; mind a falu, mind az egyházi vezetőség kicsinyessége és konzervatívizmusa akadályokat gördít gyakran utópisztikus terveinek megvalósítása elé. A hitélet megújítására irányuló terveit a *Kis Hittanban* (1932) és a *Közérthető Evangéliumban* (1935) mondja el, szövetkezeti elveit az *Aranyosszéki tervek* című

füzetben (1933) fejti ki. Amikor pedig a tüdőbaj ismét leveri lábáról, *A rög alatt* című, megható szociográfiai önvallomásában (1936) számol be a világkörüli útja óta végzett munkájáról, kudarcairól és az „álmok szalmájáról”, melyet nem szűnt meg csépelni. „Lenni kevesek megértettje, többek kovásza, sokak testében tövis” — írja önmagáról. Tordára viszik gyógyulni, kislányát elkülönítik tőle, felesége hol külföldön utazik, hol őt ápolja. Betegségében írta meg utolsó munkáját, a *Zöld árvíz* című regényt (1936) — egy vidéki értelmiségi tragikus küzdelmét az elsodort faluban. 1937. május 22-én halt meg Tordán. Mészkon temették el országos részvétel mellett. Gaál Gábor azt írta róla a Korunkban: „Az emberség, a tisztaság volt példaadó benne.”

Balázs Ferenc elsősorban népnevelő, társadalomszervező, hitújító, XX. századbeli utópista szocialista. A városi ember rajongásával választ ki magának kísérleti telepet, Mészköt, ahol egy önálló kis közösséget akar kiépíteni úgy, amint arra az Egyesült Államokban Owen óta sokan tettek kísérletet. Írói tehetségét ennek a tervének rendeli alá. Szépirodalmi munkásságot tulajdonképpen világkörüli utazása előtt fejtett ki, akkor jelentek meg versei, meséi, akkor szervezte a fiatal írók csoportját és dolgozta ki a romániai magyar irodalom elméletét. Külföldi útja után már az eszme megszállottja, s a szépirodalomhoz csak betegem tér vissza, amikor társadalmi munkát nem végezhet. Írásainak — természetesen — ő maga a hőse, de távol áll tőle minden öndicséret, s gyermeki őszinteséggel ír ködös terveiről, súlyos tévedéseiről. „Én a világot ilyen egyszerűnek látom, de az én lelkiismeretem nem olyan tiszta, mint a Balázs Ferencé” — mondta róla Szabédi László. Ezzel a tiszta lelkiismerettel írta meg azt, ami belőle az irodalom számára kitelt, első személyben, derűs kedéllyel, izes tájszavakkal keverve. Stílusát alárendelte a mondanivalójának, számításba vette, hogy egyszerű embereknek ír, tudott didaktikus és egyszerűsítő lenni. Ezért torzóban maradt irodalmi munkásságának nem az esztetizmus lehet a mértéke, hanem a közösség szolgálatában eltöltött élete, amellyel a legtöbbet tett. Ennek a rövid, apostoli életpályának állított emléket egy mesekönyvével, néhány teológiai munkájával és három élménybeszámolóval, amelyekben az útirajz keveredik a regénnyel és a szociográfiával.

Írásai az Előre, Cimborá, Napkelet, Keleti Újság, Ellenzék, Korunk, Erdélyi Helikon hasábjain és az egyházi sajtóban — Keresztény Magvető, Unitárius Közlöny, Unitárius Szószék, Unitárius Egyház és Kévekötés — jelentek meg.

Önálló munkái:

Mesefolyam (Szatmár, 1922), *Bejárom a kerek világot* (Kolozsvár, 1929), *Kis Hittan* (Torda, 1932), *Aranyosszéki tervek* (Torda, 1933), *Közérthető Evangélium* (Torda, 1935), *A rög alatt* (Torda, 1936), *Zöld árvíz* (Kolozsvár, 1936 és Budapest, 1937). Halála után jelent meg a *Mesék* című, Kuti Ilusnak ajánlott kis könyv (Bukarest, 1973) és a *Bejárom a kerek világot* második kiadása (Bukarest, 1975) e sorok írójának előtanulmányával; mindkettő a Kriterion könyvkiadó gondozásában.

Gyűjteményes munkák:

Versek, elbeszélések, tanulmányok *Tizenegy fiatal erdélyi írótól* (Kolozsvár, 1923). — *Iffjúsági daloskönyv* (Kolozsvár, 1931. Szent-Iványi Sándorral és Mikó Imrével). — *Erdélyi csillagok*, Arcok Erdély szellemi múltjából (Erdélyi Szépművés Céh, 1935).

Allamvizsgadolozatot írt Balázs Ferencről a kolozsvár-napocai Babeş—Bolyai egyetem filológiai karának magyar irodalomtörténeti tanszékén Rezi Irén és Gazda Klára, ez utóbbi a folyóiratokban megjelent írásainak és a róla szóló cikkeknek a könyvészeti anyagát is tartalmazza.

BALÁZS FERENC

A LÉLEK-ISTEN HIVŐJE

A lélek-Isten hívője ránéz a fa virágzó ágára. A szívét melegség önti el: abban a kicsi bimbóban valami megmozdult, meghasadt, az élet kinyílott. Azokat az üde szirmokat ugyanaz a lélek és erő hatja át, ami az embert. Lám a vízre rásütött

a nap, és az atomok távolabb futnak egymástól. Szárnyra kapnak a levegőben, felhővé sűrűsödnek. Akármerre nézek: Istennel találkozom. Az Istent látom a hegyekben, folyókban, fáknban, kövekben, futó állatokban, madarakban, emberekben. Nagy testvéri közelségbe hoz engem az Isten mindennel. Gyönyörűség és boldogság az élet.

Dicsőítem és tisztetem az Istent. Nagy, titokzatos, csodálatos valóság! Érzéseimből talán szavak koszorúját fonom. Belekiáltom a világba: hallják meg a virágok, a kérődöz állatok, az emberek. Mámorossá tesz és áldottá. És én is nyílani akarok, hajtani, virágozni, gyümölcsöt hozni: erre ragad engem a bennem lakozó lélek.

Élnem kell az isteni életet. Engednem kell, hogy sodorjon az engem eltöltő erő rendeltetésem betöltésére.

Istenországa megvalósítása!

Íme, Jézus már másodszor lép be, hogy a magas bölcsességet lehozza az emberek közé. Az Isten lélek, és az ember isteni célja Istenországa megalapítása.[...]

Istenországa az emberek szeretetközössége. Lassan, fokozatosan épül: ahogy a szeretet. Az él benne, aki társát testvérenek érzi, sorsát sorsához köti, érdekeit azonosítja. Be messze van a végső állomás! Hol vagyunk mi attól, hogy az egész emberiség, az egész világ egynek tudja magát? Nemzedékek születnek nemzedékek után, és számukat ezekkel mérik. Így épül, mélyül, nagyobbodik a szeretet országa.

Minden nemzedék, minden ember kovácsoljon egy láncszemet, vessen egy tégelát. Az a mi külön kis életünk célja. Ha azt megteesszük, megtettük azt, amiért letünk. A többi és a minden rendre elkövetkezik. A mi kis életparaszunk akkorra már kihamvad. De ami bennünk örökkévaló: az isteni lélek, az úgysem semmisül meg soha. Kárpótlást a mi tökéletlen életünk tökéletlenségeiért ne várjunk: így halad a mindenség a célja felé. Hatalmas folyam fel-feltarajosodó, le-lesimuló hullámai az egyének. Lesznek, elmúlnak. A folyam folyik tovább: magával viszi azt is, ami volt hullám és az új hullámokat is. [...]

A vallásos érzésnek és lendületnek két sodró ereje van. A lélek-Isten; nem ez a kő, nem az a virág, de a követ is, a virágot is eltölti, élteni. És mivégre? Istenországa megvalósítása a cél. A távoli és végső állapot a tökéletes szeretet. De hány millió év telt el, amíg eddig is eljutottunk, hogy van ember, van emberi külön akarat? A jövő útja is millió éveken keresztül vezethet. Be kicsi ma még a szeretet. Máról holnapra megnövelni, teljessé tenni nem lehet. De ápolni kell ezt a kicsi szeretetet is; hiszen a kicsi fenyőfából sem válnék faóriás, ha föld, eső és napfény nem táplálná megfakadása óta. Istenországa a végső cél, de a mostani nemzedék feladata: Isten faluja, Isten völgye.*

MIKÓ IMRE

BALÁZS FERENC VÉGRENDELETE

A végrendelet eredetije nemrég került elő Amerikából, ahol a Wisconsin állambeli Appletonban Balázs Ferenc özvegye, Christine Frederiksen él, aki másodszor dr. Louis Wise faipari kémikushoz ment férjhez. Érvényessége vitatható, hiszen sem dátum, sem aláírás nincs rajta, bár az érdekeltek a maguk részéről elfogadták. De nem is azért tesszük közzé Balázs Ferencnek ezt az egyik utolsó írását, hogy hagyatéknak kérdését felvessük, hanem mert fényt vet további terveire, és önzetlen társadalomszolgálatához nyújt újabb bizonyítékot.

Leánya, Enikő-Solvejg szintén az Egyesült Államokban él, negyvennégy éves, Joung felcsége, négy gyermekük van, akik közül az egyiket Ferencnek hívják. Enikő újra beiratkozott az egyetemre, és — apja szellemében — ökológiából és környezetvédelemből készít diplomadolgozatot. Balázs Ferenc mészkiói ingóságából csak annyit örökölt, amennyit anyja még 1937-ben, lelkészünk halála után magával tudott vinni.

* A *rög alatt* (1928—1935) c. művéből, 120—121. l.

Fontosabb a végrendelet második része, amelyben szellemi javairól és az azokból származó jövedelmekről hagyakozik. Ezeket az Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet (AVE) kezelése alatt álló alap használta volna fel, a végrendeletben részletezett célokra. Az AVE Balázs Ferenc halála után feloszlott, s így a végrendeletnek ezeket a meghagyásait sem lehetett végrehajtani. Műveinek újrakiadására csak 1973-ban (*Mesék*) és 1975-ben (*Bejárom a kerek világot*) került sor, egészen más körülmények között, mindkettő a Kriterion könyvkiadó gondozásában jelent meg.

A telep, amelyről Balázs Ferenc végrendeletében ír, kilenc községet foglalt volna magában, ezek közül csak Kercsedén nincs unitárius egyházközség, különben az unitárius papságra és belső emberekre alapozta tervét. Ez jut kifejezésre annak a bizottságnak az összetételében is, amelyet „a vagyon és az általa létesítendő telep felett való felügyeleti és irányítási jog” gyakorlására kijelölt. Tagjai közül Páll Gábor tordai ügyvéd, az AVE elnöke volt, Tanka Károly kövendi birtokos, [Abrudbányai] Fikker János kövendi unitárius lelkész, Zsigmond Ferenc mézskői énekvezér-tanító, Nyitrai András mézskői gazdálkodó volt. Közülük egyedül Zsigmond Ferenc él Kolozsvár-Napocán.

A végrendelet II. részének 10. pontjában említett dr. Arthur Ernst Morgen amerikai emberbarát, aki feleségével együtt meglátogatta Mézskőn Balázs Ferencéket. Az ő adományából építették újjá a paplakot, és még egy tehenet is vehettek. Az egyházközség természetesen nem tudta megtéríteni nekik az oda befektetett összeget. Erről különben az özvegy már a végrendelethez csatolt Megállapodás tanúsága szerint lemondott.

Balázs Ferenc könyveinek, kéziratainak nagy része elkallódott, a „kicsi ház”, amelyről *A rög alatt* című könyvének *Isten völgye* című fejezetében írt — leégett. Sírját viszont a mézskői hívek szépen rendbe hozták és gondozzák, Debreczeni László kopjafája most is ott látható. Ha a faluközség az Isten völgyében, amelyről álmódott, nem is abban a formában valósult meg, ahogy ő gondolta, időszerű idézni feleségének az Utunk 1976. október 22-i számában közölt mai jellemzését Balázs Ferencről:

„...Egyike volt a »tiszta lelkek«-nek... Székely és magyar volt, de mélyebb és emelkedettebb szeretetet érzett az emberiség iránt... Együtt dolgoztunk a románok és a magyarok jólétéért, igyekeztünk barátai és munkatársai lenni román szomszédainknak Mézskőn... Feri szellemét a kommunista világ is magáévá teheti... Feri messze megelőzte korát, gondoljunk a jelenlegi, egymással versengő nacionalizmusokra, a politikai hatalomra, a mammutvállalatokra, amelyekből egy kisebbség hasznot húz, arra, hogy az ember inkább szolgálja a technológiát, mint embertársait, és hogy az egyének a rettegés miatt nem merik kinyilatkoztatni becsületos igazságérzésüket. De a legfontosabb, amiben Feri megelőzte korát, az az, hogy az erdélyi falu jövőjében a világ sorsát vélte felismerni. Feri falueszméje azt fejezi ki, amire a jövőnek szüksége van: megfelelő közösségi technológia az egészséges élet számára, alapvető jólét és szabad idő népfőiskolákkal és népművészettel, a tanulás és az alkotó munka lehetősége mindenki számára. S mindenkinek éreznie kell, hogy része a világ közösségének.“

Balázs Ferenc végrendelete

Alólirott Balázs Ferenc volt Cheia-mézskői unitárius lelkész vagyonomra és halálom esetére vonatkozólag teljes ép elmével és megfontolással a következő rendelkezéseket teszem:

I. Összes anyagi természetű ingó és ingatlan vagyonom (a szökemáli szőlő, vagy annak eladási ára, ha ezt 1937. márc. 1-ig Nyitrai András teljesen kifizeti, a bútorok, házfelszerelési tárgyak, könyvek, egyéb tárgyak) törvényes örökösömet, leányomat, Balázs Enikót illetik.

II. Amí azonban a szellemi vagyonomból, vagyis teljes írói működésemből származott és halálom után még származó jövedelmeimet illeti, azok annyira Erdély magyarsága iránti szeretetemből fakadtak, s a tehetség is, amellyel azokat megírtam, annyira a fajomé, hogy azok senki egyént nem illethetnek, csak az erdélyi magyarságot. Ennek következtében tehát az a rendelkezésem (amely rendelkezésbe való belenyugvársra leányomat s annak gyámját ezúttal is kérem), hogy azok az „AVE” Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet kezelésében alapot képezzenek a következő feltételek szerint.

1.) Amennyiben fent nevezett szövetkezet alapszabályai alapítvány elfogadását és kezelését lehetővé nem teszik, a végrendelet II. pontjában körülírt szellemi vagyon a szövetkezet tulajdonába megy át, s abban is marad, ameddig a szövetkezet a feltételeknek megfelel, vagy pedig az alább közölt 9. pontban körülírt helyzet be nem következik.

2.) A vagyon (a II. pont elején jelzett „szellemi“ vagyon értendő) a „Rög alatt“ című könyvem „Isten völgye“ című fejezetében körülírt telep megvalósítására szolgál az egész könyv szellemében.

3.) A vagyont csak befektetésekre (földvásárlásra, épületek emelésére stb.) lehet felhasználni. Az alkalmazandó szakemberek fizetésére csak az így létesített telep jövedelmét szabad folhasználni.

4.) A telep csakis az alábbi kilenc falu földrajzi és társadalmi középpontjában állítható fel: Csegez, Várfalva, Aranyosrákos, Sinfalva, Kövend, Bágyon, Kercsed, Alsófelsőszentmihály és Mészkö.

5.) A telepen alkalmazandó szakemberek és egyéb alkalmazottak, a működés szelleme, valamint a használt nyelv a fenti kilenc falu többségének nemzetisége és anyanyelve szerint állapítandó meg.

6.) A vagyon és az általa létesítendő telep felett való felügyeleti és irányítási jogot a következő öt személyből álló bizottság gyakorolja: Páll Gábor, Tanka Károly, Fikker János, Zsigmond Ferenc, Nyitrai András.

7.) A bizottság önmagát egészíti ki valamely tag lemondása, vagy halála esetén.

8.) Amennyiben a bizottság teljesen önálló hatáskörét és a végrendelet célja szerinti működését a szövetkezet bármely módon nehezítené vagy lehetetlenné tenné, a bizottságnak jogában áll a tulajdonjog, illetve alapítványi megbízatás tekintetében olyan határozatot hozni, hogy cél szerinti munkája a legmegfelelőbb keretek között tovább folyhasson.

9.) Amennyiben a bizottság a vagyon felhasználásában az e végrendeletben lefektetett elvektől és feltételektől eltérne, az I. pontban kijelölt törvényes örökösömet illeti a szellemi vagyonom is, s e jogát bírói úton is érvényesítheti. A bírói döntés alapján a Szövetkezetnek, vagy a 8. pontban körülírt eset bekövetkezése esetén az akkori tulajdonosnak, vagy alapítványi kezelőnek tulajdonjoga és minden igénye megszűnik.

10.) A bizottság köteles a mészköi unitárius egyházközségnél levő mintegy 62 000. — Lei követelésemet mint jogutód minden lehető eszközzel felhajtani. A felhajtott összeg 20%-a költségek stb. fejében az alapítványt illeti. A 80%-a pedig feleségem útján Mr. Arthur Ernest Morgan úrnak, a Tenesse Valley Authority elnökének (315 New Sprankle Bld. Knoxville, Tenn. U.S.A.) visszajuttatandó.

11.) A bizottság tagjai a felügyeletért és irányításért csak kész kiadásukat számíthatják fel a telep jövedelme terhére. De jogukban áll a vagyon, illetve a telep kezelésében s működésében fizetésért szakmunkát vállalni.

12.) A bizottság a Révai Irod. R.T.-al kötött írói megegyezésem, illetve kiadói szerződéseim jogtulójá. Annak rendelkezései reá vonatkoznak.

13.) Az I. pontban megnevezett leányom a bizottságnak köteles kiadni megjelent és kiadatlan munkáim kéziratait. Azok tulajdon, illetve eladási joga is az alapítványt illeti.

14.) Könyveim, külföldi utam alatt gyűjtött tárgyaím, valamint minden, a személyemre jellemző tárgy eladásánál az alapítványnak ugyanazon ár mellett elsőbbségi joga van.

15.) Síromnak gondozása, amennyiben Erdélyben következik be a halálom, az alapítvány kötelessége, akár a tőke terhére is, de feléje más síremléket, mint egy Debreczeni László által, vagy az ő stílusában készített keményfa kopjafát, esetleg szintén keményfából levő sírkerítést szabad állítani.

16.) Úgy az anyagi, mint a szellemi vagyon általános s talán nem kimerítő leltára, valamint a tárgyak hol-találhatósága a végrendelettel együtt letétbe helyeztetett.

Alólirottak elismerjük, hogy fenti végrendelet, amely aláírás és kelet nélkül állítottatott ki, s amelynek eredetije Özv. Balázs Ferencné birtokában maradt, teljesen hű másolata az eredetinek, amelyre hivatkozás történik az Özv. Balázs Ferencné és az „AVE“ közötti 1937. július hó 5-én keltezett megállapodásban.

Kelt Tordán 1937. július hó 5-én.

Előttünk mint tanúk előtt

Lórinçy Dénes

Szócs Erzsébet

Özv. Balázs Ferencné

Fikker János

Tanka Károly

Megállapodás

létrejött egyfelől Özv. Balázs Ferencné szül. Frederiksen Christine jelenleg tordai lakosnő, mint néhai Balázs Ferenc volt mészköi unitárius lelkész neje és Enikő nevű kiskorú leánygyermekük természetes és törvényes gyámja, másfelől az aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet (AVE) képviselve Fikker János unit. lelkész kövendi és Tanka Károly tordai lakosok által a következőkben:

1.) Özv. Balázs Ferencné fenti minőségében felhatalmazza az AVE-t, hogy Balázs Ferencnek hátrahagyott és kiadatlan műveit kiadhassa és azokat forgalomba hozhassa. Ezzel szemben az „AVE” kötelezi magát arra, hogy az előállandó jövedelmeket néhai Balázs Ferenc „végrendelete” szerinti és abban előírt célokra fogja fordítani. Ezen néhai Balázs Ferenc által saját kezűleg írt, de általa alá nem írt végrendelet jelen megállapodáshoz csatoltatik, és annak kiegészítő részét képezi. Megállapítják azonban szerződő felek, hogy jelen megállapodás csak néhai Balázs Ferenc kiadatlan műveire vonatkozik, és így a „Végrendelet” II. alatti fejezete csak a kiadatlan művekre értelmezendő. A „Végrendelet” 10, 12, 13 és 14-ik pontjait a szerződő felek e megállapodás keretében és egymás közötti jogviszonyaik tekintetében hatályon kívül levőknek tekintik.

2.) Özv. Balázs Ferencné kiköti, hogy néhai férjének minden kézírata és személyes írása az „AVE” által Balázs Ferenc nevén létesítendő Múzeumban őriztessék meg, ezekre vonatkozólag azonban jogaikat fenntartják.

Megállapítják szerződő felek, hogy a még kiadatlan műveket csupán egy ízben jogosított az „AVE” kiadni, a későbbi kiadások joga Özv. Balázs Ferencné és leányát illeti.

3.) Az „AVE” köteles Özv. Balázs Ferencné nagyobb időközökben értesíteni munkásságáról, és Balázs Ferencné igéri, hogy amennyiben ez a munkásság meg fog felelni férje szellemének, aki az „AVE”-t létrehozta, úgy annak jövőbeni fejlődéséhez tehetségéhez képest saját vagyonából is hozzá fog járulni.

Felolvasás és megmagyarázás után szerződő felek által, tanúk előtt aláíratott.

Turda, 1937. július hó 5. napján.

Előttünk:

Lőrinczy Dénes
Szócs Erzsébet

Özv. Balázs Ferencné
Fikker János

Tanka Károly

DÁN RÓBERT

BOGÁTI FAZEKAS MIKLÓS

Az „egy” Bogáti Fazekas Miklós

Számos kisebb dolgozat, résztanulmány és két kisebb könyv foglalkozott az elmúlt száz évben Bogáti Fazekas Miklós irodalom- és művelődéstörténeti szerepének tisztázásával. Talán a hiányos adatok, más esetekben a felekezeti elfogultság és nemegyszer a hibásan értelmezett források vezették kutatóinkat egymással homlokegyenest ellentétes eredményekre. A sort Lugossy József nyitja meg, aki amikor elsőként ismertette Bogáti kéziratait, a múlt század közepén fellelt források alapján még úgy tudta, hogy Péchi Simon munkáit tartja kezében. Erre utaltak a körülmények. A szövegek szombatos környezetben bukkantak fel, másolójuk korábról már ismert szombatos scriptor, és mondanivalójuk — az első pillantásra — kimondottan szombatos. Toldy Ferenc már címlappal ellátott példányokat ismert, és ezek bejegyzése alapján egy ifjabb Bogáti Fazekas Miklós is feltételezett, megkülönböztetve a bibliai parafrázisok szerzőjét — akit ő Bogáti Fazekas fia Miklósnak tartott — attól a Bogátitól, akinek görög és latin forrásokból készült elbeszélő költeményei a kolozsvári Heltai nyomdából kerültek ki a XVI. század utolsó évtizedeiben.¹

Jakab Elek részletesebben vette szemügyre a feltételezett mindkét Bogáti személyére és irodalmi működésére vonatkozó adatokat, és megállapította, hogy a görög-latin széphistóriák magyar átültetője, valamint a bibliai parafrázisok és más teológiai munkák szerzője azonos személy.²

Jakab sok, kétséget támasztó részletkérdést azonban megválaszolatlanul hagyott, és a meglévő kérdések mellé újabb Bogáti-problémát vetett fel: a szerző vallási, világnézeti hovatartozásának kérdését, amelynek megbolygatásával szubjektív érzelmeket szabadtított fel a századforduló több kutatójában. Állításai szerint Bogáti az erdélyi unitárius egyház egyik oszlopa volt, zsolnárpárafrázisai és más teológiai munkái Dávid Ferenc klasszikus unitárius irányának szemléletében íródtak.

Jakabbal ellentétes eredményre jutott Kohn Sámuel. Péchi Simonról és a szombatosokról írt monográfiájában két fejezetet szentelt Bogátinak, és bár életrajzára vonatkozóan csak kiegészítette Jakab nézeteit, azt bizonyította, hogy Bogáti egyáltalán nem unitárius elveket vallott, hanem a legradikálisabb szombatos irány képviselője volt. Megengedi azonban, hogy élete végén elfogadta az unitárius hitet és mint kolozsvári prédikátor halt meg. Kohn állításait filológiai bizonyítások hosszú sorával támasztotta alá, még pedig olyan területről, ahova az erdélyi magyar irodalomtörténet művelői nem tudták követni. A postbiblikus héber irodalom hatalmas tárházából a gondolati párhuzamoknak, kifejezés-azonosságoknak olyan lenyűgöző tömegét lelte fel Bogátinál, hogy nemcsak a magyar, de a nemzetközi tudományos életben is páratlannak jelentette ki szerzőnk héber nyelvtudását, rabbinikus ismereteit. Véleménye szerint Bogáti rajongó szombatoságát leghatásosabban azok a helyek bizonyítják, amelyekben túllépi a forrásaiként használt középkori rabbik véleményét, és „zsidóbb a rabbiknál”.³ Kohn elmélete és érvei, bár itt-ott ellenvéleményt váltottak ki, döntően befolyásolták Bogáti életének és művelődéstörténeti szerepének vizsgálatát.

Dézi Lajos irodalomtörténeti oldalról közelítette meg a Bogáti-kérdést a múlt század utolsó évtizedében írt munkájában. Részletesen elemezte Bogáti görög-latin forrásokból táplálkozó széphistóriáit, néhány adattal bővítve a szerző életrajzára vonatkozó ismereteinket. Csak futólag érintette azonban mindazokat a kérdéseket, melyeket a korábbi kutatás felvetett. Elemzései nyomán feltárultak Bogáti görög-latin forrásai, és verstani vizsgálódásaival jó irányba indította el a költő hagyatékának és irányú megismerését. Könyvének függelékében egy kötet-táblából kiáztatott, korábban ismeretlen, általa Bogátinak tulajdonított verses széphistóriát tett le a kutatók asztalára, amely újabb életrajzi problémákat vetett fel.⁴

Századunk első éveiben Kanyaró Bogáti zsolnárpárafrázisainak szerkezetét és a bennük rejlő életrajzi adalékokat elemezte.⁵ Császár Ernő a XVI. századi magyar zsolnárköltészet fejlődésében jelölt ki előkelő helyet számára.⁶ Pokoly József a költő naplójának néhány kiragadott részletét közölte, biztos talajra helyezve ezzel

jó néhány feltételezést.⁷ Borbély István, összefogva a zsoltárparafrázisok korábbi irodalmát, arra a következtetésre jutott, hogy Bogáti unitárius szellemben élt és alkotott.⁸ Schiller István 1915-ben doktori disszertációban kívánt pontot tenni a Bogáti-kérdésekre. Elsősorban a költő életrajzával és vallásos tárgyú költészetével foglalkozott. Időrendi és logikai következtetései szerint csak egy Bogáti Fazekas Miklós író volt, mind a verses széphistóriák, mind a bibliai parafrázisok szerzője, és neki tulajdonította azokat a teológiai dolgozatokat is, amelyek ezen a néven maradtak ránk.⁹ Végeredményben azonban bizonytalan és kétes értékű eredményre jutott biográfiai kérdésekben, és sikertelenül, ellentmondásokkal egyeztetve Jakab felfogását a teológiai hovatartozás és Kohn bizonyításait a filológiai forrásokat illetően. Schiller labilis megállapításait Zoványi Jenő aknázza ki, amikor újracsoportosította a Bogátira vonatkozó életrajzi adatokat, külső információkat, valamint a szerző önmagára mutató megjegyzéseit. Mindezek alapján új elmélettel állt elő. Nevezetesen, hogy az ellentmondások az életműben csak úgy oldhatók fel, ha két Bogáti Fazekas Miklóst feltételezünk. Ez a „két” Bogáti azonban nem a korábban már felmerült szempontok alapján oszlik meg — a görög-latin széphistóriák és a bibliai parafrázisok szerzőire —, hanem egy költő és egy prózáíró Bogátira.¹⁰ Meggyőzőnek látszó érveit legújabb irodalomtörténeti kézikönyvünk is megemlíti.¹¹

Összegezve a Bogáti-kutatás előtörténetét, három főcsoportba oszthatjuk a Bogáti-kérdéseket. Elsősorban személyére vonatkozó feltevésekre, másodsor forrásaira és művelődési hátterére, harmadszor világnézetére. Mivel azonban e kérdések együtt és külön-külön elválaszthatatlanok tárgyunktól, vizsgálódásaink során a költő teljes életművével foglalkoznunk kell. Különös tekintettel arra a körülményre, hogy Bogátinál sajátos viszonylatokban találkozhatunk az antitrinitárius ideológia radikalizálódásával párhuzamosan jelentkező postbiblikus héber irodalmi hatásokkal.

Az 1570-es évek Erdélyben az egymást követő új ideológiák majd mindegyike tallózott ezen a forrásvidéken. De az eszmetörténetileg forrongó éveket lezárta Dávid bebörtönzése és halála. A szabad hitelvek helyére a központi hatalom beavatkozására hivatalos egyházi álláspont került, amelynek megtagadása szankciókat vont maga után, legalábbis a prédikátorok számára. E nehezebb levegőjú korszakot Dávid utódjának, Hunyadi Demeternek neve fémjelzte, ennek 1592-ben bekövetkezett haláláig. De ezalatt az érdeklődő és európai műveltséggel rendelkező főurak udvarházaiban, a Gerendiek, Kornisok és mások védszárnyai alatt érlelődik az antitrinitárius irányzat: a szombatosság. Bizonyos, hogy hosszú polémiák, az érvek és ellenérvek légiója hangzott el egy-egy hitelvi kiformalódásakor. Lehetetlen lenne azt kutatni, van-e irodalmi emlék a részeredményekről, az átmeneti tételekről; talán sohasem kerültek papírra. Létüket azonban bizonyítják az 1580-as évek közepén már viszonylag kialakult formában megjelenő Eössi András-féle elvek. Újabban arról is tudomásunk van, hogy párhuzamosan, de ellentétes irányba is utat keresett magának a megkötöttségeket levetni vágyó gondolat. Levelek, kéziratok tanúsága szerint e főurak — és éppen Gerendi — környezetében egy új-arisztoteliánus filozófia épült Christian Francken tollán, amely az ateizmus irányába haladt.¹² Bogáti Fazekas Miklós életének alkotó korszaka e két évtizedre esik, földrajzilag pedig — egy nagyobb kitérőtől eltekintve — az erdélyi radikálisok székelyeire korlátozódik.

Születésének dátumát autográf feljegyzéséből ismerjük: „Natalis Figulj Bogaty Anno Domini M.D.X.L. VIII.” Ez a néhány szó és életrajzának, olvasmányainak más, számos forrásértékű adata, Paul Eber „Calendarium Historicum” című, a maga korában igen népszerű munkája 1551. évi wittenbergi kiadásának egyik példányában maradtak ránk. Pokoly József, aki elsőként tette közzé e fontos életrajzi adatokat, nem foglalkozott Eber kiadványának más, Bogáti irodalmi működését megvilágító anyagával.¹³ Pedig e kalendárium nem csupán a bejegyzések szempontjából jelentős. Forrásanyagának is számított Bogáti számára hatalmas adathalmazával, irodalmi hivatkozásaival, a zsidó vallást bemutató szövegrészleteivel. A kutatás számára pedig fogódzót jelent, hogy felismerje Bogáti művelődéstörténeti hátterének ismeretlen összetevőit. Paul Eberrel, mint Melius feltételezett tanárával találkoztunk már; 1557-től a wittenbergi egyetem héber professzoraként működött, s említettük már másik munkáját is (Historica Judaica. Wittenberg 1543), amely a zsidó nép történetét tárgyalja az i. e. 586 és i. u. 70. évek között. Eber inkább történész, mint teológus. Kalendáriumában bemutatja a különböző időszámítási rendszereket, majd az év napjainak sorrendjében — naponként külön lapon — jelzi a héber, görög és latin naptár hónap- és napjelölését. Az egyes napokon történt világtörténelmi eseményeket hol részletesebben, hol csak utalásokban adja, sűrűn

hivatkozva görög-latin klasszikusokra, humanistákra vagy éppen kortárs szerzők műveire. A kalendáriumot index zárja, amely betűrendben kivetíti a szövegekben szereplő személyeket és helyszíneket.

Bogáti a december 4-ét tárgyaló lapra jegyezte fel születési évét. A helyet nem adja, de más utalásokból egyértelműen az következik, hogy Tordán volt családi háza, ide tért vissza utazásaiból, és a kutatók egyértelmű állásfoglalása szerint itt is született.¹⁴ Valószínű, hogy a Bogáti név családjának eredeti lakóhelyére utal. A Fazekas vagy Fazakas apjának — vagy valamely ősenek — foglalkozását jelzi. Saját hivatkozásaiban a Bogáti nevet következetesen megőrzi, a Fazekas helyett azonban szívesebben használta a latin *Figulus*-t, de előfordul írásaiban a görög *Pelides* is.¹⁵ Tanulmányairól, fiatalkoráról közvetlen feljegyzés, utalás nem maradt fent, annyi azonban bizonyos, hogy külföldön nem járt. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy a Tordától nem nagy távolságra levő Kolozsváron ismerkedett meg kora felsőbb tudományos eredményeivel. Későbbi irodalmi és teológiai munkássága során büszkén hivatkozik görög nyelvi ismereteire, ahol pedig nem említi ezt, ott a filológiai kutatás tárta fel görög forrásait.¹⁶ Latinul természetesen jól tudott, és ismerte a korabeli és klasszikus latin történelmi és teológiai irodalmat. Szerény héber ismereteit is Kolozsváron gyűjthette, ez azonban nem terjedt túl a betűsor és néhány istennév vagy jelző felismerésén. Kolozsvári diákoskodása néhány, korábban magyarázat nélkül hagyott tényt világíthatna meg. Elsősorban magas szintű görög ismereteit indokolná megnyugtatóan, ha feltételezzük, hogy Károlyi Péter tanítványa volt. Károlyi 1566 végén került Kolozsvárra. Bogáti ekkor 17 éves, tehát felsős. Károlyi szaktárgyai a görög, latin és héber nyelvek, valamint dogmatika volt,¹⁷ és a latin mellett a görögre fektette a főhangsúlyt. Erről tanúskodik görög nyelvtanának kiadása 1567-ben, tehát tanársága idején. Nem kétséges, hogy e művét segédkönyvnek szánta tanítványai számára.¹⁸ Hasonló célt szolgálhatott latin vers-tana is; héber ismereteiről csak a korábban már tárgyalt vitáiból értesülhettünk.

Bogáti tanulóéveire csak sokkal később írt zsoltárparafrázisának egyik kitételéből következtetett Kanyaró. Az 55. zsoltárban, amelynek eredetije is a zsoltáros üldözőiről beszél, Bogáti szubjektív megjegyzéseket tett. Szót ejt az egyik „fopolgárról”, aki elárulta: „Ezt soha sem hittem, mert te rossz barátom / nagy szivet mutattal, te ualal tanaczom / ha az szent sátorhoz iartam felem tarsom, / szivem mindenesem, te ualal tanítóm“ / — írja. Kanyaró szerint a fenti sorok Hunyadi Demeterre vonatkoznak, esetleg Basiliusra.¹⁹ Lehetséges, hogy Hunyadi mint végzős diák Kolozsváron korrepetitorként taníthatta Bogátit, de csak 1566 előtt, mert ebben az évben Hunyadi Nagyenyedre ment.²⁰ A Kanyaró által feltételezett kapcsolat tehát csak a költő serdülő éveire korlátozódhatott.

A scholai évek után egészen 1575-ig, naplójának első datált bejegyzéséig, semmi bizonyosat nem tudunk életéről, tevékenységéről. Nem lehet ugyanis azonos azzal a Miklós pappal, aki a kolozsvári városi tanács 1570. jan. 3-i ülésének jegyzőkönyvében szerepel, miként Borbély feltételezte.²¹ Dávid Ferenc kérte ekkor a tanácstól Miklós pap megintését, hogy az „csendességben legyen a keresztelés felől való tanításban a synodusigian és anire ott végeztetik maradjon ő is abban“. Borbély Bogáti Miklóst olvasott a Pokoly által közreadott szövegben, ez azonban sem az idézett helyen, sem az eredetiben nem szerepel.²² Ez a Miklós pap egyébként sem lehetett Bogáti, aki a vázolt események idején alig volt 21 éves.

Első ismert munkáját, „A tökéletes asszonyállatokról“²³ szóló énekét Bogáti 1575-ből keltezi. Dézsi Lajos a versfökből megállapította, hogy az Désen készült, mely ekkor a Hagymásiak birtoka: „Et tibi regali Martine vir optime sede / Edite, desina carmina donat humo.“²⁴ Bogáti azonban nem Hagymási Kristófnak dedikálta művét, és bár naplójában ez évben megemlékezett Hagymásiné haláláról, a családdal közelebbi kapcsolatot nem feltételezhetünk: „Euphrosyna generosa matrona Chr. Hagmasi coniunx decedit Vetzý 1575“ — írta a kalendárium január 14-ét tárgyaló lapjára. Két évvel később, már Tordára való visszatérése után, Hagymási Kristóf halálát is feljegyezte: „Tumulatur Magnificus Christophorus Hagmasius de Beregszo Albae mortuus ante 15 die“ (1577. márc. 20.). Az említett költeménnyel megtisztelt „Martine“ Dézsi szerint Berzeviczi Mártont jelzi,²⁵ Ebben a vonatkozásban az ajánlás közvetlen értelmén kívül fogódzó nincs, hacsak nem a nevezett Márton humanista műveltsége. Talán utóbbira alapította véleményét Dézsi. A versfők azonban ezt a Mártont így szólítják meg: „regali... sede edite“. Ez pedig nem mondható el Berzevicziről. Mártonunk személyét inkább valamelyik budai, székesfehérvári vagy esetleg gyulafehérvári születésű úrral lehetne azonosítanunk. Bogátinak ez a munkája Plutarchosból fordított magyarrá, ahogy a szerző maga is mondja. Forrásából 12 történetet vett át, egy elbeszélése pedig Ovidius „Fasto-

rum libri“-jéből való.²⁶ Irodalmi háttere tehát már első művében is a görög-latin klasszikusok alkotásaiban jelölhető meg.

Bogáti, saját szavai szerint is, házasodási szándékkal kereste fel a város lányos házeit. Eredménytelenül. Szerzőnknek eléggé elmarasztaló véleménye volt ezek után az eladó lányokról és családjaikról. A költemény záró soraiban közli a mű befejezésének dátumát: „Irtam ezer öt százban, hetvenötbe / Szent György havának szinte a végébe.“ A kézirat tehát április végén készült el, de nyomdába csak 1577-ben került, más, későbbben írt munkák társaságában.

Naplójában a július 10-ét jelző lapon megemlékezik Bekes Cáspar vállalkozásának bukásáról: „Circa meridiem caeditur misere Caspar Bekes ad campos Sz. Pal a meridionali Marysii fluminis parte prima Sabbati anno 1575.“ Bogáti információja pontatlan volt, mert Bekest ugyan legyőzték, de a csata egy nappal a jelzett dátum előtt zajlott le.²⁷ Véleménye nincs az eseményről, tehát különösebb érdeke nem fűződött János Zsigmond irányának feléledéséhez, amelyet Bekes képviselt. Más esetben ilyenkor szubjektív megjegyzéseket fűz a történehez.

Világnézeti állásfoglalást sem ekkor, sem a következő években nem kapunk Bogátitól, annál többet foglalkozik történeti munkákkal.

1575. november 10-én Torda égését jegyzi fel, és a következő évben írt két munkája záró soraiban tordai tartózkodásról beszél. Szülővárosába való visszatérése után nem mehettek valami jól dolgai, mert a Göröcsöni Ambrus félbemaradt munkáját folytató, „Az ötödik része Mátyás király dolgainak mint haláláig“²⁸ című művében ezt írja: „igen koplalék, valék nagy haragban“. Az ajánlásban még azt is elárulja magáról, hogy akkor a tordai iskola tanára volt: „Accipe quod potuit dare, dum docet ipse juvenam / Thorde tuam, munus, consulitoque boni.“ E rész datálását és írásának helyét így adja: „Itt vég legyen Mátyás király dolgában / Ezer öt száz hetven hatban azt irám / szinte Mátyás király halála napján / Gondolom tudjátok vegeztem Tordán.“ A nyolcadik résszel egy hónappal később lett kész: „Tordán Szaniszló Szent Mihály másnapján / Ezt irtam ezer öt száz hetven hatban / Magyarok változásit olvastamban.“ Vagyis május 9-én. Ez a könyvecske is 1577-ben jelent meg Heltainé kolozsvári nyomdájában. Körülbelül ezzel egyidőben egy másik művön is dolgozott, a „Három jeles hadnagyoknak... vetelkedések“²⁹ című histórián, s ezt 1576. április 24-én fejezte be, szintén Tordán. A hadnagyok vetelkedéséről szóló munka, Dézsi kutatásai alapján tudjuk, Lukianosnak a „Halottak párbeszédei“ című írásából készült.³⁰ Feltehetően ezt is eredetiből ismerte. Nagy Sándor, Hannibál és Scipio vetelkedésének feldolgozása ismételtlen a klasszikus irodalom és történet szerepére irányítja figyelmünket Bogáti életművében. E munka végén egyébként szót ejt Mátyásról, Szolimánról és Attiláról is, akiket szerinte más mércével kell mérni, mint a tárgyalta hősokeket. E két utóbbi munkából már kiérzik Báthory István koronázása felett érzett öröme. A Mátyás história versfőiben egyenesen azzal a kéréssel fordul Báthoryhoz, hogy vegye védelmébe a szent vallást és jó tudományt: „Ille utinam patriamque suam tuateur et artes cum sancta foveat religione bonas.“³¹ Mivel a szent vallás Bogáti számára csak saját vallása, az unitárius lehet, ebben a megjegyzésben már felbukkan az a motívum, amelynek jegyében később egy egész költeményt szentel a hatalom lojalitásának megnyerésére.

Az Eber-féle kalendárium szerepére is ki kell térnünk e két munka tárgyalásakor. Szó esett már arról, hogy Bogáti nemcsak biográfiai megjegyzéseket írt naplójába, hanem olvasmányjaiból is szerkesztett kiegészítő vázlatokat az egyes események mellé. E megjegyzések többnyire Svetonius, Aulus Gellius, Tacitus, Orosius, Justinianus, de főleg Ovidius, Thukydides és Plutarchos munkái nyomán készültek. Másrészt figyelemmel kísérte a kalendárium nyomtatott szövegét. Mindkét említett műve szereplőinek nevét, de főleg a Mátyás-történetben felbukkanó eseményeket, aláhúzta a szövegekben és az indexben. Ezzel a módszerrel járt el a későbbiekben is, rendszeresen megjelölve az őt foglalkoztató emberek vagy események helyét. Nyilvánvaló, hogy Eber könyve nem mellőzhető forrásai közül.

Mindezek ismeretében közelebb kerülhetünk az „Ester dolga“³² című bibliai história szerzőjének meghatározásához, amelyet bizonyos formai jegyek mérlegelésével Bogáttal azonosítottak egyesek.³³

Az „Ester dolga“ című könyvecske a bibliai Eszter könyvének parafrázisszerű feldolgozása versekben. Heltainé kolozsvári nyomdájában látott napvilágot 1577-ben, ugyanott és ugyanakkor, amikor Bogáti más munkái is. Szerzője a fejedelemszszonynak ajánlja a művét, és írásának helyét és dátumát a következő szavakkal adja meg: „Ez éneket ki versbe irta / kegyelmes asszonyának azt ajánlja / Ezer öt száz hetven hétbe hogy ira / Colozsvarat szinte az Szent György napba.“ (ápr.

24.) Az ajánlás címzettje Katona és nyomában Schiller helyes megállapítása szerint nem lehetett más, mint Báthory Kristóf neje, Bocskay István testvére. A kor tollforgatói közül nem az „Ester dolga” szerzője az első, aki művét Bocskay Erzsébetnek ajánlotta. Károlyi Péter a háromságtagadók ellen 1574 őszén írt, de csak 1575-ben kinyomtatott könyvét dedikálta az akkor még bihari főispánné Bocskay Erzsébetnek.³⁴ A fejedelemszöveg buzgó kálvinista volt, kapcsolatban állt Károlyiékkel, és éppen ez a körülmény tette valószínűtlenné, hogy az „Ester dolga” szerzőjét azonosítani lehetne Bogáttal.³⁵

További irodalomtörténeti és filológiai vizsgálódások azonban ellentétes eredményre vezetnek. Más hitet valló személynek nem volt szokatlan könyvet ajánlani. Közvetlen környezetből Sztárai Miklós tordai unitárius pap egyik munkáját Bocskay Sárának, Bagdi György feleségének, Bocskay Erzsébet testvérének dedikálta. E mű, az 1576-ban írt „Az vizezőnek históriája”³⁶, bár lényegében a pápa ellen szól, mégis felismerhetően unitárius színezetű tételeket hangoztat.³⁷ Bogáti kapcsolatban állt Sztáraival, halálának dátumát is bejegyezte naplójába.³⁸ Példáért tehát nem kellett messzire mennie.

Az ajánló és az ajánlott közötti felekezeti különbség az „Ester dolga” szövegéből is kitetszik, mégpedig a bibliai történet után következő moralizálásból. Az író itt érinti az unitárius tanítás egyik sarkalatos pontját, amely szerint: „Istennek nevezte régen oly embert / a ki embereckel minden jót szerzet.”³⁹ Ez a megjegyzés a fejedelemszöveg érdemeire vonatkozik, ha magára vállalja a bibliai Eszter szerepét.

A könyvecske szerkezetileg eltér a bibliai könyv felépítésétől. Az Ószövetség Eszter történetének nem a héber eredeti változatát dolgozza fel, hanem a görög Septuagintának talaján áll. E két hagyományozott szöveg között lényeges különbségek vannak. A héber szöveg elmondja az ismert történetet Ahásveros király lakomájától Hámán büntetéséig, ami 10 fejezetet tesz ki, melyből az utolsó csak három mondatból áll. A Septuaginta görög szövege a történetet kiegészíti — az időrend figyelembe vétele nélkül — Mordecháj álmával és néhány kisebb tanulsággal.⁴⁰ Mindkét forrást használta a Vulgata verziója, amely először a hébert fordította le latinra, majd az őskeresztény hagyománynak megfelelően azokat a részeket is, melyek a Septuagintában pluszként jelentek meg. Forráskutatás szempontjából hasznos fogódzót nyújtanak a történetben előforduló nevek, amelyeket e három változat nem egyformán jelöl. A héber szerint a történet Ahasveros király udvarában játszódik, a Vulgata ennek alapján Assverus-t vett át. A Septuaginta viszont Artaxerxeset említi. Eszter nagybátyja a héberben Mordecháj, a Vulgátában Mardocheus, a Septuagintában: Mardokhaios. Ellenfelének származását a héberben há-Ágáiként találjuk, ezt követi a Vulgata, ahol Ageus áll. A Septuagintában Bongaios-t találunk. A héber, illetve a latin az alapelbeszélés szövegében nagyjában megegyezik. A görög változat azonban eltér több helyen mindkét előbbtől. A sok példa közül csak egyet. Eszternek két neve van a héber és a latin 2/7 mondata szerint: „Qui fuit nutritius filiae fratris sui Edissae quae altero nomine vocabatur Esther.” A Septuagintában ez a mondat mást mond.

A magyar „Ester dolga” Artaxerxes udvarában játszódik. A két ellenfél neve Mardokai és a görög Amon. Eszternek másik neve nem szerepel, s az egész erre utaló mondat hiányzik; a Névtelen mindenütt a görög forrást követte. Ugyanakkor bizonyos szerkezeti változtatásokra is felfigyelhetünk a magyar változatban, még a göröghöz viszonyítva is. A toldalékfejezeteket 10/4-től 16-ig értelemszerűen építette a történetbe. Előre került Mordekai álma a két sárkánnyal és a forrással, majd ezt követi az Artaxerxes elleni összeesküvés leleplezése, Mordekai felemelkedése és Amán haragja. Ezután jön a bibliai alaptörténet, majd a végén a bevezető álmom megfejtése kissé átalakított formában. A zárószakaszokban moralizál a szerző; említi a szerencse forgandóságát és esetleg utal saját nevére is itt: „Gazdag Herceg vala Siciliában / Agatocles előbb fazakas fia.” Katona a mű nyelve és ez utóbbi idézett kis megjegyzés alapján tulajdonította a művet Bogáttal.⁴¹ A fentiekben kimutatott görög forrás ismételtelen valószínűsíti ezt a feltevést, egy további körülmény pedig határozottan bizonyítja, hogy a Névtelen Bogáti Fazakas Miklóssal azonos.

Katona is, Schiller is érdekességként rámutattak arra, hogy az „Ester dolga” vége felé a szerző megemlíti egy zsidó templomi szokást: „Azért még ez nap is zsidók megtartják / Az napon Ester dolgát olvassák / az Amán nevére valahol jutnak / Az zsinagógának padait hopolják.” Ez a néhány sor több szempontból perdöntő. A Hámán-verés néven ismert jelenség egyike azoknak a zsidó templomi szokásoknak, amelyek eredete a középkorba nyúlnak vissza. Élőszóban, nemzedék-

ról nemzedékre szálló hagyomány, amelynek szöveges megfogalmazása eléggé kései. Magyar vonatkozásban ez az első említése. A szerző — akár Bogáti, akár más — személyesen nem igen tapasztalhatta, mert tudomásunk szerint Erdélyben az 1570-es években zsinagóga nem volt. Az első egykorú feljegyzés csak 1578-ból említi a kolozsvári vásárookra alkalmakként megjelenő zsidó kereskedőket, a letelepedésre pedig csak 1623-ban ad engedélyt Bethlen Gábor.⁴² A Bogáti által sűrűn forgatott Eber-kalendáriumban viszont szó szerint megtalálható a fenti idézet. Eber a Purim ünnep magyarázatához megjegyzi: „Judeorum, Bachanalia, quibus diebus legunt historiam Ester, ubi quoties fit mentio Amon, pugnus et malleis pulsant scamna in Synagogys.”⁴³ Másrésztől, a h o p o l n i ige üt ni, üt ő g e t n i, k l o p f e n értelem-ben csak Bogáti tollából ismert. Másik előfordulási helye az „Énekek éneké”-ben azonos értelemben szerepel: „Im a város őrzők rám találának / Le fogának, igen meg h o p o l á n a k” — panaszkodik a szerelmes lány. Bogáti az „Ester dolga” írásánál csakúgy, mint későbbi zsolnárfeldolgozásában nem támaszkodik a magyar irodalom korábbi rokon tárgyú műveire. Ismerete Kákonyi Péter 1544-ben írt munkáját⁴⁴, hiszen 8. zsolnárnak nótajelzéséül idézi, de sem formailag, sem szerkezetileg nincs rokonság költeménye és elődje írása között.

Az 1577. esztendő Bogáti egyik legsikeresebb éve. Kolozsvárott, Heltainé nyomdájában megjelent nyomtatásban is a fent idézett négy könyve. Fitz József megállapítása szerint Heltainé inkább üzleti céloktól vezérelten működött, mint elvi indítékok alapján⁴⁵, így nyugodtan feltételezhetjük, hogy Bogáti munkái kelendőek voltak. Vallásos jellegű tevékenységéről, az egy „Ester dolga” megírásának kivételével nincs semmi adatunk; sem a pályatársak, sem a hivatalos jegyzőkönyvek nem említik. Az 1577. év magánéletében is sikereket hozott. Naplója tanúsága szerint augusztus 7-én és 8-án meghallgatásra talált egy Csipkés Katalin nevű leánynál; 12-én pedig már félreérthetetlenül szerelmi kapcsolatukra utal. E bejegyzéseket az Eber-féle kalendárium megfelelő lapjaira görögül írta, hogy illetéktelenek ne értsék. Az eljegyzésre vonatkozó bejegyzés már latin, október 26-án hivatalosan is bejelentették. December 9-én pedig latin epigrammában tájékoztat házasságáról: „Hac Catharina die Figulo vatoissa fit uxor / Nicoleo : o Charitum sit locus ille torus.” Kanyaró a névazonosság miatt, de minden más alap nélkül azt feltételezi, hogy Katalin Csipkés György tordai főbíró leánya volt.⁴⁶

A következő, 1578. esztendőt Tordán töltötte, naplójában tordai polgárok halálát jegyzi fel. Augusztus 18-án egyik rokonának, Martinus Dezmas Bogathiusnak elhunytát örökitette meg. E lakonikus rövidségű feljegyzések után költői szavakkal újságolja, hogy szerelmének első gyümölcse, Casta nevű lánya megszületett. 1579. január 15-én még mindig Tordán tartózkodott, ekkor egy helyi nevezetességet, a 96 évet megélt Zudarné halálát jegyezte fel. Február 4-én feltételezett sógornője, Csipkés Márta tordai elhunytáról emlékezik meg. Majd június 2-án Dávid Ferenc gyulafehérvári bebörtönzéséről szól. A nyár folyamán azonban elhagyta tordai állását, és Tötörön bukkán fel, Szaláncai László birtokán. Itt írta, és pártfogójának ajánlotta „Az nagy Castriot Györgynec... historiaja”⁴⁷ című művét, amelynek befejező szakasza szerint: „Szent Gál hetében írást ezt Tötörben / Ezer öt százban és hetven kilencben.” Ezek szerint 1579. október első hetében még Tötörön tartózkodott. Később látni fogjuk, hogy a Kolozsvári városi tanács az 1579. évre az iskola rektorának járó félévi fizetést utalt ki számára. Ezt a járandóságot csak a második félévi munkájáért kaphatta, mert az 1579. év első félévében még Hunyadi Demeter volt az iskola rektora. Mindebből arra következtetünk, hogy Tötörrel egyenesen Kolozsvárra kellett mennie, az október közepeit évnnyitásra.

Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat” szerint Tötör után rövid ideig Balássi Ferencnél lakott Udvarszéken, majd ezután ment Kolozsvárra. Ezt az adatot Dézsi és Schiller is átvették⁴⁸, majd többek között az ebből fakadó ellentmondásokat aknáztá ki Zoványi a „két Bogáti” elméletében. Az 1579. évtől Zoványi úgy rendezte a Bogátira vonatkozó adatokat, hogy meggyőzőnek tűnő érvei első pillantásra valóban megoldani látszóttak a korábbi feltevésekkel kiegészített Bogáti életrajzot. Eredményeit a „Theológiai lexikon” számára írt kettős életrajzban összegezte.⁴⁹ Mivel a továbbiakban elkerülhetetlen, hogy ne hivatkozzunk többször e cikkekre, az alábbiakban adjuk Zoványi koncepciójának summáját: A „költő” Bogáti Fazekas Miklós 1548. dec. 4-én született. 1575 ősze tájáig Désen, majd Tordán tanárkodott. 1579 eleje után Kolozsváron lett rektor. 1580-ban Aranyosgerenden lelkész és udvari papja Gerendi Jánosnak. 1583-ban egyházi felsőbbségével harcba keveredett, ezért ment vissza Tordára tanárnak, ahonnét 1584 végén vagy 1585 elején Homoródszentpálra ment lelkésznek és Kornis Farkas udvari papjának. Ő írta a görög-latin eredetű széphistóriákat, és prózai műve csak akkor van, ha ő volt

egyike a „Defensio Francisci Davidis“ szerzőinek. A másik Bogáti Fazekas Miklós a XVI. század 40-es éveinek elején született. 1579 tavaszán Szentdemeterre ment Balássi Ferenchez udvari papnak. Csakhamar ezután Aranyosgerenden vállalt lelkeszséget, de onnan már 1580 nyarán Baranya megyébe kényszerült valami rávárható üldözés elől. Itt valószínűleg Pécssett lett tanár, ahonnet legkésőbb 1583 tavaszán eljött, és Szentdemeteren kapta vissza régi állását. 1591 őszétől Kolozsváron volt magyar prédikátor, ott halt meg 1592 nyarán. A „költő“ viszont még 1598-ban is publikált.

Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ állításával szemben azonban Bogáti maga sehol sem említi, hogy valaha is Balássi Ferencnél járt volna. Sőt 1579. október 14-én kolozsvári eseményről számol be. Csáky László haláláról írja: „... Deductum eiusdem funus est Claudiopoli Almasium.“ Tehát ekkor feltehetően már Kolozsváron tartózkodott. Ti. a kolozsvári iskola hívta meg tanárnak. Erről a város számadáskönyvének egyik bejegyzése tanúskodik, amely szerint 1580-ban „... a tavalyi mesternek Bogáti Miklósnak salláriumába fl. 50.“ lett kifizetve.⁵⁰ Mindez természetesen nem mondana ellent annak a feltevésnek, hogy egy másik Bogáti ne lehetett volna ebben az időben Balássi Ferencnél. A későbbiek során azonban bizonyítást nyer, hogy a Balássi Ferenc és Bogáti kapcsolatáról szóló híradás hibás, és félreolvasott kéziratok alapján keletkezett.

A leghitelesebb vezérfonal, az autográf napló 1579. június 2-án Dávid ítéletéről beszél, majd november 7-én haláláról: „Franciscus Davidis theologus incomparabilis moritur in carcere Devensi, ob adorationem Jesu Christi hominis dogma novum...“ E megjegyzése egyértelműen jelzi Dávid iránt érzett megbecsülését. Értesülése viszont hibás volt, mert Dávid csak nov. 15-én halt meg; láttuk már a Bekes Gáspár csatavesztését jelző dátum és információ hibáit is. Igaz, ezeknél az eseményeknél nem volt jelen, de a tordai zsinaton igen. 1580. június 2-i bejegyzése, amely 18—20 pap kiközösítéséről szól, személyes élmény hatását mutatja. Itt a következő szavakkal jelzi együttérzését a kizárt lelkesekkel. „Eiusdem confessionis fratres 1580. eodem die, hora 9. antimeridiana excommunicati, dicti Antichristi; O tempora! in Thordana Synodo superintende [nte] D.A.H.“

De sem Dávid, sem a kizárt papok ügyéről nincs további megjegyzése. Tordai jelenlétét bizonyítja egy könyvbejegyzés is. A Korán latin fordításának kommentárokkal ellátott bázeli 1551. évi kiadását és egy ahhoz kötött 1543-ban megjelent iszlám ellenes polemikus könyvet vett meg a városban 1580-ban. A Korán előzéklapjára jegyezte fel: „Factus sum Nicolay Pelydae Bogathy. Ao. 1580 Thordae.“ Naplójában erről nem szól. Feljegyzi viszont Joanes Angyalosi halálát még 1580. január 9-én. Ez év július 25-én születik Lamachus nevű fia. E különös név a görög Lamachos-ra vezethető vissza, a kor divatja szerint latinos végződéssel, mindenesetre névadás-történetünkben egyedülálló. November 23-án megemlékezik Gábrriel Witez de Bikal haláláról Kolozsváron. A következő bejegyzések a Báthory-családdal foglalkoznak. 1581. február 15-én meghalt Bocskay Erzsébet, május 5-én megőrökíti Báthory Zsigmond megválasztását, majd május 25-én Báthory Kristóf halálát.

Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ szerzői és Kanyaró úgy tudják, hogy Dávid János. Trausner és Jacobinus társaságában ő is részt vett a „Defensio Francisci Davidis“ megírásában, melyet egy kéziratban maradt Dávid művel kiegészítve kiküldtek Palaeologusnak.⁵¹ Az 1581-ben Baselban, majd egy évvel később Krakkóban is kiadott műben való közreműködésére azonban semmiféle bizonyíték nincs.

Az unitáriusok Blandrata—Hunyadi szárnya az államhatalom felé tett lojális konszolidáló lépést azzal, hogy Jézus tekintélyét visszaállította, s gátat emelt a Dávid nyomán szabadon elburjázott teológiai spekulációknak. Ez a határozat kettős következménnyel járt, egyrészt körülhatárolta a hivatalos álláspontot, másrészt kiengedte ellenőrzése alól azokat, akik nem fogadták el. Az utóbbi momentumnak később nagy jelentősége lett, mivel Erdély belső politikai viszonyai lehetőséget nyújtottak arra, hogy egyes érdeklődő, humanista eszméket ismerő főurak saját birtokaikon megvédjék őket, és ajtót nyissanak az ultraradikális eszméknek.

Ezek kiindulópontja a Törvény értelmezése volt. A Törvény jelentése az Őszö-vetségben lefektetett szabályok és tételek érvényességét takarta. A Paksi Mihály által ebionitának tartott, három Itáliából hazatérő diáktól, akik az 1570-es évek végén tüntek fel Erdélyben⁵², Matthias Gliriusig, aki 1578—1579-ben Kolozsvárott tevékenykedett, a főkérdés a Törvény érvényének ideje. A kötetlen szövegexegézis úgy diktálta, hogy csak Jézus tevékenységének idejére lett felfüggesztve annak hatálya, mivel azonban küldetése nem járt eredménnyel, az általa adott

új törvény csak akkor lép majd életbe, ha ismételt eljövetele után minden vallás hívei elfogadják, és egyúttal életbe lép a megjövendő messiási kor. Ez a felfogás önmagában hordozta azt a lehetőséget, hogy egyesek az eljövendő Messiásig az Ószövetség teológiájának és rituáléinak érvényét hirdessék. Kisebb megkötöttségekkel ez a tétel formálódott vallássá Eőssi és követői számára.

Bogáti helye ebben a szellemi forrongásban csak évekkel később tisztázódik, az 1581—1582. években nincs tőle és róla nyilatkozatunk ezekről a kérdésekről. Sokat sejtető azonban az a körülmény, hogy hamarosan Gerendi János házában, Gerenden tűnik fel. Kolozsvári rektori állásában már 1580 első felében sem maradt meg, mert helyét ekkor Laskai János foglalta el. Hogy pontosan mikor ment át Gerendre, nem tudjuk. Egy másik könyvbejegyzése arról tudósít, hogy 1580 júliusában még Kolozsvárott volt. Ekkor vásárolta Paulus Jovius összegyűjtött munkáinak 1578-ban Bázalban kiadott kötetét 1 forintért. E bejegyzésben nevének csak kezdőbetűit adja meg: „Claudopo. Julie anny 1580 NPB.“ Naplójában a legelső Gerenden írt bejegyzése 1582. január 31-én kelt, és Aspasiára keresztelt lányának születéséről számol be.

Lehetséges, hogy védelemért húzódott Gerendi szárnyai alá. 1581—1582-ben ugyanis Possevino elbeszélése szerint a fejedelem — Blandrata ösztönzésére — utasította Kovacsóczy kancellárt és az elnöklő alatt működő fejedelmi tanácsot, hogy küldjön tudósítást az eretnokségekről és indítson vizsgálatot ebben az ügyben. A királynak küldött válaszban felsorolt eretnokségek a későbbi szombatos tételek irányába mutatnak, hátterüket tekintve szorosan az ószövetségi szövegek hatását mutatják. Possevino többször idézett beszámolója is állítja, hogy Kolozsváron már 1582-ben jelen voltak olyan tételek, amelyek a szombatos szektában is érvényben voltak. Ilyenek pl. a szombat megtartása, a dísznóhús evésének tilalma stb.⁵³ Bogáti talán már a vizsgálat megindulásakor Gerenden tartózkodott. Az események egybeesése, majd Bogáti továbbmenekülése valószínűvé teszik, hogy megijedt az országot kiterjedt vizsgálatól.

Gerendi János közismerten fontos szerepet játszott a radikális eszmék és azok képviselői védelmében. Kapcsolatban állt Eőssi Andrással, vendégül látta Palacologust, később 1584-ben Christian Francken vendégelte.⁵⁴ Egy korai tudósítás, amely éppen az itt említett Francken tollából származik, arra utal, hogy Gerendi János már 1585. január 6 előtt szombatos volt. Ez esetleg nem értendő szó szerint, de annyit mindenesetre jelez, hogy Gerendi szombatolt, és a Nőének adott hét törvényből megtartotta a vér és a fojtott állapot evésének tilalmát. (Gen, 9/4)

Megoldatlan elvi és terminológiai kérdés a szakirodalomban, hogy hol vált el a szombatoság az unitárius radikalizmustól. Véleményünk szerint szombatoságról csak ott és akkor beszélhetünk, amikor és ahol az unitás mellett megjelenik a hitből való üdvözülés tagadása, ami együtt jár Jézus messiási küldetésének kudarcával. Másrészt a szombatoság alapelvei között azonos súllyal esik a latba a végső megváltás előtt (az utolsó ítélet előtt) beiktatandó konkrét földi királysága Jézusnak, amikor csak a „szentek támadnak fel, és uralkodnak Jézussal“. Végül, de nem utolsó sorban a szombatosok legalábbis elméletileg követni kívántak minden olyan ószövetségi rituálét, melyet meg tudtak valósítani, és ezek mellett azonos értékűnek tekintették a „Mózes székében ülő írástudók“, vagyis a rabbi magyarázatából következő előírásokat. E kritériumok együttes jelenléte csak Eőssi Andrásnál mutatható ki. A XVI. századi szóhasználat azonban a zsidó vagy szombatos kifejezéseket és ezeket bármelyik latin megfelelőjét kótetlenül használta. Jelentésük lényegében nem fed mást, mint mai szóhasználatunk szerint „radikális antitrinitárius“. Gerendi János „szombatoságá“-val kapcsolatban Francken idézett levele a mondottakon túl nem beszél a szombatoság többi kritériumáról, holott azok éppúgy szűrhattak volna neki. Ebből arra következtetünk, hogy Gerendi 1584. január 6. előtt még nem vallhatott mást, csak amit Francken említ. Következésképpen nem tarthatjuk őt úgy szombatosnak, mint Eőssi András.

Bogáti tehát Kolozsvárról Gerendre ment, s 1582. április 22-én még ott volt. Erről a napról datálta Gerenden írt egyetlen munkáját, amelyet az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ „De Lege. Theses XX.“ címmel említ.⁵⁵ Semmi többet e munkájáról nem tudunk, a cím viszont elárulja, hogy a Törvény körüli problémákat dolgozta fel. Bogátinak a Törvény hatályát illető nézeteit itt és a következő évben Pécsen írt zoltárparafrázisaiból nem lehet egyértelműen rekonstruálni. Gerenden minden valószínűség szerint a saját korának szempontjából vizsgálta a kér-

dést, zsoldárparafrázisában pedig mindenütt a bibliai zsidóság kötelezettségeiről szól. A két, egymástól lényegileg távol eső értelmezési tartomány egybevetése nem vezet eredményre. Annyit azonban feltételezhetünk, hogy Palaeologus hatása alatt, akire másutt név szerint is hivatkozik, a zsidó szertartások lényegtelenességét vallhatta. A Törvény értékelésében tehát nem azok érvényét, inkább azok érvénytelenségét hirdethette a keresztyények számára. Későbbi műveiből az is nyilvánvalóvá válik, hogy Bogáti ezt csak azokra a rituáléokra értette, amelyekről expressis verbis ilyen értelemben nyilatkozik az Újszövetség. Látni fogjuk, hogy amelyekről konkrét szövegfogódzót nem talál, azoknál az őszövegségi Törvény szavait érvényben levőknek tartja. Kérdés, miként vélekedhetett minderről Gerenden? Valószínű, hogy egyetértett Gerendivel, akinek birtokán élt. Akkor viszont felfogása Eössi András és a szombatosok elveinek jobb oldalán helyezhető el. Annál is inkább így állhatott a dolog, mivel a későbbi szombatosok sehol sem hivatkoznak rá ebben a vonatkozásban, holott Bogáti művei kezükben voltak.

A Zoványi által felvetett „két Bogáti“ elméletre is pillantást kell vetnünk a gerendi tartózkodással kapcsolatban. Bogáti az évekkel később írt Apokalypsis-kommentár előszavában azt írja, hogy „Hét esztendeje mulék ez nyáron, hogy a tanítók cirhálása és hamis vád s patvar miá, kivél fejedelmünket s tanácsát reám, Trausner Lukácsira, s Jakab Bernádra haragitották vala, Gerendről én Baranyába szaladék...“ Zoványi e mondat alapján arra a következtetésre jutott, hogy az említett fejedelem csak az 1581-ben meghalt Báthory Kristóf lehetett, tehát a menekülés 1580-ban történt. Indoka az, hogy az őt követő kiskorú Zsigmond indulata nem lehetett befolyásoló tényező, a „fejedelem és tanácsa együttes felingerlése“ így csak 1580-ban volt elképzelhető. Ennek következményeként azt állítja, hogy mindkét Bogáti Fazekas Miklós, akik mindketten unitárius papok voltak, kb. egy időben vagy egymást váltva működtek Gerenden. A „prózaíró“ a „ráváró üldöztetés elől“ 1580 nyarán Baranyába menekült, a „költő“ pedig őt követte Gerenden, majd hasonló okokból szintén elhagyta Gerendet.⁵⁶ Nem beszélve itt a véletlen azonosságok valószínűtlenségéről, Zoványinak a fejedelemmel kapcsolatos tétele is hibás. Elsősorban a szóban forgó fejedelem, aki már a fentebb is tárgyalt vizsgálatot elrendelte, nem Kristóf, de nem is a kiskorú Zsigmond volt, hanem a lengyel király, Báthory István. Másodsorban az sem elképzelhetetlen, hogy a tanácsot ingerelték fel, és azok a fejedelem nevében cselekedtek, ahogy az a kor hivatalos formuláiban eléggé általános. Végül pedig, az 1582-ben Gerenden írt „De Lege. Theses XX.“-nak — sajátos módon — a költő és nem a prózaíró tollából kellett volna kikerülnie, Zoványi elmélete szerint. Az ellentmondások csak akkor szűnnek meg, ha feltételezzük, hogy az egyetlen Bogáti távozott Gerendről Baranyába, mégpedig 1582-ben.

Az eddigiek alapján, összegezve a Bogáti Fazekas Miklós életére és műveire vonatkozó adatokat, megállapíthatjuk, hogy az Eber-féle kalendáriumba bejegyzéseket író személy — Bogáti Fazekas Miklós — azonos azzal a Bogáti Fazekas Miklóssal, akinek tollából kéziratcs és nyomtatott művek maradtak fenn. Ezt igazolják a könyveiből kimutatható életrajzi adatok, melyekkel a naplóban is találkozhatunk. Az életrajzra vonatkozó források kiegészítik egymást, és csak együttesen értékelhetők egyértelműen. A korábról már ismert és nyomtatásban is megjelent széphistóriák forrásvidékére is utalnak a napló bejegyzései. Másrészt megtalálhatók az Eber-Kalendárium lapjain azok a speciális teológiai információk, melyek alapján bizonyítást nyert, hogy Bogáti Fazekas Miklós írta az „Eszter dolga“ című verses elbeszélést. Teológiai álláspontját tekintve a radikális unitáriusokhoz tartozott. Költői pályája indulásakor, a kor szokásainak megfelelően, más vallású főurak kegyeit is kereste. Később a radikálisok egyik vezérénel talált átmenetileg menedéket. Világi műveltsége a görög-latin klasszikusok és a jeles humanisták művein alapult, teológiai ismereteiről életének ebből a szakaszából nem sokat árult el. A közhasznú latin mellett aktív és passzív görög nyelvtudása volt, ez utóbbit szívesen és büszkén használta.

Ez az „egy“ bogáti Fazekas Miklós az 1582. év tavaszán három jó emberének halálát jegyezte fel naplójába. Március 28-án Dávid Ferenc fia halt meg Kolozsvárott, 31-én Kornis Mihály Szentgyörgyön, majd április 18-án Sztárai Miklós Tordán. Ezek után a napló lapjai hallgatnak 1584. január 4-ig. Más forrásokból tudjuk, hogy Bogáti Pécselt Válaszuti György vendégszeretétét élvezte e másfél év alatt. Naplója pedig Erdélyben maradt.⁵⁷

A Bogáti Fazekas Miklóssal foglalkozó szakirodalomban sokszor idézett mondat, amely a szerző Apokalypsis-kommentárjának előszavában maradt ránk, beszámoló arról, hogy költőnk Gerendről Baranyába szaladt, mégpedig e szöveg megírása előtt hét évvel. Az esemény 1582. április 22. és június 22. között történt, valamikor a nyár elején. Ugyanis Bogáti Pécsről keltezett első munkáját, melyet „irtam kedves öcsém és különösen kedves barátom Válaszuti György kedvéért“, az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ szerint, amely az eredeti vagy esetleg arról készült másolatból vette az adatokat, 1582. június 22-én fejezte be. A mű címe: „Theses N.P.B. ex Concione nescio cujus quae vocatur Epistola ad Hebraeos, meo iudicio nec epistola, nec missa aut scripta ad Hebraeos.“⁵⁸ Biblia-kritikai megállapításaira az Apokalypsis-kommentár előszavának elemzésekor visszatérünk. Az említett „Theses“ amolyan igazolásféle lehetett, amellyel Bogáti hitet tett saját felfogásában — de Válaszuti kérésére — néhány lényegbevágó hittételről. Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ I. kötetének 241. lapjához hozzáfűggesztett pótlásban a XVIII. századi szerzők úgy nyilatkoznak, hogy Bogáti a következőket állapította meg tételeiben: Jézus Isten fia, és mint ilyen több és nagyobb, mint a próféták, az angyalok és Mózes vagy az Aron Lévi nemzetség bármely főpapja. Így Jézus nagyobb, mint bármi ember, tehát bizonyos módon és formában imádat illeti. Jakab Elek, aki az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“-ból dolgozott, kibővítette a fentieket azzal, hogy Bogáti állítólag Krisztus imáadását itt és másutt is világosan tanította.⁵⁹ Nem nehéz azonban felismerni, hogy mind a XVIII. századi unitárius egyháztörténészek, mind Jakab, saját koruk unitárius tételeit mondták Bogáti tollába. Ugyanis Bogáti minden munkájából kiviláglik, hogy szerinte, bár az Újszövetségben szereplő Jézus valóban az Ószövetségben megígért Messiás, minthogy ez egyenesen következik az apostolok és evangélisták szavaiból, ami imáadását illeti, arról nem esik szó az Újszövetség könyveiben. Ez lényegében Dávid Ferenc non adorandus tanításának alapja is, és ez Bogáti Biblia-szemléletének kulcsa. Egy kortárs szombatos később tárgyalandó szövegéből látni fogjuk, hogy e felfogás miatt 1592-ben Hunyadi eltiltotta a prédikálástól szerzőnket.

A „Zsidókhöz írt levél“-l kapcsolatban kifejtett nézetei minden bizonnyal abból a polémiából táplálkoztak, amelyet Dávid indított meg. Feltehetően azokra a vádakra is választ kíván adni Bogáti ebben a művében, melyeket Basilius még 1579—1580-ban Karádival folytatott vitája során mondott: „De ez a magyarázat a Krisztusban való hit felől igen sovány és izetlen, mert csak annyit tézsen Krisztusból, mint egy prófétából...“⁶⁰ Bogáti elveszett művéről, amelyről az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ I, 241. toldalékán már láttunk kétségbevonható tételeket, ugyanott, a 244. lapon kisebb összefoglalás is található. Ez utóbbi már hitelesebbnek látszik, mert nem mond homlokegyenest mást, mint ami Bogáti életművének egyéb pontjaiból következtethető. Eszerint szerzőnk Palaeologust idézve vallja, hogy Jézus nagyobb a prófétáknál, Jézus a Messiás, és a pogányok a Jézusban való hit által lettek Isten választott népévé. Mindez egyenesen következik az Újszövetség szavaiból, minden szövegkombináció nélkül. Palaeologust idézve azt is elmondja Bogáti, hogy Jézust isteni tisztelet nem illeti — Nb. nincs benne *expressis verbis* a Bibliában —, de mivel ő a Messiás — ez viszont benne van —, megilleti minden olyan tiszteletet, melyet az Ószövetség az isteni küldötnék megenged. Itt azt is feltételezzük, hogy mivel az Ószövetség csak a jelenlévő angyaloknak és királyoknak járó tiszteletéről beszél, ez Jézus vonatkozásában azt jelenti, hogy Jézus is csak földi életében illette, és majd újra eljövetelekor fogja illetni a fej- és térdhajlás.

Ebben a koncepcióban válik érthetővé, hogy miért volt különös jelentősége Bogáti számára a „Zsidókhöz írt levél“-nek. Ez az újszövetségi könyv ugyanis, lényegében a zsoltárok krisztológiai helyei alapján, összeköti a Messiás-Jézus személyét a feltételezett istenfíúéval. A Baranyában menedéket lelt unitárius prédikátor, aki feltétlenül hisz Jézus messiási mivoltában, aki a pogányok üdvözülését — s a saját lelki üdvét is — Jézushoz köti, elsősorban filológiai ellentmondásokat talált a „Zsidókhöz írt levél“ textusában. Erre utal az Apokalypsis-magyarázat bevezetőjében: „Míntha ki görögül ért elhiszi, mihelyt olvassa Szent Pál leveleit és a Sidóknak írt levelet, hogy ezt nem Szent Pál írta.“ Ennek az újszövetségi könyvnek hitele tehát megingott a filológus Bogáti előtt, s e könyv hivatkozásai sem voltak meggyőzőek számára. Az „Epistola ad Hebraeos“ 1/5. mondata Zs. 2/7-et idézi Jézus vonatkozásában. Bogáti véleményét ismerjük e helyről: „Az

koronazatkor nekem ezt monda / En fiam vagy Dávid mert zültelek ma.“ Tehát egyértelműen a történeti Dávidról van szó nála. Hasonló a helyzet a „Zsidókhöz írt levél“ és a Bogáti-féle zsolttárparafrázis összes érintkező helyein. Ez nyilvánvaló, mert Bogáti nem vetíti túl a zsolttárok értelmét azok történetileg elfogadható keretein, ahogy ezt művének címében is leszögezi: „... az idők beli historiak értelme szerint...“ dolgozta fel a zsolttárokat.

Jézus nemimadására vonatkozó tételét is igazolhatjuk innét. A „Zsidókhöz írt levél“ 1/6 mondata feltételezi, hogy a Zs. 97/7 („imádják őt az Istennek minden angyalai“) Jézusra vonatkozik. Bogáti viszont ezt a sort (nála: „... minden terd urnak hoiolion“) az Öszövetség Istenére érti. A Pálnak tulajdonított újszövetségi könyv 1/9–10-ben az Istennek Jézushoz és Jézusról mondott szavait feltételezi, hivatkozva a Zs. 45/8, 102/26–27-re. Bogáti e helyeken sem találja az Istennel azonos hatalmú Jézust. Sőt a Zs. 45/8-ban így ír: „Istened ugi koronaza / Dávidnak sok fia vara / az kiralisagot de cziak neked ada“ — mondja Salamonról. A Zs. 102/26–27-ben kimondottan az öszövetségi Istenről ír, és annak segítségül hívását idézi, annak ellenére, hogy a kanonizált szövegekben a segítségül hívás kifejezése nem szerepel. Az Istennel teremő Jézusra utalás helyett pedig ismét az Urat dicsőíti: „sem előd sem vegeid nincz, ugi elz aggatlan, / menynepl földnel eleb voltal, s elesz azutan / mert mind te teremted azokat ez forman.“ A „Zsidókhöz írt levél“ 1/13 mondata a krisztológiai jól kiaknázott, híres Zs. 110/1-et idézi. Bogáti a kérdéses zsolttárt így fordítja: „Isten az Ur az en uramnak monda / hoi gondod volt az en parancsolatimra / ezutan azért üly az en iobbomra / en gondolok az te meltoságodra / segitsegemet im te melled adom, / ellensegedet Coronadhoz haitom, /“ — majd a hadi dicsőségről beszél, és így zárja versét: „Dávid hütit egész Israel erte.“ A „Zsidókhöz írt levél“ 7. fejezete foglalkozik Melchisedek papi rendjével, és Zs. 110/4-re való hivatkozással állítja, hogy Jézus papi méltósága nagyobb, mint a levitáké. Bogáti véleménye itt egészen más: „Regen Melchisedek ez Varost birta, / ... Azon tiztbe teged Isten választa / hoi az hütre vagion gondod iollia / hadbeli szép prédát neked mutatitia“ — írja Dávidról, végérvényesen cáfolatot szolgáltatva mindarra, amit Jakab Elek szeretett volna érteni az e helyen is a Jézus tiszteletét hirdető Bogátiról. Bogáti erre vonatkozó nézeteit expressis verbis kimondta a későbbiekben tárgyalandó Apokalypsis-kommentárjában. A Jézusnak adandó tiszteletéről: „... a királyok idejében az Istenre és a király lelkére esküsznek vala, de azzal nem egy rendben állítják vala a királyokat vagy Christusokat az Istennel, hanem Istent s az Isten képit jelentik vala. Itt pedig a királytól is, az király követitől is, az Christustól keván jöt János az szenteknek, ugy mint elevenektől s egy akaraton s tanácson vallóktól. Immár ha ez okon akarsz könyörögni az Christusnak is Istennel; hogy ő tölle is János az Pál kívánnak jót, tehát az hét lelkeknek is kell azon okon és így kilencz vagy tiz istent kell imádnod s tartanod.“⁶¹ Ami pedig a Jézushoz intézendő könyörgést illeti, így nyilatkozik: „Az imádás és könyörgésbeli tiszteletett ugyan János mindenkor Istennek adja csak az Irásban, noha Jézus mennybe menésének és az két drága tanonak s Apostoloknak halálának utánna egy néhány esztendővel írta ez követeni, hogy ha Istent szereted másnak ne könyörögi.“⁶² Végeredményben tehát Bogáti teológiai meggyőződését a filológiai kétes értékű „Zsidókhöz írt levél“ nem támasztotta alá. Megfordítva a dolgot, a „Zsidókhöz írt levél“ kritikáját azért végezte el külön munkában, mert annak szövege ellentmondott koncepciójának. Így kerekedett ki a Válaszuti kedvéért írt „Theses“ a „Zsidókhöz írt levél“-ről, amely Bogáti szerint nem Pál műve, nem levél, talán nem is a zsidóknak szült, hanem valamiféle beszéd, és mint ilyen kétes értékű szentírás.

Hasonló kicsengése lehetett közvetlenül Pécsre érkezése után írt másik munkájának, amelyet az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ az alábbi címen említ: „Theses ejusdem de Spiritu S. XXVIII. Quaerende veritatis causa. Msptum 5-a jul 1582. Quinque ecclesijs.“⁶³ Ennek az elveszett könyvnek mondanivalójáról ugyancsak az Apokalypsis-kommentár néhány kitételéből következtethetünk. Bogáti itt arról nyilatkozhatott, hogy a Szent Lélek lényegében Isten egyik másik küldötte, aki, vagy akik távolról tekinthetők Istennek. „... mely szent lélek az harmadik személyt teszi az tévelygők hitében, az hármás Istenben ez az Jézus Christus dolgában harmadik iörvény tano volt. Az az szent lélek egy volt az több szent lelkek közül kik számtalanok, s állnak az Isten széki előtt.“⁶⁴ Ezek különféle feladatokat kapnak az Istentől. Az apostolokból mutatja ki, hogy sok nevük volt, és isteni tulajdonságokat önállóan nem viseltek. Legfeljebb annyit, amennyit Isten rájuk bízott. Még az a szent lélek sem volt más a többinél, amit Jézus ígért az Apostoloknak: „egyet az sok szent lélek közül“⁶⁵.

Válaszuti véleményét e munkákról ismerjük. Skaricza Mátéval vívott vitájának jegyzőkönyve, amely 1588-ban kelt, nagy tisztelettel szól Bogáti munkáiról. A „Pécsi disputa“ záró soraiban Válaszuti így beszél: „Ezt pediglen nem annyiraadtuk és bocsájtottuk ki a kereszténység közé mint saját fejünknek gondolatját, hanem mint jeles, bölcs és tudós embereknek értelmét, kik ez mostani bálványozó világ közepette Isten tisztességében előttünk fénylenek és Christus urunknak és az apostoloknak és prófétáknak tudományukkal és írásokkal együgyűképpen megelégetenek és jó hírnév alatt értelmükről az apostoli vallás szerint írást közibénk bocsájtanak igaz utnak kimutatására. Nevezet szerint amaz becsületes Dávid Ferenc, Palaeologus Jakab urunkkal és atyánk fiával egyetemben, kik mártýromságot az régi szentek szerint ez égi igazságért immár felvettenek. Ezekhez szám-láljuk Somerus János pyriai [!] és Bogáti Miklóssal több keresztény atyafiakat kiknek írásuk kezünkben lévén, olvassuk és a szent bibliával conferálván minden istenfélőknek örvendetesen terjesztjük.“⁶⁶ Valószínűleg Bogáti maga is terjesztette nézeteit, mivel feltételezhető, hogy pécsi tartózkodása idején az ottani unitárius iskolában tanított is.⁶⁷

Válaszuti tehát nemcsak egyetértett, hanem hivatkozott is Bogáti írásaira, mégpedig a hetvenes évek legradikálisabb gondolkodóinak sorában. A „Pécsi disputa“ azonban 1588-ban zajlott le, amikor már sokkal radikálisabb tételek is szárnyra kaptak, Válaszuti viszont következetesen az unitárius elvek balszárnyán maradt, amint azt vitajegyzőkönyve is mutatja. Dávid vonalát követte, de soha sehol nem lépett át az ultraradikálisok területére. Írásának tanúsága szerint Bogáti is e határon innét helyezkedett el.

A baranyai tartózkodás legmaradandóbb értéke a zoltárparafrázis, Bogáti életművének egyik csúcsa. Írásának idejét illetően Kanyaró és Schiller megnyugtató eredményre jutottak a szöveg ez irányú vizsgálata során: a zoltárparafrázis Pécssett, az 1582–1583. években készült. Erre utalnak a szerző üldöztetésével kapcsolatos szubjektív betoldások, a hódoltsági viszonyokra való utalások és itt-ott az Erdélyt idéző honvágy szavai.⁶⁸ Más a helyzet azonban a zoltárparafrázis teológiai értékelésével, forrásainak kimutatásával. A Bogáti-kérdés előtörténetének vázolásakor kitértünk az egymással ellentétes nézetek felsorolására, az alább következő részletes elemzésben az egyes érvek taglalására visszatérünk. Bogáti művének értékeléséhez elsősorban a szerző szemléletének megragadása szükséges, másodsorban forrásainak azonosítása, végül, de nem utolsósorban annak tisztázása, hogy miért az illető forráscesoportot használta.

A zoltárparafrázis szerkezetiileg egységes alkotás. Az egyes zoltárcímek, melyek azonosak a versfőkkel, többé-kevésbé utalnak a tartalomra, ugyanez a motívum itt-ott jelentkezik a nótajelölésnél is. A versek logikailag követik a bibliai szöveget, de hol többet, hol kevesebbet tart érdemesnek a szerző a megverselésre. Az egyes parafrázisok legtöbbször vázolják, hogy milyen körülmények között született a zoltár, ezek a jegyzetszerű megjegyzések az esetek többségében a vers végén, de néhány alkalommal az első szakaszban kaptak helyet. Bogáti az eredeti zoltár legkisebb utalását is felhasználja arra, hogy történeti hátteret kerekítsen versének és egyúttal természetesen az eredeti zoltárnak. Legtöbbször Sámuel, ill. a Királyok könyveiből állít párhuzamot, ami érthető is, mert itt fordulnak elő az eredeti zoltárfeliratokban szereplő személyek, események. Néha azonban bizonytalan, több eseményhez is viszonyítja azokat a zoltárokat, amelyekben nem tud dönteni a történeti háttért illetően. A zoltárok így kialakított keretei vissza-utalnak forrására, és ily módon megállapítható, hogy héber, görög vagy más zoltárszöveg feküdt-e előtte. Hasonló a helyzet a szövegekből vett történeti párhuzamoknál. Ezekből és a feliratok értelmezéséből, valamint átvételéből kiderül, hogy nem minden esetben a kanonizált zoltártextust követte verse felépítésében. A keretet adó versszakok azonban nemcsak történeti, biblikus hátteret rajzolnak meg. Előfordulnak rabbinikus utalások, sőt zsidó liturgiai hivatkozások is. Mindezek mellett felbukkannak saját érzelmeit, életkörülményeit jelző sorok is. Ez utóbbiakra Schiller meggyőzően mutatott rá, megállapítva, hogy Eobanus Hessus hatása alatt és őt követve dolgozott, amikor a zoltárok szellemében, de szubjektív tartalommal is megtöltötte munkáját.⁶⁹ Hessust és az őt méltató Camera-riust Bogáti többször említi naplójában is.⁷⁰

Kulcskérdés az alaptextus és a kommentármunkák meghatározása. Kohn Sámuel azt állította, hogy a zoltárokból szereplő megjegyzések, kitételek egyenesen a középkori rabbinikus irodalom lapjairól kerültek Bogátihoz. Felfogásának alapja az a hasonlóság, amely a rabbinikus irodalom exegétáinak történeti azonosításai és Bogáti interpretációi között fennáll. Másrészt Kohn bizonyítéknak vélte olyan

liturgikus vagy aggadikus motívumok felbukkanását Bogátinál, amelyek eredete kétségtelenül a postbiblikus héber irodalomra vezethető vissza.⁷¹ Mindez az első pillantásra így is van. De a zoltárok történeti háttérének meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy a középkori rabbinikus exegéták az egyes zoltárok aktualitását a szöveg utalásai alapján rekonstruálták, viszonyítva ezeket más bibliai könyvek szövegéhez. Így azonos módszert alkalmazva, sok esetben azonos eredményre jutottak, természetesen azonban nem mindenütt. Ezzel érthetővé válik, hogy a hasonló módszerrel dolgozó Bogáti miért nem ragaszkodik minden esetben a rabbinikus véleményekhez, és miért fordul elő, hogy több bibliai eseményt is felsorakoztat egy-egy zoltára keretében. Másrészt a liturgiai vagy aggadikus motívumok nem egyenesen a forrásból érkeztek Bogátihoz. Kohn nem vette figyelembe az esetleges közvetítőket. Könyvtörténeti szempontból, különös tekintettel az utóbbi évek eredményeire, lehetetlennek tűnik, hogy Bogáti még ha olvasni és értelmezni tudta volna is a középkori rabbinikus kódexeket vagy korai nyomtatványokat, hol tehetett volna szert azokra?⁷² Másrészt sem tanulmányai — ami keveset tudunk ezekről —, sem korábbi vagy későbbi munkái nem igazolják, hogy ilyen mélységekig ismerte volna a középkori rabbinikus irodalmat, annak speciális gondolatvilágát és nyelvezetét, sőt a később tárgyalandó „Énekek éneke” versfőiben maga mondja, hogy nem tudott héberül.

Ugyancsak kizárt az a lehetőség is, hogy előszóban kapta volna ide vonatkozó információit. Pécsen csak a XVII. században telepedtek meg zsidók, alkalmi találkozások pedig egy ilyen nagy terjedelmű mű felépítésekor nem segíthettek.⁷³ A zoltárparafrázis alaptextusának és kommentárjainak forrásait más irányban kell keresnünk.

A ránk maradt különböző kéziratok közül a leghitelesebbnek és a szerzőhöz legközelebb állónak a „Péchi Simon énekes könyv”-ben olvasható másolatot tekinthetjük.⁷⁴ A címlapon: „Psalterium Magyar Soltár — Kit az üdökbéli Historiak értelme szerent küleomb küleomb magiar ekes notakra. Az Isten gülekezetinek javara fordítot Bogati Fazekas fia Miklós. Psal. I. Jambor Notaira Mennek feoldnek Ura Istene etc. 1604. Saniphaebinatus. Insanat mundus, Matth, 5/17. Ne vellijetek hogy jöttem az törvénynek, és az Prophetaknak el törlésere, nem jöttem hogy el törlöllyem, ha nam bé tölczem.”⁷⁵ Ezután nótamutató, kezdősormutató, majd 1—151-ig a héber zoltárszámozásnak megfelelően a versek következnek. Az utolsó, 151. zoltár a Septuagintában szerepel csak.

A Ps. I. általánosságokban mozgó szövegét Bogáti szubjektíven értelmi: „Jambor es beolcz bogod es szent, Istenet tudgia, / az ki Latrok utat latta soha nem nyomta / tevelygeo tudomant hallot de nem valotta / Vezteo hüt tanolni nem ment Papiat sem tartia” (1—4 s). Ez utóbbi kitétel nincs sem a héber, sem más kanonizált szövegben.

„Istenes a Messiak” jelzi a Ps. II. verseinek élén a felirat. A zoltár sokat vitatott 7. mondatában — mint láttuk — nem hagy kétséget az alanyt illetőleg: „Az koronázatkor nekem ezt monda / En fiam vagy Dávid mert zültelek ma / Minden ellenseghtol mentettelek ma, / Ne felj semmi ügyben ennek utanna” (29—32 s). A keretben Dávidot jelöli meg szerzőként, és a szöveg Christus-a végig a felkent királyt jelzi: „Kiralioknak David ily valazt ira / Zomzed ellenseghtol magat biztata” (57—58 s). Már itt, a második zoltárban jelentkezik Bogátinak az a később sűrűn visszatérő gyakorlata, hogy a különböző kanonizált bibliák, sőt az ókori fordítások feliratvariánsaival szabadon bánik. Ti. a héber eredetihez viszonyítva a Septuaginta, a Vulgata, sőt az arám parafrázis, a Targum is eltérően jelölik az egyes zoltárok szerzőjét.⁷⁶ A Ps. II. héberje nem említ szerzőt, de a hagyomány a felkent királyban Dávidot látta. E párhuzam alapján Kohn Rási, ill. Dávid Kimhi szemléletét véli itt megjelenni⁷⁷, pedig már a zoltár latin fordításai és a Targum is Dávid nevért írta a címbe. A rabbinikus kommentárokat számos helyen elérhette Bogáti számára érthető nyelveken. A latin közvetítéssel megismert zsidó bibliaexegézis tételei a XVI. század második felében már közhelynek számítottak. Más a helyzet a Targummal. A Biblia igen korai arám fordítását csak alkalmilag idézték a protestáns szerzők. Az antitrinitáriusok már szívesebben; Servet maga is hivatkozik rá.⁷⁸ Bogáti zoltárparafrázisainak további elemzése azt igazolja, hogy a zoltárok Targuma kezében volt.

A második zoltár problematikus értelmezése fontos érve volt a középkori hitvitáknak, és az maradt az antitrinitárius polémiákban is. Bogáti pécsi házigazdájának 1588-ban lezajlott vitájában, amelyet Skaricza Mátéval vívott, szintén fontos szerepet kapott ez a locus. A „Pécsi disputa” így számol be erről: „Ezek után mikor kérdés támasztatott volna arról, honnét lönne bizonyág az fiunak attai-

nak allattából születése felől. És Máté uram Ps. 2. Ego hodie genui te és Ps. 110 Ante Luciferum genui te bizonyoságot vőtte volna. Kérdém [mármint Válaszúti] ha látott volna valamikor Chaldaica paraphrasist. Honnét annak igazságarol er-tekezhetőt volna, és felelt volna, hogy ő nem olvasott volna: Előhozattám az Psalteriumot qui Octapulus dicitur Graecae, Hebraicae, Arabiae [,] Chaldaica paraphrasi: Triplici versione latina et cum scholliis, es ebből ez helyekre olvasanak hollott így vagyon Psalm. 2. Deus dixit mihi dilecto, sicut filius est patri, tu purus ac si die crevissem te azaz te tiszta vagy, miképpen a fiu az atyának, és mintha ez mai napon teremetelek volna téged...“ Majd a következő kitételrel zárja le a további ellenvetéseket: „ez nem az fiu istenről iratott, hanem a historia szerent Davidról.“⁷⁹ E rövid idézetből már kitetszik, hogy a pécsi antitrinitáriusok nem-csak a kanonizált szövegekből merítették érveiket, hanem azonos értékűnek tartották a „chaldaica“ verziót, a Targumot is. A „Pécsi disputa“ elejtett mondata az első utalás arra, hogy a Targum, az Ószövetség igen korai fordítása, helyet kapott hazai hitvitáinkban. Láttuk, hogy művelődéstörténetünkben hosszú fejlődés eredményeként jelentkezett a XVI. század közepe táján az eredeti, héberből merített érvelés. Kimutattuk fent, hogy a rabbinikus kommentárok is helyet kaptak a polémiákon. A Targumra való hivatkozás új szín ebben az érvekkel és szóértelmezésekkel párbajozó korban. Ez lényében nem is fordítás, hanem bibliakommentár, amely kibővíti, a maga módján értelmez, és régi hagyományokat is beépít a zsoltárok és más bibliai könyvek szövegébe.

A Válaszúti által említett és használt „Octapulus psalterii“, Augustinus Justinianus humanista ihletettségu szövegkiadása, 1516-ban jelent meg Genuában. Párhuzamos hasábokban közli a zsoltárok héber textusát, annak betű szerinti latin fordítását, a Vulgatát, a Septuagintát, egy arab fordítást, majd héber típusokkal szedve az arámius — káldeus — parafrázist és annak latin fordítását. Végül eléggé terjedősen zsidó és keresztény kommentárokat („Scholia“) közöl az egyes zsoltárok mellett.⁸⁰ Az „Octapla“ egy kötetben, görög és latin nyelven tartalmazza mindazokat az elemeket, melyeket Bogáti beépített parafrázisaiba.

Az alábbiakban Bogáti sorszámozása szerint követjük a zsoltáraparafrázist. Az egyes zsoltárok speciális értelmezését, szövegforrását megállapítva, kikerekedik a szerző szemlélete, exegetikai módszere, amelynek eszköze a filológiai kötetlenség, a szabad mozgás a rendelkezésre álló szövegekben.

A Ps. III. felirata mintául is szolgálhatott Bogátinak a zsoltárok értelmének kibontására. A felirat szerint ez Dávid éneke, melyet Absalom elől való menekülésekor mondott. Ez a következtetés természetesen későbbi magyarázó megjegyzés, amelynek az eredeti zsoltárhoz vajmi kevés köze van. Tartalmát tekintve viszont Dávid is mondhatta volna. Bogáti követi ezt a régi, hagyományos módszert, és alkalmazza olyan helyeken, ahol ez lehetséges.

Ilyen megokolásból ered, hogy a Ps. V-ről megtudjuk, hogy azt Dávid Doeg ellen mondta. A Bogáti-féle cím: „Vdvari vadosrol.“ A párhuzamba állított bibliai elbeszélés I. Sámuel 22/9—18.

A Ps. VI. a „Beteg ember szavah“; „beteg vala Daudid egikor bünei miat“ — adja meg a keretet verséhez.

A Ps. VII. szerinte Dávid éneke, melyet a Saultól őt ért szenvedések miatt írt. Az eredeti szövegben: Kus ben j' mini, a Septuagintában: Khousi hüiou Jemeni, a Targumban Saul olvasható — a két előbbi megjelölés is órá vonatkozik. Itt, valamint a korábbi és későbbi zsoltárszövegekben is visszatérő motívum, hogy Bogáti szubjektív érzelmeit megverseli, ezeket a kitételeket Kanyaró azonosította életrajzában.⁸¹

A Ps. VIII. eredetijének himnikus zengését Bogáti kiegészítette: „Nem mondatia tahat az Istentelen / csak ezt nezze hogi sohu Isten ninczen / minden alatt csak ön keine löt, s megien / csak törtenet az mi esik emberen“ (17—20 s). Ez az ateisták véleményét cáfoló néhány sor talán arra utal, hogy a későbbi években írásban is jelentkező ateista csoport, amelyet majd Francken tollából és a vele vitázó szombatos iratokból ismerünk meg, már a 80-as évek elején hirdette tanait. Igaz, Bogáti és Francken személyes kapcsolatáról csak a Pécsről való visszatérés utáni napokban, Francken egyik leveléből értesülünk.⁸² Bogáti szövegéből kiviláglik, hogy ez a zsoltára a Septuaginta vagy a Targum alapján készült. A héber szöveg szerint az ember csak kevéssel kisebb, mint Elohim, a Septuaginta viszont úgy állítja be, hogy itt az angyalokról (par'aggélous) van szó.

Az „Octapla“ latin fordításában a Targum: „Minuisti autem eum minimo ab angelis, gloria et splendore coronasti eum.“ Bogátinál: „Zent Angyalid közzé csak

nem ültetted, / földi kiralia es Istenne tötted, / ...kivel nagioib minden fele allatnal / teste szerint kisebb az Angialoknál“ (37—38, 47—48 s).

Kohn bizonyítandó Bogáti jártasságát a rabbinikus irodalomban, idézi a Ps. IX. sorait: „Erős elleseget Goliathot David hogi meg vere / Sidok egész földet remelletlen pogantol meg mente / illien halaadast az Istennek vigh kedvel enekle“ (1—3 s).⁸³ E zsolnárnak a Góliát feletti győzelem dalaként való értékelése valóban rabbinikus eredőkre megy vissza, de nem volt ez a motívum ismeretlen a protestáns bibliakommentárok előtt sem. Münster a megfelelő helyen: „Goliat scilicet Phelistaenum significans ut sit labdenn idem quod lábin.“ Itt jegyezzük meg, hogy Bogáti Münster név szerint is említi naplójában. Eobanus Hessusnál: „Chal-deus interpres expondit quod sit epinicion de morte Goliath...“ Vatablusnál: „Super morte viri qui egressus fuerat de medis castris. Goliat Philistaenum significans.“ Az „Octapla“ Targum-fordításában: „...perdidisti Goliath impium...“ A szövegben Saul neve is előfordul, ami szintén az „Octapla“ Targum-fordítást mutatja. Érdekes e versének utolsó sora: „Isten aggia nekünk az mit akkor Sidoknak mutata“, mármint az ellenség megszegényülését.

A Ps. X. befejező szakasza: „Nagi niomorosagban Sido volt, s' vagion / igi köniörögöt es köniörög sok napon / var Messias, igen tür, szellel vagion“ (85—87 s). Véleményt azonban nem mond.

A Ps. XI. az eredeti feliratnak megfelelően Dávid üldöztetését mondja el, Bogáti szerint az esemény Saullal kapcsolatos, történeti háttérét I. Sám 18—19-ből veszi. A Septuaginta is hasonló értelemben beszél.

A Ps. XII. „Hazug ez világ“ címet viseli, a szerző itt a zsidóság bünére hívja fel a figyelmet: „Giakor bunokban sidok ezt mondak poganak főideben / hogi sem az kösség sem kiraly sem nincz vellek egi hűtben“ (34—35 s). E zsolnárnak ez az értelmezése Bogáti egyéni felfogása, az eredetiben szereplő, Dávidnak tulajdonító feliratot elhagyta. A zsolnár hangvétele, logikai felépítése arra törekszik, hogy a zsidóság érzésvilágát tükrözze, ez azonban nem sikerült a szerzőnek. A 12. zsolnár ugyanis inkább az ókori zsidó szegénység panasza, mint valamiféle exiliumi ima. A héber eredetiből egyértelműen kiolvasható, hogy a zsolnáros a felsőbb társadalmi rétegre utal, amely a szegények és gyámtalanok felett törvénytelenkedik. Másrészt a zsidó irodalomban soha nem hangzott fel azért panasz, mert a király vagy a környezet nem zsidó. Legfeljebb a szorongatások idején könyörögtek azért, hogy az Isten változtassa meg a rossz végzetet. Küldje el a Messias, vagy ami egyszerűbb, térítse jobb belátásra üldözőiket. Jó példa erre a következő Ps. XIII., XIV. Ez a tény egyúttal arra is rámutat, hogy Bogátinak primer héber irodalmi ismerete nem volt.

Hasonló irányt követ a Ps. XIII., amely a „Soka versz“ címet viseli Bogátinál. A befejező szakasz: „Szent es Nemes Sido nep igi sira / ez eneket azolta dudollia / hogi rabsagba eset Istent varia.“ Itt a Targumnak és az eredeti hébernek a latin fordítása után dolgozott.

A Ps. XIV. „Az pogan hity“ ellen szól: „Az pogan nep es kiraly azt tartia / ninczen Isten ki dolgunkat lassa / czak Sido nep költötte talalta / világ dolgat hogi Isten hordozza“ (1—4 s). A továbbiakban először Isten beszéli, hogy a népek kigúnyolják „Imadsagit böytit szenvdesit / hozzam valo erős remenseget / nevetetek anny sok türeset / mert nem hűtök hogi meg mentem őket“ (33—36 s), majd a zsolnáros folytatja, végül: „Igi biztata magát s vigaztala / pogan nep közt Sido mig niomorga / szabadsagat mostis ezzel varia“ (45—48 s). A Vulgata és a Septuaginta a 4. mondat előtt egy kisebb betoldást közöl, ez nincs meg Bogátinál.

A Ps. XV. egyik legérdekesebb kitétele szerint az üdvözül, aki „Eleg szentnek magát soha nem hihette / ha az szent törventis mind telliesitene / az Istenfelöket leg fellieb tisztelne / Isten aiandekat benne hogi ismerne“ (21—24 s). Erre a problémára Bogáti szerint Isten könyvéből vette a választ a zsidóság.

A Ps. XVI-t hagyományosan Jézus feltámadására értelmezték a keresztény egyházak. Bogáti sajátosan írja körül ezt a nézetet: „Testem lelken nyelvem azert vigad / ... mert iol hiszi hogi ismet fel tamad / noha faradt it ugian meg fonniad / lly szolgadat mert az koporsóban / nem utatod az halal torkában“ (57—63 s). Nyilvánvaló és a zsolnárparafrazis gondolatmenetéből következik, hogy itt nem Jézusról van szó, hanem általában a feltámadásról. A hithű, ókori zsidó zsolnáros szavait bővíti ki itt is a szerzőnk, de egyéni véleményt nem mond. Ez érthető is, mert e zsolnár keretében visszatér a kanonizált szövegek feliratához, és Dávidnak tulajdonítja a szöveget.

A Ps. XVII-et teljes egészében történeti háttérbe foglalja Bogáti, I. Sám. 27/2-vel hozva összefüggésbe: „David Soltarnak tizenhetedik részében ezt hagia / hatszáz magaval mikor budosnak egi barlangban monda“ (49—50 s).

Ugyancsak történeti mondanivalóba ágyazza a Ps. XVIII-ban rejlő, szinte térítő ihlettségű mondanivalóját. A zoltár kerete: „Ha kisok szerenczen haborun iart io vensegre iutot / vagion mit köszönni ha nem bolond mert az Istent látot / csak halála előtt ieles notat David erről mondot“ (1—3 s). A szöveg történeti háttere adott, a II. Sám. 22-ben Dávid halála előtt ismételt szerepel ez a zoltár. Eobanus és mások felhívják a figyelmet erre a párhuzamra. Kohn Kimhi és Rási közvetlen hatásának tartja ezt a helyet is.⁸⁴ A szövegben szereplő utalásokat Bogáti kiterjeszti a bibliai történetre, így kerül szóba Mózes, Saul és Dávidnak királlyá választása előtti paraszt volta. A befejezésben már Dávid Christusról beszél, sőt „Ezen minden felett örvendezek es teged szeretlek / hogi David Christusnak ezt fogattad kit nem feleithetek / fiaim unokaim hogi utannam mind Christusck lesznek“ (118—120 s). Indoklása: „Ez szerent utanam en fiaim mind nagjubak lesznek / mert az Sido vegek houa tovaob ki teriednek / az teged tiztelök sokasulnak baluanick igi vesznek / Gondolom hogi vegre minden nepek igi Sidova lesznek / Ha David fiai hova tovaob nagyob urak lesznek / en kegielmes uram mind ugi legien hogi eggie legienek / Halála előtt David az Istennek illien halat ada / mikor minden ügiet, es eletet magaban forgattia / tizeniock részében az Soltarnak Sidoknak ezt hagia“ (142—150 s). A héber Másiak (Messiás) szót itt és másutt Bogáti a görög Khristos első értelmében használja. A történeti háttérből az utolsó sorok már a hit kérdéseire vonatkoznak, és a szerzőnek azt a vágyát öltöztetik a zoltár szavaiba, hogy megsokasodnak majd a „zsidók“. Ez pedig Dávid szavaiból következik, akinek halála előtti hitvallását verseli meg szerzőnk. Az egész zoltár lényegében a zsidóknak az ellenségek elleni harcáról és Dávid győzelméről szól. A 48. mondatban világosan kimondja az eredeti héber szöveg: „népeket rendeltél alám“; uo. 44.: „akik nem ismertek eddig szolgálnak most“ stb. Bogáti verse tehát itt is Dávid szavait követi.

A Ps. XIX-ben ismét előkerül az ateisták elleni hang, holott az eredeti szövegek ezt sehol nem említik: „Istent lenni valaki tagadna, mint sok bolond tagatta...“ (1 s). Egyébként a zoltár Bogáti tollán a Törvény nagy himnusza, amelyet Dávid a pogányoknak mond: „Latvan David az sok pogan nep keveset tud Istenről / tizenkilencedik eneknek monda ezt Istenről es Törvényről / Sido nepet inte hogi az Törvent tarcza, mert csak ugi ert Istenről“ (61—63 s). Mint több más helyen, itt is felmerült Bogátinak a Törvénnyel kapcsolatos álláspontja. Abban igen határozott, hogy a Törvény érvénye a zsidókra mindenkor vonatkozik, ami a pogányokat, illetve a más hitűeket érinti, arról semmiféle véleményt nem nyilvánít. A XIX. zoltár eredeti szövegei is csak a Törvény tökéletességét, igazságát hirdették, sőt arról is szó esett ott, hogy bölccsé teszik a balgát. A balga természetesen a hitetlen. Bogáti nem tesz mást, mint kibővíti, körülírja ezeket a mondatokat.

A Ps. XX. első szakasza Bogátinál: „Tü szent nepek igi esedeztetek... / kiralitokat szepen keserietek / mint Davidot regen Sido nepek“ (1—4 s). Ez természetesen nincs a kanonizált szövegekben, a továbbiakban a szokásos laza formában követi az eredetit, majd a keretben megemlíti Dávid nevét: „Temerdek sok pogan ki szalla / kire David szep haddal indula / akkor orszag es az had ezt monda“ (49—51 s).

A Targum a Messiásra vonatkoztatja a Ps. XXI. egyes helyeit, Bogáti ezt értelmszerűen a felkent királyra alkalmazza. A héber eredeti nem említi itt a Messiást, a görögben Basileus (király) áll; az „Octapla“ Targum-fordítása: Deus in fortitudine tua regnabit Rex Messias et in redemptione tua exultabit quam maxime...“ (21/1). A zoltár keretét Bogáti II. Sám. 12/30 és I. Krón. 20/2-ből merítette: „Igi örüle orszag nepe / Ammon pogant hogi meg vere / Coronat David hogi fel teve“ (61—63 s).

A következő Ps. XXII. panasza természetesen Dávid ajkán hangzik el akkor, amikor az a legnagyobb szorultságban menekül Saul elől. Krisztológiai értelmezését nem említi. A zoltár szövegfordításának azonosítása ebben az esetben viszonylag könnyű. A 13. mondatban szereplő „Básán bikái“ kifejezést a Septuaginta etimologikusan lefordította taüroi piones-re (ívő bikák). A Targumban sem szerepel a B á s á n tulajdonnév. Hasonló a helyzet a 22. mondatban: rémim (szörnyek), a Septuaginta és a Vulgata unicornist fordít. Szerzőnk a 13. mondatnak megfelelő sorokban a következőket írja: „Ream mert sok köver bikak tamattak / erős ökrök engemet körül vöttek“ (37—38 s) — tehát Bogáti is etimologikusan adja a B á s á n

tulajdonnevet. A 22. mondatban „sok fene Cornisoktól“ kifejezéssel írta körül a héber eredetit — ami a görög-latin forrásra utal. Kohn ennél a zoltárnál is Kimhi nyomait véli felfedezni, mert szerzőnk a hagyományos krisztológiai bizonyítékként számon tartott zoltárban nem ejt szót Jézusról.⁸⁵ Bogáti ismerhette az ide vonatkozó rabbinikus tételeket, mert az „Octapla“ Scholia-hasábján ott található sok más középkori rabbinikus szerző társaságában Kimhi nézete is.

A befejező szakaszokban Bogáti Dávid nevében beszél, és így érthetővé válik mondanivalója: „Bizonnial meg ismeri hogi nincz Isten / te küvüled, semmi az pogan Isten / hogi te vagi ur kirali czak mindeneken / hogi Sidok küvül czak tevelieg minden / ... De poganok hütünkre nem czak ternek / fiakat is Sido hütön nevelnek / firol fira imar mind Sidok lesznek / mert hiszik hogi czak Sidok Istenesek“ (93—96, 101—104 s). Az idézet kicsengése, ha azt itt fejezzük be, Kohn véleményét támasztja alá, mármint azt, hogy Bogáti „zsidóbb a rabbinál“. A vers azonban folytatódik, és Dávid így fejezi be zoltárát: „Oly szerenenczem leszen kiralisagomban / oly szeretet hozzank az pogansagban / oli tiztasag az Credo agai-ban / hogi azt eriem tarcz meg ez niavaliamban“ (105—108 s). Mindezt pedig Dávid mondta és nem Bogáti, mert a fordítás itt is szétfolyó és egy-egy bibliai szót néha több mondattal ad vissza.

A Ps. XXIII. hálaadó zoltár szerzője Dávid: „Isten nepe es David azt lata / meli sok ioval Isten öket lata / az io földön el szaporította / egi örömben arrol halat ada“ (1—4 s). A befejező szakasz: „Rövid szoval az szent igi vigada / huszonharmad enekben ezt hagia / Asztalanal szent lambor ezt mondia / Isten felöl magat ha biztattia“ (44—47 s). A bevezető sorok világosan mutatják, hogy a zoltár funkcióját Bogáti Dávid népének hálaadásában látja, és ez a tétel tér vissza a zárószakaszban is. Kohn feltételezése szerint ez a középkortól érvényben lévő asztali áldásra való utalás.⁸⁶ E feltételezésnek semmi alapja nincs, hiszen a kanonizált szövegekből is kiderül, hogy Isten „asztalt terít“ a jámbornak. Más kérdés az, hogy éppen emiatt az utalás miatt lett ez a zoltár egyike az asztalnál elmondandóknak a zsidó hagyományos gyakorlatban.

A Targum szerint a Ps. XXIV. a szentély házával foglalkozik. Bogáti zoltárának kerete is ezt követi: „Sion hegiét hogi valaszta / Isten kimutata, / hogi Tempломot ot rakatna / David halla örömmel ezt monda“ (1—4 s). Ezért olvas-hatjuk a versfőkben, hogy „Sido feo nip“. Ti. Isten Sion hegyét választotta a meg-váltás helyéül, és ezt a választását az Újszövetségben sem változtatta meg: „... egész Izrael megtartatik, a mint meg van írva: „Eljő Sionból a Szabadító“...“ (Pál a Rómarelikhez 11/26). A befejező sorok viszont visszautalnak az I. Krón. 21., ill. II. Sám. 24-ben elmondott csapásokra.

Bogáti itt és a következőkben is ragaszkodik a zoltárok történeti hátterének bemutatásához. A Ps. XXVII. versfői: „Eoreom veszelj utan.“ Kerete szerint: „Absalom hadában ország kiralt meg hagia / Dauid hada partosokat meg uere uaga / azonban Dauid Istenben magat biztata“ (61—63 s). (vö. II. Sám. 18.)

A következő Ps. XXVIII.-ban is „fia partosírol David igi imada / hadnagiát Ioabot hogi raiok boczata / kiben ő Christusat az Isten meg halgata“ (34—36 s). vö. II. Sám. 18/2. A Krisztus természetesen itt is a történeti Dávid.

„Eseő idein mond“ a címe Bogátinál a XXIX. zoltárnak; a címet a tartalom adta, ahol a viharban megnyilvánuló isteni hatalomról van szó. A Septuaginta szerint: exodioid skénés azaz Sátorosünnepkor mondták (vö. Lev. 23/34.), azaz ősszel, eső idején. A zsidó liturgia a középkor óta pünkösdi — azaz a tavaszi ünnepen mondandó — imaként tartja számon. Mindez alátámasztja azt a felte-vésünket, hogy Bogáti nem ismerte a zsidó liturgiát, és így a XXIII. zoltárnál sem hivatkozhatott élő gyakorlatra, amint azt Kohn feltételezte.

Ugyancsak erőltetett a Ps. XXX.-nak magyarázatát visszavezetni Abraham ibn Ezra középkori kommentárjára, ahogy Kohn teszi.⁸⁷ A zoltár első mondatában Dávid házavatásáról beszél, és a 3.4. mondat világosan kimondja, hogy betegség utáni hálaíma. Bogáti szokásos módszerével e két tényezőt állítja egymás mellé — ugyanezzel a technikával készült egyébként Ibn Ezra kommentárja is. A versfők szerint „Eghissighe tert“ — mármint a zoltáros. Az indító sorokban Bogáti el-mondja, hogy „Egesseghben, bekesseghben megnöve / ... David draga hazakat eppi-tete“. Majd a befejezésben elmondja: „Palotája Kiralynak félbe álla / kit betegség után végig rakata / mind kettön Istennek halat ada“ (61—63 s). Mindezt össze-kapcsolja II. Sám. 5/11, 7/1. és I. Krón. 15/1-gyel, s megtalálva a megfelelő törté-neti elbeszélést, kikerekíti a zoltárt tartalmilag.

Hasonlóan jár el szerzőnk a Ps. XXXI-ben is, melynek keretében megírja, hogy „Taboraval Saul körül foga / egi köszalat Davidra meg szälla /“ (1—2 s),

majd megverseli az I. Sám. 23/25—28-ban leírt történetet. Megjegyzendő, hogy a szövegben figyelembe veszi a Septuaginta feliratát is: ekstaseos, mely nincs meg sem a héberben, sem a Targumban.

A Ps. XXXII—XXXIV-ben szintén a történeti kiegészítés módszerével dolgozik. Az utóbbi zsoltár Bogáti mintája is lehetett, néhány korábbival (pl. Ps. III, VII, XXX.) egyetemben, mert itt az eredeti zsoltár is ad történeti háttérrel. (Dávid, amikor bolondnak tetette magát Avimelech előtt, az elkergette, mire ő elment. Zs. 34/1). Bogátinál: „David ijetteben teve magát bolonda /.../ ezt kiraly hogi lata el ki tazigaltata.“ (Vö. I. Sám. 21/10—16.)

A Ps. XXXIV. szubjektív vonásait Kohn és Schiller is megállapították⁸⁸; a következő XXXIX—XLII. zsoltárok pedig a szövegből vett értelmezés alapján a beteg ember zsolozsmái.

A Ps. XLIII-ban a keretben elmondott esemény alapján bizonyos, hogy a Septuaginta vagy a Vulgata feliratát vette át, és annak alapján értelmezte a zsoltárt: „Nepe s' fia előt David hogi el futa utaban igi köniörge...“ (19 s); a héber nem tud arról, hogy ennek a zsoltárnak is Dávid volt a szerzője.

Ismét a Targumból veszi a Ps. XLIV. szerzőjét, amikor a zsoltárt Dávidnak tulajdonítja.

A Ps. XLV. Bogátinál a „Hazasoknak aldomasarol“ címet viseli, a keretben: „Levi fiai cantarok / ezt eneklek musikasok / Salamon kiralyt igi aldak / hogi Aegiptusi kiraly leaniat hoszak“ (81—84 s). Az eredeti zsoltár nászének, szövegében több utalás van Salamonnal kapcsolatos eseményekre, s így kapcsolatba hozható a Salomonnak tulajdonított „Énekek éneke“-vel (I. Kir. 3/1). Ez utóbbit Bogáti is párhuzamba hozza a zsoltárral „Énekek éneke“ fordításának feliratában: „Eiusdem argumenti cum Psalmo XLV.“⁸⁹

A következő két zsoltárban Bogáti maga adja meg történeti párhuzamának bibliai helyeit. A Ps. XLVI. címében: „2. Reg. 19“ a Ps. XLVII-ben „2 paralip. 5“. Mindkét zsoltár keretében megőrizte a bibliai feliratban közölt szerzőt: „Koré fiai papok ezt mondak“ (45 s).

A Ps. L. soraiból közvetlenül az „Octapla“ Scholia hasábját követi, amely a héber: Elohim Jáhvéh (Úr Isten) intennevet a görög IOVA-val adta vissza: „Ezt hirdeti az Ur az hatalmas IOVA“ (5 s). Kohn ebben a zsoltárban is Bogáti túlzó zsidócentrikusságát vélte felbukkanni.⁹⁰ Valóban a szövegben „en saiatim, szentim, fiaim...“ kijelentések hangzanak el, de a bibliai zsidósággal kapcsolatban. A következő sorok ezt világosan mutatják: „mert aldozatodat mindennap en latom / nekem sok ökröt vagsz kit meg egecz tudom / abból azert ninczen te read panasom“ (34—36 s).

A Ps. LI. bibliai szövegében olvashatjuk, hogy ezt a zsoltárt Dávid akkor mondta, amikor Natan proféta jött hozzá a Batseba-ügy miatt. (Vö. II. Sám. 11—12.) Bogáti az egész történetet megverseli.

Doeg, az edomita, az I. Sám. 21—22-ben elbeszélte történetben elárulta Dávidot, a Ps. LII. bibliai szövege is párhuzamot állít a zsoltár és az esemény között. Bogáti itt és a következő Ps. LIV—LV-ben az árulók ellen versel. (Vö. I. Sám. 23/1—14, 19—26.) Kanyaró e zsoltárokból Bogáti szubjektív élményeire következtetett.⁹¹ Feltételezése szerint Bogáti következő sorai saját sorsát, érzéseit tükrözik: „Lelkemnek az egyik fő polgárt itiltem / ki most fő árulom bizonial értettem / ha ellensegemtől esnek ez el türnem / hogiha gyűlölt volna io kedvel szenvednem“ seb. (Ps. LV. 37—40 s). Ezek és az itt következő sorok azonban szinte szó szerint megtalálhatók minden kanonizált szövegben. Bogáti szubjektív nézeteiről vagy élményéről tehát nem lehet e sorokból semmiféle következtetést levonni.

A Ps. LVI. címe „szalat nema galamb“, a héber: jónát élem (néma galamb) kifejezést Bogáti Dávidra alkalmazza. A zsoltár eredeti feliratának további utalása, amely szerint a filiszteusok elfogták őt Gátban, kiszélesítve, részletezve kapott helyet nála. (Vö. I. Sám. 21/10—15.)

A Ps. LVII. ismét történeti háttérrel kapott keretként a bibliai eredeti feliratának részletesebb elemzése útján: „Uranak David mert ezert nem arta / mikor utanna Saul el ki szalla / az nagi barlangba csak ő maga tarta / kiben hat zazan David vala s' lata“ (5—8 s). (Vö. I. Sám. 24/3—9.)

A Ps. LIX—LXIV-ben az eredeti bibliai szövegek feliratait követi, és onnét veszi át a történeti eseményeket. (Vö. I. Sám. 19/11—12; II. Sám. 10/7—8; 22 stb.)

A Septuaginta feliratát értelmezi Bogáti a Ps. LXV. szövegében: „Fogsagba dragaba eset nep ezt monda / amikor az rabsagból dragabol ki iuta / egi napi Innep napon Istenet igi aldia“ (61—63 s). A Septuaginta és a Vulgata feliratai szerint Jeremiás és Ezékiel éneke a fogoly nép számára, mikor hazafelé indultak.

Ísmét a Septuaginta vagy a Vulgata felíratát követi a Ps. LXXI-ben. Bogátinál a keret: „Rendele David hetvenegi enekben / ez köniörgeset egi nehez ügiben / fia Absalom mikor üle szekben / Az kiraly ellen“ (93—96 s). (Vö. II. Sám. 1516.) A héber eredeti anonymként tartja számon a 71. zsolnárt.

A Ps. LXXII. keretében Bogáti Dávidnak tulajdonítja ezt a zsolnárt is: „Czak halala elöt David ezt meg ira / fiat Salamont hogi Coronaztata“ (77—78 s). Forrása itt is a Septuaginta vagy a Vulgata. Mindkét fordítás Dávidnak tulajdonítja a zsolnárt. (Vö. I. Kir. 1/32—35; 2/1—4.)

Az „Octapla“ latinra fordított Targum-felíratát követi a Ps. LXXV-ben: „...dixit David manum Asaph laudatoria et canticum.“ Bogátinál: „David királynak kepeben Cantorok ezt mondak“ (34 s). Aszaf tudvalevőleg Dávid énekesei között szerepel. (Vö. I. Krón. 16/5; 25/2; II. Krón. 29/30.)

A Ps. LXXVI. ísmét a Septuaginta vagy a Vulgata felíratára támaszkodik: „Nagi sok hűtelen pogan meg szalla / Ierusalemet de Isten tarta / Asaf notaian szent nep ezt monda“ (45—47 s). Vö. Septuaginta: psalmes to Asaf, odé pros ton Assüriön; Vulgata: „...Psalmus Asaph, Canticum ad Assyrios.“ A harmadik mondatban a Septuaginta és a Targum Jeruzsálemet olvas; a héberben Sálém (béke) áll.

A bibliai 79. zsolnárt szövege panasz és bosszúkiáltás azok ellen, akik elpusztították a templomot és Jeruzsálemet. Az „Octapla“ latin fordításában a Targum felírata is erről beszél: „Pro destructione domus sanctuarii...“ Bogáti ebből és az „Octapla“ Scholia-hasábjából merítette verse történeti háttérét: „In acervis lapidum: Sub Antiocho hoc factum est. Biennio squidem post Antiochi ingressum princeps tributorum Antiochi, diripuit Jerusalem et succendit eam igni et destruxit domos eius...“ A Ps. LXXIX. címe: „Antiochus ellen“, kezdete: „Az te nepedre es öröködre nagj ellenség szallót / te szent hazadat meg ferteztette ki mellett mindent ront / Jerusalemben lakó heliedből köhalmokat rakott“ (1—3 s). Mivel az eredeti textus nem ad közelebbi fogódzót az esemény idejét illetően, Bogáti az utolsó szakaszban „Nebuchadnezar“ nevét is említi, aki a várost szintén „elrontá“.

A Ps. LXXX-ban műhelyében látjuk Bogáti. A héber és más kanonizált felíratok itt sem egyeznek, és szerzőnk itt is a görög után indul. A keretet így adja meg: „Asaf fia Cantorok ezt mondak / Joltar, niolcvanodik reszeben hagiak / hogi poganok az szent földet pusztitak / Görögök vagi Babyiloniak rontak“ (65—68 s). A héber csak ennyit mond: mizmor edut Lóásáf, azaz Aszafnak tulajdonítja; a Septuaginta: psalmes üper tou Assüriou szavakkal egészíti ki. Mivel a zsolnárszöveg a bibliai zsidóság ellenségeinek győzelméről szól, Bogáti beiktatja a szövegbe a görögöket is. Ugyancsak a Septuaginta alapján írja a következő sorokat: „Ighö szölöd veszszzeit mar meg olczad / karod ereieuel neped megtarczad / neped fiait mert te valasztottad“ (53—55 s) — fiait kitétel a Septuagintából származik. Erdemes felfigyelni a keretben levő vagi szócskára, mely világosan elárulja Bogáti értelmezési technikáját. Ebben a zsolnártban forrásai és a bibliai textus két olyan történelmi eseményre utalnak, melyek közül mindkettő a jeruzsálemi pusztulásra vonatkozik. Bogáti ezért nem tudta eldönteni, melyik ellenségre értelmezze a zsolnárt, és ezért mindkettőt megemlíti. Hasonló vagylagos értelmezést ad a Ps. XCV-ben és Ps. CXIX-ben. Az előbbiben a keret: „Rabbat varost mikor meg veve / Ammon pogant David meg vere, Coronaiat fel teve / vagi hogi Josaphat pogant vere, papokkal ezt enekle / soltar kilencvenötöd reszeben az Sido enekle“ (33—36 s). A héberben nincs felírat. A Septuaginta-ban: Ainos ódes to David. Lehetségesnek tartva azonban, hogy mégsem Dávid mondta a zsolnárt, a keret-strófa második felében a II. Krón. 20-ban elbeszél, isteni segédlettel kivívott győzelemre alkalmazza a zsolnárt. Ezzel a technikával olyan zsolnárt eseményhátterét is meghatározza, amelynek szerzőségéről csak az „Octapla“ Scholia-hasábjáról értesült. Így a Ps. CXIX-et, mely a héberben anonym, s a Septuaginta és a Vulgata sem ismeri szerzőjét, Bogáti szerint Dávid „Absalom vagi Saul eleöt budosva“ szerezte. Az „Octapla“-ban Justinianustól olvasta: „Dixit R. Acha quod nam illud est quod dixit David...“ Liturgiaival vonatkozású ismereteit is az „Octapla“-ból meríti Bogáti. A Ps. XXCI. címében „Husvet napian, iuhod, hordas“, a keretben: „Asaf fia mondak /.../ szűretben innepen...“ (65, 67 s). A Targum latin fordításában: „Clangite per lunam septembris cornu in mense qui coopertus est...“ A különféle ünnepekre való hivatkozás itt is Bogáti értelmezési technikájának következménye. A zsolnárt szövege ugyanis beszél az egyiptomi kivonulás, vagyis a húsvét ünnepéről, az újholdnak a hagyományos kürtszóval való jelzéséről, és végül a Targum latin fordítása az őszi ünnepekre hívta fel szerzőnk figyelmét.

Bogáti az Aszafnak tulajdonított zsoltárok közül a közvetlenül nem eseményekről beszélő darabokat, történeti módszere szerint, szívesen kapcsolja Josafat királyhoz, mert a II. Krón. 20/14-ben Aszaf egyik leszármazottja név szerint kerül szóba mint Josafat papja. Ez volt az indoka Kimhinek is, akinek hatását Kohn ismételtlen igyekszik bebizonyítani Bogátinál.⁹² A Ps. XXCII. kerete szerint: „Szent Josaphat király biraknak igi szola / minden tisztartoit fenyte oktata / Asaf rendi Cantor kit enekbe ira“ (41–43 s). A zsoltár bibliai szövege a bíráról és az igazságos bíraskodásról szól. Josafat ez irányú tevékenységét lásd: II. Krón. 19/5–7.

A Ps. XXCIII. az előbbieik alapján ismét Josafat szentjéhez kapcsolódik Bogáti tollán. A cím: „Josaphattal Ur“; a keretben: „Josaphat király ellen szantalan nep özve gyüle / körül sok fele pogan Jerusalemre eredet / kiről Asaf Cantor rend az Istennek igi köniörge“ (53–55 s). Kohn itt is középkori rabbinikus kommentárt sejt⁹³, holott ez a magyarázat is közkeletű volt a protestáns bibliákban. Münster is így érti: „Putant autem Hebraei hunc Psalmum orationem esse contra hostes illos, qui venerunt contra Jehosaphat“ — a bibliai forrást is megadja: „Paralip. 20.“

A Ps. XXCV. felirata: „Ha urad iol lesz. Saxonica, Turris claudiopolitana“; Jakab történeti jelentését kereste, ami nyilvánvalóan nincs is.⁹⁴ Feltűnő viszont, hogy a kanonizált szövegektől mennyire eltér Bogáti verse, sokkal jobban, mint bármelyik másik zsoltár esetében. Bogáti itt magáról és sorstársairól beszél: „...hogi reank is szent szemedet / veted meg kegiessegedet / földünkbe teritesz minket...“ (10–15 s). Szenvedéllyel említi hazáját, többször visszatér az otthoni bőség ábrázolására, lényegesen más hangvételben, mint az eredeti bibliai szöveg. A messiási kort ábrázolja, mikor Isten beváltja ígérését: „Igazság akkor bő leszen / ...bodog bekesseg ideiben / mi földünkön csak io leszen“ (60–64 s). Az utolsó versszakokban még pontosabban fogalmaz: „Igazság az eghből leszen [ez eddig a kanonizált szöveg alapján] szentlelek mindennel leszen / és azért minden iambor leszen / mennyből születtetet leszen“ (70–71 s). A keretben kimondja: „Szent Rabok igi köniörgenek / idegen földön Istennek / kiket rabsagra vivenek / sok versbe el emelenek / io remenséggel elnek / Christusról iövendölenek“ (90–95 s). Ez utóbbi sorok nincsenek egyik kanonizált szövegben sem. Úgy tetszik, hogy Bogáti a kiegészítéseket, sőt bizonyos fokig átértelmezéseket ajánlhatta Kolozsvár kapujára, ha a feliratból erre egyáltalán lehet következtetni.

A Ps. XXCVII. „Hierusalemreől“ szól, ez következik a zsoltár szavaiból is; az „Octapla“ Scholia-hasábjában pedig részletesen elemezve van ez a kérdés a Midras Tehilim alapján.

A Ps. XXCIX-ben nem a saját véleménye alapján reménykedik a Messiásban, hanem a zsidók által hagyományosan Dávid fiának hitt és várt Messiásról szól: „Im minden nepek bozzontnak ezzel, Messiasat uariatok / az mi kezünköl hogi ha hihető maid meg szabadultok.“ Az Ószövetség történeti kereteit azonban itt sem feszíti szét. A befejező két sorban utal a bibliai háttérre: „Igi sira Ethan hogi Antiochus az Sidokat ronta“ (29–30 s).

A Ps. XC. kerete kiegészíti a Targum-fordítás alapján a bibliai feliratot: „Ez köniörgest az pusztan szent Moses monda / hol az versenies Sidokat az Ur suy-tola“ (69–70 s). Az Octapla megfelelő helyén: „Oratio quam oravit Moses propheta Dei, quondam peccaverunt filii israel in deserto. Respondit et sic dixit.“

Az „Octapla“-ban szereplő Septuaginta és Targum egyaránt Dávidnak tulajdonítja a Ps. XCI-et. Bogáti így adja meg a keretet: „Ezeket David kiraly akkor monda / harmad napig hogi döghalal tarta / Jerusalem nepet az Angial vaga“ (65–67 s). (Vö. I. Krón. 21/15.)

Kohn Bogáti héber irodalmi és liturgiai ismereteit megerősítve érezte a Ps. XCII. keretének alapján⁹⁵: „Szombaton ezt Adam monda / nagi ven koraban mert lata / ez világ meggonozula / az büntetesről tanita / Szombaton Sidois mongia“ (85–90 s). A bibliai textusok, a héber, a görög és a latin egyaránt csak annyit mondanak, hogy szombatnapi ének. (Vulg.: „Psalmus Cantici in die Sabbati“, Sept.: Psalmos... tou sabbatou). Bogáti értelmezésének forrása azonban nemcsak a középkori rabbinikus irodalomban kereshető; így tudja már az Octapla Targum-fordítása is: „Laudatoria et canticum quam dixit homo primus pro die sabbati.“ Részletesebb körülírással megtalálható ez a származtatás több korabeli zsoltárkommentárban, természetesen mindenütt hivatkozással a rabbinikus forrásokra.⁹⁶ A zsidó liturgiában elfoglalt helyét illetően nem lehet messzemenő következtetéseket levonnunk, mert a kanonizált felirat is szombatra alkalmazza. Bogáti ismert értelmező technikája pedig ilyen esetekben az, hogy keretében a zsoltárszövegből következő gyakorlatot említi. Így jár el a következő XCIII–XCV. zsoltárokból is.

A Ps. XCVI-ot a Septuaginta felirata és a I. Krón. 16/23—33 alapján köti Dávid személyéhez, a görög cím és szöveg történeti vonatkozásait ötvözve egybe.

A Ps. XCVII. a Septuaginta és a Vulgata szerint is Dávid zsoldára. Szerzőnk ezt megőrizte versében, de nem tud arról, hogy a 7. mondatban Krisztus imádatát végző angyalokról lenne szó.

A Ps. CVII. nótajelzésében Bogáti említi a „ps. 2. vetus“-t, ez minden valószínűség szerint a régebbi magyar zsoldárfordítások valamelyikének dallamát jelöli.

Bogáti zsoldárparafrázisának forráskérdései szempontjából két további lényeges motívummal egészítjük ki a fent elmondottakat. A Ps. CXIII-tól a Ps. CXVIII-ig szerzőnk minden egyes zsoldárnál hivatkozik arra, hogy ezeket a zsidók ünnepen mondják. Vagy a befejező sorokban, vagy a címben utal erre, hol egész mondatban, hol csak szavakkal. A Ps. CXVIII. végén azonban részletesen beszámol ez irányú ismereteiről: „Högi az Iesus kirali töuis Coronara Ierusalembe mene / az Sido hütü szent nep előtte s' utanna ez eneket üuölte / Az husveti barant mikor Sidok öttek etelközbe ezt montak / vegh vaczora utan az szent Apostolok az Christussal ezt mondak / Marok zöld agakkal satoros innepen mostis Sido mongia, / innep niolcad napian Istentől az kiralt illien szokkal kevannia“ (63—68 s.). E sorokban több tényező zsúfolódott össze, elsősorban az, hogy a zsidó liturgia valóban külön imaként használja fel az említett hat zsoldárt. Így került be a húsvéti imarendbe; ezt mondották „vegh vaczora utan“ Jézussal az apostolok. Erre vonatkozóan az „Octapla“ Scholia-hasábjában a következőkben tájékoztatta Bogátit: „Paulus episcopus burgensis, refert sex psalmos hunc scilicet et quinque praecedentes, apud hebreos magnum et solennem hymnum appellari, quem in neomeniis et in tribus precipuis festis cum maiori celebritate quam ceteros hymnos canunt et insuper moris eorum fuisse, nocte pasche sumpto paschali agno hunc hymnum recumbentes in mensa solemnter recitare. De quo vult et illud Matthei intelligi et hymno dicto exierunt in montem oliveti.“ Vö. Máté 26/30, ahol az Újszövetség elbeszéli, hogy Jézus és társai elmondották a fenti zsoldárokat mint az ünnepi étkezést bezáró imát. Bogátinak arról is tudomása volt, hogy az ő korában is része volt az ima a Sátoros-ünnepi liturgiának. Mivel csak a Sátoros-ünnep nyolcadik napjáról ismeri ezt az imát — holott az számos más esetben is előkerül a zsidó liturgiában —, viszonylag egyszerű forrásának kimutatása. Az Eber-féle kalendáriumban (358—361) csak a Sátoros-ünnep nyolcadik napján kerül szóba a CXVIII. zsoldár. Az ünnep neve Ebernél: „Festum palmorum“, amely a következő bibliai utalásnak köszönheti létét: „Vincite festum ex Psal. CXVIII“. Ezek után ismerteti az ünnepet.

Bogáti szövegének sajátosságai tehát az „Octapla“ különböző textusvariánsain és a rabbinikus forrásokból összeállított Scholia-hasábjában nyugszik. A textusok közül mind a hébert, mind a Targumot latin fordításban használta, a görögöt pedig eredetiből. Ez utóbbi mellett bizonyít a Kohn és Schiller által is említett Ps. CLL, amely csak a Septuagintában van meg. A további CXIX-CL. zsoldárokból Bogáti új forrást nem alkalmaz, módszertanilag sem tér el a korábban követett gyakorlatától.

A zsoldárparafrázis szemléletének, forrásainak ismeretében, utolsónak marad az a kérdés, hogy mi vezette Bogáti tollát e munka megírásában. Semmi esetre sem rajongó szombatossága, még akkor sem, ha ezt a teológiai kategóriát feltételezzük is az 1582—1583. években. Vehe-Glirius már az előző évtized végén világosan leszögezte a Törvény érvényességének kiterjesztését hirdető tételeit. Possentino híradásából azt is tudjuk, hogy Kolozsvárott megtartottak már egyesek néhány ételtilalmat és a szombati ünnepet. Franckennek Gerendihez írt leveléből nyilvánvaló, hogy a radikális főúr szombatolt és talán disznóhúst sem evett, miként a vért és fojtott állat húsát sem. Ezek meglehetősen új és „modern“ jelenségek voltak ezekben az években. Logikusnak következnek mindebből, hogy szerzőnk e nézeteinek hangot adjon a zsoldárparafrázis sorai között, ha vallotta volna azokat. Ennek azonban semmi nyoma terjedelmes munkájában.

Bogáti az „időkbeli históriák értelme szerint“ verselte meg e bibliai könyvet, és már ebből is következik, hogy a zsoldárokat csak az ószövetségi zsidóság vonatkozásában szemlélte. Így a Törvény és a zsidókat feldicsérő sorok a szerző költői vénáját tükrözik és nem teológiai állásfoglalását. Szöveg szemléletének talán példája, de mindenestre párhuzama Válaszutiék racionális értelmezésében keresendő, amely úgy látszik a kanonizált textusok mellett teológiai bizonyítékként alkalmazta pl. a Targumot is. Bogáti számára ez a felfogás biztosította az ideológiai alapot, amikor kötétségek nélkül, szabadon tallózott a számára érthető nyelvre

fordított héber szövegben, mellé emelve a forrásában latinul adott arám Targumot és eredetiben olvasva a Septuagintát. Ez az exegetikai gyakorlat a szövegértelmezés kötetlenségét mutatja, és célját tekintve egy bibliai könyv történeti értelmének kifejtésére irányul. Bizonyos vonatkozásokban túlmutat az unitárius ideológián, mert filológiai is igazolja, hogy Jézus preexistálása a zsoltárokból kívülről hozott — kombinatív — elem. Ugyanakkor nem tartalmaz semmit a szombatoságnak abból az alaptételéből, miszerint a keresztények számára is érvényes lenne a Törvény. A kor rendkívül változékony eszmei mozgását vizsgálva, és ebbe helyezve Bogáti zsoltárparafrázisát, arra a következtetésre juthatunk, hogy szerzőnk — amikor a krisztológia hagyományos keresztény érveit nem kanonizált szövegekkel tagadja — máris új szemléletet alkot. A régi teológiai kombinációk helyén új kombinációk alkalmazására nyújt elméleti lehetőséget, annak ellenére, hogy a lehető legtisztább, a szöveghez tapadó értelmezést kereste.

Más kérdés az, hogy az így felmerülő teológiai problémákat hogyan oldották meg Válaszutiék, Bogáti és az új teológiai kombinációk felé haladó szombatosok. Annyi bizonyos, hogy Válaszuti az unitáriusok közé sorolta Bogáti, együtt említve őt Dáviddal, Palaeologussal, Sommerrel. Ez utóbbival való párhuzamba állítás már azért is érdekes, mert éppen Sommer kérdésére adta meg Glirius a Törvény érvényességéről alkotott válaszát. Bogáti ezek szerint — legalábbis Válaszuti tudomása alapján — nem mondhatott ellent Sommernek. Ez pedig azt is jelentheti, hogy Bogátinak a korábban említett „De Lege. Theses XX.” című kézírata, amelyet Gerenden írt, nem hirdethetett Sommerrel ellentétes véleményt. Vagyis nem a Törvénynek a keresztények közötti további érvényét tárgyalta. Talán valamiféle elméleti fejtegetés lehetett Palaeologus szellemében, mint mondtuk, esetleg éppen a rituálék érdektelensége témájában. Ami a másik. Pécsset írt művét illeti, a „Zsidókhoz írt levél” történelmi kritikáját sem foghatjuk úgy fel, hogy az a hitből való üdvözülés tagadását jelentette volna életművében. Igaz, hogy e fontos irattól megvonia a bibliai könyvek hitelét, de nem az abban lefektetett hittételeket tagadja, hanem ennek az iratnak Páltól való eredeztetését. Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat” feljebb ismertetett összefoglalójából az is világos, hogy a hitből való üdvözülést viszont ugyanott határozottan állította. A hitből való „igazulás”-ról később tárgyalandó Apokalypsis-kommentárjának bevezetőjében is pozitív értelemben nyilatkozott.

Végül a zsoltárparafrázis körüli problémák sorában kell megemlítenünk e munkának a szombatosok körében oly sokáig tartó utóéletét. Sőt talán azt is mondhatjuk, hogy Bogáti zsoltárparafrázisai csak szombatos környezetben terjedtek, ott lettek igazán népszerűek, énekeltek. Olyannyira, hogy Péchi Simon sajátjai mellett említi azokat.⁹⁷ E népszerűség elsősorban abból a tényből következik, hogy ez volt az első magyar nyelvű antitrinitárius zsoltárfordítás, és mint ilyen az egyszerű emberekből álló gyülekezetek minden tagjának érthető és énekelhető volt. Így a szerzőnek, koncepciója szerint, az ókori zsidóság vonatkozásában írt versei a szombatosok számára az igaz Isten himnuszai, a Törvény megtartóinak dicséretei lettek, de már nemcsak az őszövetségi zsidók, hanem saját — a zsidókat ebben a kapcsolatban utánozni vágyó — vallásuk értelmében is. A Bogáti-parafrázisok a bibliai szöveg interpretálása mellett természetesen is hangulatot hordoztak, ami tökéletesen visszaadta az elesett, könyörgő és Isten hatalmában bízó zsoltárszerzők hangját. Mindezzel pedig rezonált a szombatosok felfogására, annál is inkább, mivel Bogáti tollán kiszélesedtek az események, személyekhez kötődtek az eredetiben névtelen szolozsmák, és ami nagyon is lényeges: ősi szent köntösből megjelentek a szombatosok által megtartott ünnepek is. E másodlagos értelmezéshez azonban vajmi kevés köze lehetett Bogátinak. Mint ahogy semmi köze nem volt a zsoltárai előtt vagy után másolt, eredeti szombatos énekekhez sem. Szerzőnk teológiai hovatartozásáról tehát nem mond semmit, ha a jámbor szombatos sziporkák kezéből ránk maradt másolatok címlapján ott találhatjuk néhány esetben a szombatos bibliaértelmezés alaptextusát: Máté 5/17-et. Maga Bogáti sehol sem hivatkozik erre a locusra, és nemcsak a zsoltárparafrázisban, hanem sehol egész életművében még utalást sem tesz arra, hogy Jézus nem eltörölni, hanem betölteni jött volna a Törvényt. Legalábbis abban az értelemben, ahogy azt a szombatosok vallották. Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy szerzőnk a bibliaértelmezés vonatkozásában lényegében betetőzte az unitárius fejlődést, a szövegekben való szabad mozgással kaput nyitott egy újabb kombinatív filológia és egyben kombinatív teológia előtt a szombatosok számára, de ő maga, amint az későbbi munkáiból kiviláglik, nem lépett át ezen a kapun.

Újra Erdélyben (Énekek éneke, Jób)

1584. január 4-én ismét Tordán találjuk Bogáti Fazekas Miklóst, ekkor jegyzi fel naplójába Pasiphilius nevű fiacskája születését. Ez a dátum egyúttal arra is választ ad, hogy kb. mikor hagyhatta el Válaszuti pécsi gyülekezetét. Terhes feleségével nem vállalkozhatott nagyobb utazásra a tél beállta után, így igen valószínűnek látszik, hogy legkésőbb 1583. október végén, november elején indult útnak. A napló előkerülésére két lehetőség adhat magyarázatot. Vagy Baranyába „szaladása” előtt hagyta Tordán, vagy visszaérkezése után járt a közeli Gerenden és vette magához az itt lévő kalendáriumot. Más forrás arról is tanúskodik, hogy kapcsolatban állt, talán többször is megfordult még ebben az évben Gerendi János udvarházában. Christian Francken, aki ez idő tájt Gerenden tartózkodott, egy 1584. dec. 29-én kelt levelében úgy említi Bogáti, mint akivel személyesen találkozott és akitől az ő állapotáról majd részletesebben fog értesülni a címzett, Gerendi János, aki ekkor Olczonán volt.⁹⁸ Bogáti következő bejegyzéséből arról értesülünk, hogy kisia ez év aug. 27-én meghalt, ott temették el Tordán.

Ezekben a hónapokban készült az „Énekek éneke” parafrázisa, Bogáti harmadik ránk maradt, bibliai tárgyú műve.⁹⁹ Szokása szerint itt is a zárószakaszban datálja és szubjektív megjegyzéssel toldja meg munkáját: „Imre hercegh Emlékezetj napian, / fel kedvel ira Erdeljben Soos Thordan / niolczvan negben az ezeer öt száz után / felie Istent mjnden ez enek utan.” 1584. november 5-én tehát még Tordán tartózkodott.

Címe: „Canticum Canticorum. Eiusden Argumenti Cum Psalmo XLV: Capita versuum.” A bibliai textus előtt hét szakaszban, bevezetőként elmélkedik a szeretet (értsd: szerelem) erejéről, majd felhívja a figyelmet, hogy „de pogant, oczmant talalunk nem illjk / Erczük az szent kőnjben az mj mondatik”. Ezek után megrajzolja a történeti hátteret, összekapcsolva az „Énekek éneké”-t a Ps. XLV-tel. Ott már megjegyezte, hogy ezt az éneket Levi fiai mondták, amikor az egyiptomi király lányát hozták Salamonhoz. Itt részletesebben beszél erről: „Leaniok közt de mjnd inkab szerete / Aegytsbelj kiralj lianiat veve / Nemes Sulamjthat fellieb kedvele, / szerelmeket Enekbennis ielente.” A bevezetés utolsó versszaka: „Az eneket ü Sido nielven ira / Bibliaban az zent kőnjvek közt hagia / Magyar szoval az mjnt ferhetek hozza / szeretőknek irom mjnden megh hallia.” A bevezető strofák e művében is szigorú történeti-filológiai értelmezést ígérnek. A versfők kissé bonyolult szerkezetű, latin nyelvű mondata így hangzik: „Ad thalamos Salomona suos agnosco Canentem / Carmina Pannonio. digna lepore cani. / Quj quod abest figulj. non Est Ea Culpa sacrae¹⁰⁰. Nicoleo linguae nosse negantis opes.” Az „Ester Dolga”, valamint a zoltárparafrázis filológiai bizonyosságai után, e versfőkben tőle magától is értesülünk arról, hogy nem ismerte a „lingua sacra”-t, vagyis nem tudott héberül. Következésképpen sem itt, sem másutt nem használhatott eredetiben sem héber bibliaszöveget, sem a postbiblikus héber irodalom bármelyik alkotását.

A különböző kanonizált változatokban való szabad mozgás itt kevésbé mutatható ki, mint a zoltárparafrázisnál. Ennek oka, hogy a görög, ill. latin fordítások eléggé megközelítik a hébert szöveghezesség tekintetében. Természetesen vannak eltérések a héber eredeti és a klasszikus fordítások között, ezek rekonstruálása azonban reménytelen feladat lenne, mivel Bogáti maga is kőtetlenül használta akár a görög, akár a latin forrást. A szöveget párbeszédés formában verselte meg, a férfi Salamon, a lány Sulamjtha. Mindkét név szerepel az eredeti szövegben is, Salamon mint a népmesék királya, Sulamitot pedig a 7. fejezet első mondatában szólítja meg a költemény. Sulamitnak az egyiptomi királylánnyal való azonosítása nem zsidó hagyomány.

Az első fejezet párbeszédének címe Bogátinál „Sulamjtha ad Salomonem”; első két sora: „Monda szep leanj ü szeretőinek / Engemet szüvem szerelmem czo-
kolj megh...” Az indító sor nincs a kanonizált szövegekben; a csókra való felhívás pedig harmadik személyben áll, és a héber után vált csak át a második személyre. A 4. mondatot Bogáti kiegészíti: „mjkor be viz örülök te rajtat / szent szerelmeden kit mjnden iambor tart”. Az 5. mondat lakonikus rövidségét Bogáti költői szárnyalással közvetíti: „Sido lianiok noha fekete vagiok / de illik az, mert azzal olj szep vagiok / mint kiüöl festet kiralj satorok / kjben belöl giöng aranj vigh lakasok.” Kédár és Salamon mint tulajdonnevek elmaradtak nála. Szinte az egész költeményt átalakítja, átértelmezi. Az első fejezet utolsó mondataiban szabadon verseli meg a bibliai szöveget: „Nardus Es Myrrha ruhamon tes-
temen / de azoknak szagat En akkor erzem / mjkor matkam ölel vagy ül mel-

lettem / tüle draga szagos az en kebelem. / Az en matkam Ennekem marok Myrrha / az en matkam draga Muskotalj szaga / kinek Eielis nalam marad szaga / ha tavalis En lelkem El utanna“ stb. E mondatok a héber eredeti 1/12—14 helyén állnak, és azzal csak laza kapcsolatban vannak. Itt is elmaradt Bogáti szövegéből egy tulajdonnév, az összes kanonizált bibliában meglévő, Engedi helynév. A második fejezet Bogátinál a Salamon és Sulamjtha páros felelgetőjével indul, de kimaradt belőle a nő indító mondata: „Sáron rózsája vagyok én, a völgyek lilioma.“ Szerzőnk Salamon szavaival kezdi versét: „Ollian az en matkam szep aszoniok közt / mjnt rosa zal töb tövis bokrok közt.“ Erre válaszol Sulamjtha: „Ollian az en uram at több Iffiak közt / mjnt seled alma fa az töb vad fa közt.“ A második fejezet további helyein is átalakította az eredeti kanonizált szövegeket. Nyilvánvaló bővítés a 13. mondatnak megfelelő vers következő kitétele: „minden alatt szaia Enekre njlik“. A negyedik fejezet első mondatából kimaradt az eredeti textusokban szereplő Gileád szó. Fentebb már utaltunk arra, hogy Bogáti szinte tudatosan kerüli a tulajdonnevek említését.

A kanonizált szövegek 4/13—14. mondatainak megfelelő sorokban Bogáti egyéni betoldással bővíti versét: „Az te benned valo plantak mjnd dragak / gyümölcszöd viragod füveid ritkak / kik neveit mj földünkben nem tuttak / kinek hirtet neppeink sem hallottak.“ Az 5. fejezet 7. mondatnak megfelelő versben találkozunk Bogáti sajátos szavával, amelyet már az „Ester Dolga“-ban megismertünk: „Im az varos örök ram talalnak / le foganak igen meg hopolnak / vérbe sebbe ugian meg forgatanak / az virrasztok köntösömis El vonak.“

Már a fentiek sem hagynak kétséget afelől, hogy szerzőnk nem héber forrásanyagból dolgozott. Sőt a VI—VII. fejezet beosztása alapján a görögöt is kizárhatjuk. A héber eredetiben a VI. fejezet utolsó mondata: Ló jádatti nafsi sámatni markehót Ammi nádib. (Nem tudtam, hogy lelkem népem népem nemesének [nemes népemnek, vagy a héberben személynévként is felfogható Amminádív-nak] szeke-rébe helyeztem). Ugyanitt zárja a fejezetet a Septuaginta is. Bogáti ezt így fordította: „Nem tudom miért hog illj gyorsan iöttem / szandekom küvöl melj hamar El Ertem / sebes kocj szamban ide siettem / azt sem tudom ide mjert siettem.“ Ezután a Vulgata — és Bogáti is — ide vonja a héber VII. fejezet első mondatát: Subi, subi Hassulám (Térülj, fordulj Sulamit...): a latin fordításban csak ezután kezdődik a VII. fejezet. Bogáti is így oldotta meg.

Az „Énekek éneke“ fordítása, részben parafrázisszerű feldolgozása után Bogáti néhány szakaszban kétkedésének ad hangot, mely szerint, ha Salamon igazán bölcs volt „... nem hiszem hog ig beszéllet neienek / az mjnt szine Ielentj ez Enekek“. Hiszen sok felesége volt Salomonnak, számtalan ágyasa, „de ha arról írta Ezt bolond vala“. Mert véleménye szerint „Ember hiszen magát ki nem kjal-tia / ha mj szegent teszen inkább takaria / noha vegre asszonj mjatt vakula / de Erről ven korba sem Ezt írja“. Másról van itt szó, hiszen az Írás ezt a művet jelesenek tartotta, sőt a próféták könyvei között hagyta. Ezért e könyv magyarázata másutt keresendő, „mint színé“-n. A továbbiakban „Interpretatio“ felirat után ezt az értelmezést fejtegeti. Egy pillantást vetve az „Énekek éneke“ értelmezéstörténetére az ókortól Bogáti koráig, indokoltnak látszik, hogy költőnk a maga formálódó teológiai szemlélete számára újraértelmezte ezt a sokat vitatott bibliai könyvet. Az időszámításunk körüli első századokban a hagyományos zsidó felfogás Izrael és az Isten viszonyára értette ezt a költeményt, a keresztény szemlélet természetesen a maga módján fejlesztette tovább ezt a nézetet, és Origenes álláspontját fogadta el, amely szerint Jézus és az egyház kapcsolatáról olvashatunk a sorok között. A középkor misztikusai az Isten felé törő lélek vágyakozását látják benne. A klasszikus protestáns felfogás visszatért a Jézus és az egyház szerelmét meg-elevenítő magyarázathoz. A XVI. század közepére a racionálisabb bibliaértelmezés szóvivői, mint pl. Castellio, szót emeltek az eredeti szerelmi költemény felismerése mellett. Talán a további kutatások szempontjából nem érdektelen, hogy szerzőnk az Apokalypsis-kommentár bevezetésében idézi is Castelliót.

Bogáti, bár használja a virágénekek kifejezőmódját munkájában, csak szí-nén tartja szerelmi költeménynek az „Énekek éneke“-t. Másrészt mély morális tartalmat olvas ki belőle saját felekezete számára. Szerinte a férfi és a nő viszonyában „Egy bezeddel Izraelnek Iegiese / Isten az szent nepnek gond viselőie / hazaok szerelmeben Ielentette / ez enekbe hiveit mjnt szerette“. Hivatkozik Szent Pálra, majd Jeremiásra: „... de mjndenjk Mosestül azt tanolta / kj Israelt Isten neienek hitta.“ Ez a meghatározás semmiképpen sem általánosságban jelenti Isten és a lélek szerelmi történetét, ami a középkor misztikusai számára megoldotta az „Énekek éneke“ mondanivalóját. Bogáti a maga világnézete szerint helyezi el ezt

a bibliai könyvet „Isten magabeszélései” sorába. Ennek megfelelően racionálisabb mint a misztikusok, mert történeti értelmet ad a szövegnek.

Bogáti tiltva látja e könyvben a „fertelmessegh”-et, ami nem más, mint a bálványimádás, Izrael, ha ezt elkerülte volna, a szent törvényt megtartotta volna. Istené lenne. De nem így történt: „... az Iegies meg Eset / Iegiese Ellen kjt ü kj szegezet / kit nem soka ezert ü megh köuetet / mint Moses utan sok versbe vetkezet”. Sok ország és nyelv között Isten Izraelt emelte ki mint jegyesét, „migh az Isten kepet az le nem vaga”. A következő sorban már nem hagy kétséget, hogy ki az Isten képe: „Osztan hogy az az Iesust meg fezite / noha kemenien mejjet os-toroza / minden orszagbol vy nepet hivata / de akkoris az Sidot fön hagia.” Hozzáteszi még, hogy „Sohol olj tizta hütöt nem lathata / mjnt Sidoknal az kj Ezt meg fordjta / vezer nélkül setet orszagba boliga / mjnt kjvanta ugy sem magia-razhatta”.

Bogáti itt egyértelműen Isten küldöttjének nevezi Jézust, és a zsidóság bűnének tartja, hogy nem ismerte ezt fel, sőt megfeszítette őt, bár utána belátta bűnét. A zsoltnarafafrázisban erről még alig esett szó, ez érthető is, mert ott még a Jézus előtti zsidóságról beszélt. Bogáti számára filológiai lehetetlenség, hogy Dávid vagy más bibliai korban élő szerzők szövegét alkalmazza Jézusra. Ezért teljes egyet-értéssel költi át, verseli meg az akkor írt zsolozsmákat, hirdetve, hogy Istennek a zsolttárok írásának korában még nem volt más kívánsága a zsidósággal szemben, csak a Törvény és a hit megtartása. Az „Énekek éneke” szövege is Jézus előtti korban készült, erről Bogáti is meg van győződve, kételkedése csupán annyi, hogy Salamon ezt nem szerelmeséről mondta, hanem megénekelte benne Isten és Izrael kapcsolatát. Csupán a költeményt követő moralizáció foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy Jézus színrelépése után milyen változás állott be ebben a kapcsolatban. Izrael bűnéért bűnhődik, de kiválasztottsága megmaradt, ahogy azt Bogáti megtanulhatta Pálnak a Rómaiakhoz írt leveléből. Az „Énekek-éneke” interpretációjában is idézett Pál-levél 11/1, 11–12, 26. mondatai arról beszélnek, hogy Izrael továbbra is „főntebb” maradt. A pogányoké azért lett az üdvösség, hogy őket felrázza, és bukásuk is csak teljességüket jelzi. De a tiszta hitű zsidók vezér nélkül — értsd Jézus nélkül — a sötétben bolyonganak.

Nem kétséges, hogy több motívumból tevődik össze Bogáti teológiai állás-pontja. Az őt megelőző kritikai fejlődés már eljutott odáig, hogy logikai, majd filológiai alapokra fektette a teológiát. Így Bogáti a 70-es évek ideológusaitól már készen kapott egy keretet, amelyben az Újszövetség betölteni jött az Ószövetség tételeit, és nem teljes egészében eltörölni azt. Ez a felfogás feltételezi, hogy az Ószövetség eleve jelezte Jézus eljövételét, de nem a második isteni személyként, hanem csupán a Messiást ígérve. Mégpedig nem istenfiúi szerep körben, hanem isteni küldött személyében. Bogáti ezt a Messiást találja meg a zsolttárok krisztológiai helyein. Ugyanakkor az Újszövetség Jézus-koncepcióját is magáénak tekinti, mert annak egyetemesége hiányában az egész probléma a zsidóság nemzeti val-lásának keretében maradt volna. A megváltás — vagy annak kísérlete — ezért minden népnek szólt, bukása viszont csak a zsidóság bűne, amely nem ismerte fel a kellő pillanatot. Ezek után a zsidóság és a kereszténység útja elvált. A zsidó vallás hívei, bár hitükben tiszták, a legjobban ismerik Isten mivoltát és kijelen-téseit, hibás szemléletben élnek, amikor várják a Messiást. A kereszténység pedig akkor jutott el a helyes útra, amikor sok buktató után megtanulta úgy értelmezni a Bibliát, hogy Jézus a Messiás, de nem istenfiúi minőségben, hanem Isten kül-döttjeként. Az Újszövetség törölte a Törvény érvényét, és ezzel a hitből való „iga-zulás” a pogányok számára is valóság lett.

Ez formailag is és tartalmilag is unitárius álláspont, lényeges pontokon különbözik a szombatosoknak nevezett Eössi-féle csoport ide vonatkozó nyilatko-zataitól. Igaz, a szombatos énekekben és prózai művekben, egészen Péchi Simon fellépéséig, Jézus is szerepel; sőt Isten fiaként említik: „Utánad nagyobbá sze-relmes fiadat / Ember Jesus Christust teötted”; „Szent fia, Jesus Christus ugy minketis valtczion” stb. Sőt az egyik legkorábbi, Eössinek tulajdonított ének szó szerint kimondja: „Mostanj sidoktol küleombeoznj jkell / Ez czjkkeolyben, hogj az Jesust Christusnak ismeriük.”¹⁰¹ Különbőség mégis van a szombatosok és Bogáti álláspontja között, mégpedig döntő kérdésekben. Látni fogjuk nyilatkozatát a hit-ből való üdvözülés és a Jézusnak tulajdonított konkrét földi királyság vonatko-zásában. Fontos különbség még, hogy Eössiek a Törvény magyarázatában első hely-en említik a „Mozes székében ülő irástudókat”, és attól sem idegenkednek, hogy az evangélium tanítását párhuzamba állítsák a Talmuddal, „minek követése aztán Isten szava és szentté teszi az embert...”¹⁰² Eössinek ez a kitétele, bár kétségte-

lenné teszi, hogy szerzőjének fogalma sem volt a Talmud mibenlétéről, minden-
esetre a rabbinikus hagyományt — már amit tudott róla — egyenértékűnek tekinte-
tette magával a Bibliával. Ez a felfogás egyenes következménye Vehe-Glirius téte-
lének, amely szerint a Törvény érvényessége az apostolok kora óta változatlanul
fennáll. Ez a nézet, bár más oldalról jött, tartalommal töltötte meg Bogáti filo-
lógiai „szabadosságát”. Eössiéek ezt a tartalmat bontották ki és érvényesítették a
maguk ideológiájában. Bogáti viszont csak a történeti zsidóság, pontosabban a bib-
liai zsidó vallás keretein belül érezte a Törvény megtartásának szükségességét.
Erre minden munkájában utal, de sehol nem ejt szót annak továbbéléséről. Vég-
eredményben tehát elfogadta az Ószövetség filológiaiailag racionális értelmezését
teológiai síkon is, az Újszövetség Jézus-konceptióját hozzáigazította az Ószövetség
textusaihoz, de racionális antitrinitárius felfogásban. Ezzel átmenetet képezett a
szövegek első értelmét rekonstruálni kívánó unitárius, illetve a kombinatív értel-
mezéssel a rabbinikus irányba mutató szombatos ideológiák között.

Bogátinak e közbülső álláspontjáról a korábban már említett Apokalypsis-kom-
mentár és annak előszava a részletekig menően tanúskodik. Ez a fontos forrás
azonban nem csupán az ideológiatörténet oldaláról ad választ a Bogáti-kérdésre,
hanem döntő bizonyíték életrajzát illetően is. Ebben a problémakörben ismételtelen
szemügyre kell vennünk Zoványi „két Bogáti” elméletét. Szerinte az Apokalypsis
író „prózaíró” Bogáti, az 1583. esztendő nyarától, Baranyába való visszatérése után.
Balássi Ferenc birtokán, Szentdemeteren nyerte vissza korábban már ott elnyert
állását. A „költő” Bogáti viszont Homoródszentpálon Kornis Farkas udvarában
tevékenykedett 1584-től. Vizsgáljuk meg először a feltételezett „költő” életéről be-
számoló forrásunkat, a naplót. Itt 1585. július 13-án a következőket jegyezte fel:
„Secundus Pasiphilius quinta soboles nostra, nascitur feliciter... Sampuilli ad Ho-
morodum Scythulorum anno 1585.” A következő évek feljegyzései is innét, vagyis
Homoródszentpálról datálódhatnak. Az 1586-ban befejezett Jób-parafrázist is Homo-
ródszentpálon írta, és Kornis Farkasnak ajánlotta. A „prózaíró” szentdemeteri tar-
tózkodását viszont — Zoványi szerint — az Apokalypsis ajánlása bizonyítja: „Nem-
es Vitéz Uramnak B. F. Udvarhely Szeki Fő Király Birojanak”, majd a beve-
zetés végén: „Kegyelmed kenyerén és vízen éltem az ötödfél esztendőben”, idő-
közben pedig „im negyed esztendeje, hogy Kegyelmed előtt végig magyaróznám
tanulságogba osztva...”, mármint az Apokalypsis. Schiller, aki csak egy Bogáti
feltételezett, úgy oldotta meg az egyszerre két helyen való tartózkodást, hogy Ho-
moródszentpálról magyarázta el a Szentdemeteren lakó Balássinak a szöveget,
mindez Zoványi nem kis öröme.¹⁰³

Végeredményben tehát a két Bogáti-kérdés gyökere az, hogy kinek magya-
rázta el az Apokalypsis, kinek a kenyerén élt ötödfél évig, vagyis kinek ajánlotta
a kérdéses munkát. Schiller és Zoványi, bár különféle utakon igyekeztek ennek
az ellentmondásnak feloldására, mindketten az „Unitárius egyháztörténeti kézirat”-
ban ránk maradt Apokalypsis-előszót használták. Itt az ajánlás címzettjének kez-
dőbetűi B. F., s ezt Uzoni Fosztó egészítette ki Balássi Ferencre¹⁰⁴, aki valóban
udvarhelyszéki királybíró volt, de nem a nyolcvanas, hanem a kilencvenes évek-
ben. Az előszó többi variánsa azonban egvértelműen bizonyítja, hogy a címzett ne-
vének rövidítése nem B. F. volt. Varjas Béla, aki 1943-ban a Kolozsvári Unitárius
Kollégium birtokában lévő, 1603-ban készült másolatot lemásolta, K. F. betűket
látott a kéziratban, megjegyezve, hogy „Későbbi kéz B. F.-re javította, és a lap
szélére odajegyezte magyarátképpen Balássi Ferenc.”¹⁰⁵ Tehát Varjas észrevétele
szerint az 1603-ban készült másolaton eredetileg még K. F. betűk szerepeltek, és
a B. F., valamint a feloldás később került csak a szövegbe. Az Apokalypsis-kom-
mentár egy további, eddig ismeretlen másolatában¹⁰⁶, melynek újkori kötésgerin-
cén 1651. év áll, de amely a másoló megjegyzése szerint „Scripta 1601”, vagyis
egy 1601. évi példányról írt textus, nyoma sincs a B. F. rövidítésnek, viszont egy-
értelműen K. F. áll (4a lev.). Világos tehát, hogy K. F. az eredeti címzett, így szere-
pelt 1601-ben és 1603-ban is, s csak később javította át valaki az egyik másolat-
ban a monogramot B. F.-re és egészítette azt ki Balássi Ferencre. Ez a szövegva-
riáns került közvetlenül vagy áttételesen Uzoniék kezébe, akik már csak a B. F.-et
és a feloldást vették át. Ezzel a „két” Bogáti probléma véglegesen megoldódott,
mert a K. F. Kornis Farkas monogramja, aki az 1580-as években viselte azokat
a címeket, melyekkel az Apokalypsis-kommentár írója megtisztelte.¹⁰⁷ Ugyanakkor
az Eber-kalendárius feljegyzései szerint is, a Jób-parafrázis ajánlása szerint is,
Bogáti Fazekas Miklós, a költő és prózaíró, Homoródszentpálon Kornis Farkas ud-
varában tevékenykedett.

Schiller és Zoványi egy további tévedést is átvettek az „Unitárius egyháztör-

téneti kézirat“-ból. Ez utóbbi ugyanis az Apokalypsis-előszó befejező részében a következő olvasatot adja: „Kegyelmed kenyerén és vizén éltem az ötödfél esztendőben.“ Ez arra mutatna, hogy amikor ezeket a szavakat írta, már múlt időben beszélt homoródszentpáli tartózkodásáról, ami nem egyeztethető más életrajzi adataival. A Kolozsvári Unitárius Kollégium kézirata (15b) és az OSZK példány (18b), melyek hitelességéhez nem fér kétség, másként adja a szöveget: „Kegyelmed kenyerén viszem élt em...“ — tehát jelen időben.

A továbbiakban e bizonyítékok alapján egyesíthetjük a Bogáti-ról kapott információkat. Ezek szerint 1584. végén még Tordán tartózkodott, 1585. július 13-án már Homoródszentpálon. Itteni tartózkodásának utolsó hiteles emléke a napló 1591. április 7-i bejegyzése, amely még Kornis birtokán készült. Az előszónak a baranyai meneküléssel kapcsolatos szóhasználata: „Hét esztendeje mulék ez nyáron...“, arra utal, hogy e szavak ősszel vagy télen kerültek papírra. Az utolsó Kornisnál töltött őszi vagy tél az 1590. évben volt, ez az Apokalypsis-előszó írásának végső határideje. A korábban már bemutatott autográf és közvetett biográfiai adatok igazolják, hogy a Baranyába való menekülés időpontja az 1582. esztendő nyár eleje volt, és mivel ötödfél évről beszél, amit Kornisnál töltött, nem kétséges, hogy e műve valamikor az 1589—1590. év fordulóján készült. Következésképpen az abban elmondott események és ott megemlített munkák e két időpont között történtek, illetve íródtak.

Az Apokalypsis-előszó a Bogáti-kérdés szempontjából két részre bontható. Külön kell választani azokat a tényeket és adatokat, melyek életének és tevékenységének a megírás előtti szakaszára vonatkoznak, azoktól a motívumoktól, melyek a megfogalmazás körülményeire, illetve magára az Apokalypsisre értendők. Mindezt kiegészítve a napló családi érdeklődésű feljegyzéseivel, valamint a ránk maradt művei ajánlásával és életrajzi vonatkozásaival, megvilágítják Bogáti Kornisnál töltött éveit és irodalmi munkásságát.

Az előszó első mondata a Baranyába való menekülés körülményeiről beszél, és így folytatja: „holott az Atyafiaknak az Szent Apostolok Levelit üdö rendi s értelme szerint, az nekem nyújtott kicsin ajándék szerent megmagyarázám, s az Apocalypsist 51. Czikkellybe, vagy articulusban foglalám...“ (5a). Mindez magyarázatnak hangzik, s a továbbiakban is ezen a hangon ír: „Az utan im negyed esztendeje, hogy Kegyelmed előtt végig magyarázám, tanuságokra osztván. Mikor középbe volnék ime hát hire ment Temesvárra az Jámbor Vén Karádi Pálhoz, az Temesvári Szentek Tanítójához... ki ira rolla hogy nem tetszik, hogy mindent meg löttnek magyarázok valami benne vagyon; kit én nem mondtam; noha ugy vagyon hogy az lelki Babylon romlásáig az mit ir meg lött az (az mint János írja) hamar ez Könyv írása után“ (5a-b). Ezt követően elmondja, hogy választ írt Karádinak az Apokalypsisről, és ez a levele eljutott a vásárhelyi atyafiakhoz, akik nagyon megköszönték neki. Bizonyára nem véletlen, hogy Kornis előtt a marosvásárhelyi radikálisok háláját emlegeti.

A fenti sorokból megtudjuk, hogy 1582—1583-ban Bogáti már foglalkozott az Apokalypsisrel Pécsent, és 51 articulus formált abból. A továbbiakban elmondja, hogy említett levelére — amelynek oly nagy sikere volt a vásárhelyieknél — Karádi harmadfél évre felelt meg „egy Könyvvel, ki nállam vagyon, kibem tetszik, hogy sokat az én levelemben vagy nem értett vagy nem tudom mi okon különben említ, hogy nem én irtam“. Bogáti a további sorokban úgy állítja be a dolgot Kornis előtt, mintha valami kötekedő vén emberrel lett volna viszállya, aki olyan dolgokért vonja őt felelősségre, melyek Kornis tudtával és beleegyezésével történtek. Ezért hivatkozott feljebb az Apokalypsisre, és ezért szövi soraiba: „De szidalmazás es orczázás elég vagyon benne, amaz harmad Nyárbeli kételen consensus miatt; de inkább hiszem azért, hogy mertem én különb értelemmel magyarázni az Apocalypsist hogy nem ő...“ (6a). Ezen a helyen a Baranyában készült Apocalypsis-komentárjára utal, „kit én más fél árkosra summaltam vala meg jó Magyarsággal Baranyában“. Valószínűleg ez a másfél árkusnyi szöveg volt a summája, törzse annak a bővebb változatnak, amit korábban említett mint 51 articulus, majd ezt magyarázta el Kornisnak, és végül ez a szöveg kerekedett ki azzá a testes kis köteté, amely több példányban maradt ránk. Ezek után hozzáteszi még, hogy nem válaszolta meg Karádi könyvét, csak a szidalomra felelt „Fia kora tisztességgel“. Hogy miért nem válaszolt érdemben Karádinak, azt azzal a furcsa indokkal magyarázza, hogy Karádi saját szavai szerint nem tudta elolvasni az ő írását, korábbi levelét is mással olvastatta. Nem valószínű, hogy csak ez lett volna hallgatásának oka, de Karádi idézett véleményét megerősíthetjük. Bogáti autográf

bejegyzései naplójában valóban alig olvashatók, egyéni ligaturákat használ, és be-tűi alkalmoszerűen változnak.

Az előszóban elbeszéli az időben — 1585—1588 — Bogáti jobbnak látta nem polemizálni Karádival, sőt azon igyekezett, hogy Kornis előtt is a vitának személyes vonatkozásai kerüljenek előtérbe. Ezt bizonyítja, hogy az egész Apokalypsis-ügyre csak Karádi halála után, 1589-ben tér vissza.

E személyi vonatkozásokkal tarkított polémia egyik igen fontos mozzanata Karádinak a neheztelése a „harmadik Nyárbeli kételen consensus miatt“. Bogáti tulajdonképpen egy mellékmondatban intézi el Karádinak ezt a vádját, és semmi indoklást nem fűz hozzá. Ebből egyenesen következik, hogy Kornis előtt nem kellett kimagyarázkodnia. Schiller úgy értelmezte a helyet, hogy Dávid elítélése utáni harmadik nyárról van itt szó.¹⁰⁸ Ez a felfogás válasz nélkül hagyja, hogy akkor miért futott volna Baranyába, és mi indokolta visszatérését 1583 őszén. Lényeges változás nem történt időközben Hunyadiék szemléletében, sőt. Ha viszont a harmadik nyarat az 1580. évtől számítjuk, amikor Hunyadiék rögzítették az unitarius hitelveket, magyarázatot nyer, hogy Bogáti minek árán jött vissza 1583 őszén Baranyából. Ez adott szövegösszefüggés azonban úgy is érthető, hogy az Apokalypsis írását megelőző harmadik nyár, vagyis az 1589—1590 tele előtti harmadik nyárról van szó.

Az Apokalypsis-előszóban a továbbiakban több más teológiai munkájáról beszél szerzőnk, ezek elemzésére az Apokalypsis-kommentár vizsgálatokor lesz módunk visszatérni. Nem említi viszont az 1586-ban befejezett Jób-parafrazist.

A bibliai Jób könyve verses parafrázisának legkorábbi ismert másolata 1607. dec. 22.—1608. jan. 12. között készült Szenterzsébeten. Cím lapja: „PARAPHRASIS LIBRI Iob. secundum probatissimum hebraicorum Exemplarium Verjatem... Autore sapientissimo Theologo Nicolao Peljdis Bogathio.“¹⁰⁹ A versbe szedett bibliai történet záró szakaszában Bogáti korábbi szokásához híven útbaigazítást ad a költemény keletkezésének körülményeiről: „Thordan keseredek az ki ezt gondola / De nag Dög halalkor ezekben forgata / Szekelj földén vezeze Es Magiarnak ada / ezer öt száz Niolezuon hat esztendőben ira.“ Ezek szerint 1586 nyarán fejezte be művét. A dedikáció szövege kiegészíti ismereteinket: „Pasiphilio puero festjuo tristis adempto / Causam immatura, de nece quaero pater / Quaero simulque bonum tacjtus Contemplor Iobum / Tam fuit is patiens, quam fuit et sapiens“, majd Kornis Farkasnak ajánlja a művet: „Haec Voulfange tua carmjna Kornis humo / [az itt következő további két sornak már nincs megfelelője a versfőkben:] Accjpe difficili vel hebraeis carmina sensu / Digna te reputa, consuljtoque bonj.“ Ezek szerint még az első Pasiphilius halála idején — 1584. aug 27-én — forgatta ezt az agyában Tordán, talán a mű első szakaszai is itt készültek vagy vázlata, de az ajánlás és maga a költemény Kornis birtokán és 1586-ban kerültek papírra. A cím-ben és az ajánlás végén megemlített hivatkozás a héber eredetire természetesen valamilyen több nyelvű szövegre utal, amelyből szerzőnk tudomást szerezhetett a héber Jób-szöveg nehézségi fokáról. Annyi bizonyos, hogy nem az eredetiből dolgozott, mert az „Énekek-éneke“-nél már nyilatkozott arról, hogy nem tudott héberül. Ez a héberre való hivatkozás tehát forrásának tudományosságát igazolta. Bogáti Jób-parafrazisának filológiai vizsgálata egyértelműen bizonyítja, hogy nem a héber eredetit követte.

A költemény egyéni betoldással kezdődik: „Pokol legene töb vagi io Eletünkben / Giakran tudakoznak Bölczek bezedekben / Senkj eggik nélkül sinczen Ele-teben / De nem tuggiuk mj io, mj nem Eletünkben / Az tudatlansagbol Ismernj nem tuggiuk / Betegseg zegenseg pokol azt forgattjuk / Egesseg uraság nagy io azt kialtjuk / Ez itelet közben Istenünket Bantjuk.“ Az általánosságok után mag-gáról beszél: „Sokak közt engemis Isten tapasztala / Testembe hazamban mjnap saniargata / Kinek urvossagot Zent atjam mutata / hogy azzal nem gyüöl Irassal tanjta / Irasban en Bumban Szent Iobra tekintek / Kit tükörül vetet nekünk ugy Itelek / Isten fiajnak kit megmagiarazek / ezek közt magamnak keservemben szolek.“ Megtudjuk e sorokból, hogy őt is elérte a sokakat sanyargató közös vész, a járvány, amely 1586 nyarán pusztított Erdélyben. Ez az utalás talán összefüggésbe hozható az Apokalypsis ajánlásának utolsó soraival: „Ha mi vétket találz, vagy ellenkedést értelmében, magyarázatjában, tedd jobbá te s engem is ints meg rolla. Ugyanis beteg voltam mind az mig irtam, ez kezdetitől elválva.“ Az Apokalypsis magyarázatán, utalásai alapján, feltehetően az 1585—1586. esztendő fordulóján is dolgozott. Így — ha a fenti következtetés helyes — a járvány „saniargata“.

A Caput I. jelzés után kis kiegészítéssel kezdi a könyvet: „Pogan nemzet volte vagy Sido nem tudom / hogy Isten zerette hizem mert olvasom / HUS orzag-

ban igen Iambor úgy oluason / Igen tökelletes, Istenes azt latom“, Jób neve hiányzik az első mondatból, és csak a 8. mondatnak megfelelő sorokban nevezi meg szerzőnk története főhősét. A Hus országnév a latin fordítások olvasata, a héber: Uc helyén. Az égben játszódó keretjátékon Bogáti nem változtatott, de feltűnő, hogy az Isten trónusa köré összegyűlő „Szentek“-ről beszél, majd külön említi az „Ur fiait“-t: „... hogy egykor az Szentek Egbe gyűltek vala / az ur eleiben fia mentek vala / köztük az Satanis ur előtt al vala.“ A kanonizált szövegekben csak az Elohim fiairól esik szó. Bogáti szavaiból úgy tetszik, hogy a szentek — ezzel a szóval illetve korábban mindazokat, akik szerinte a helyes hitet vallották, előbb a zsidók, később az unitáriusok — összegyűltek az égben, és ebben a társaságban léptek elő Isten fiai, köztük a Sátán is. Isten és a Sátán párbeszédében két alkalommal is előfordul a bérék (áld) euphemikus kifejezés, átkoz helyett. Bogáti itt nem követi a latint, amely az áld szó fordítását vette át, hanem kikövetkeztetve a valódi értelmet, a logikailag indokolt átkoz szóval fordít. Ez a két hely részletesen megtárgyalt probléma Münster bibliakiadásában, és a negatív értelmű szóhasználatot adja meg a Targum is: „Nisi coram te oravit“, ill. „conceptu verbi tui irritabit te“, ami Bogátinál így hangzik: „bar ha meg ne atkoz szemben“, és „De meg szid úgy busul“. (Vö. Kittel 1105. Melius, aki héberből fordít: „szembe nem áld.“) Itt jegyezzük meg, hogy Jób könyvének targuma könnyen elérhető volt Bogáti számára. Arius Montanus híres bibliakiadása, hasonlóan a korábban már említett Justinianus-féle „Octapla“-hoz, latin fordításban közli az egész Targumot.

E párbeszéd után a Sátán teszi próbára Jóbot, és vagyona elpusztulása s gyerekei elvesztése után magához Jóbhoz nyúl „zörnüi fekeliekkel...“ A szerencsétlenségének hírére érkező barátaival folytatott beszélgetése nyújt módot Bogátinak, hogy a jóról és rosszról elmélkedjék.

Kisebb-nagyobb kitérőkkel követi a bibliai gondolatmenetet és fejezetbeosztást. Különösen élesre vált hangja, amikor az urak és hatalmasok bűneit ostorozza, igazolva ezzel, hogy nem a jámboroknak jut a földi boldogság: „Urak az tolvajok az Latrok Boldogok / rakva ioval hasok Eletekbe batrok az Isten bozzontok / az Balvanj Imadok, kik kezben hordozzak az Istent iol laknak“ (cap. XII). A szegények és árvák védelmében az eredetihez méltó szenvédéllyel emelkedik fel: „Arvak iaro barmat zamarat El hajtia / özvegiek ökret szalagban El fogia / mjnden lozagatol az zegent el foztia... / Mind az vad zamarok az Erdöt be alljak / az Iaro kelöket martalekra variak / keniereket lessel az puztan találjak / ... szegenieknek ruhaiok El foztiak / telben mezetelen ük azokat haggiak / ..Sok olaj töröiök Es kjk buzat hordnak / vagy nekik sajtolnak de majd zomjan halnak / rajok Elöl holtak Istenre kjaltnak / mjnt mondog hat hog zep dolga mjnd az urnak / Az Ur ellen ezek nilvan tusakodnak...“ (cap. XXIV).

Jób és barátainak polémiájába Isten is beleszól a cap. XXXVIII—XLI-ben. Bogáti lendületesen festi meg az égi hatalmat, maga is megnyugvást keresve abban a tételben, hogy az ember önmagában kiszolgáltatott, és csak Istennel járva nyerheti el az igazi boldogságot.

A történet végén, amikor Isten visszaadja Jóbnak vagyonát, és gyermekei születnek, hét fia nevét nem közli a Biblia, de három lányáét igen. „Jemina, Cassia, Es Kerenhapukka“ — írja Bogáti. A héber textus: Jemimáh, Keciáh, Qeren-Happuk (Jób 42, 14). Az első név betű szerinti átírás, így van a latin fordításokban is, kivéve a Vulgatát, ahol e név fordítása található: „Diem...“ A második lány nevében egy sziszegő és egy speciális sémi gutturális szerepel: cádé, ajin, ezeket a latin szövegek nem tudták visszaadni, és a második lány nevét ezért a latinos Cassia-nak értették. A harmadik lány kettősnevét a Vulgata körülírja: „Cornustibii...“ (Jób 42/14.) Bogáti ezt a nevet fonetikusán írta le, de megtoldta egy *a*-val a végén.

Közvetlen forrásának megragadására nem találunk elegendő fogódzót. Ennek felderítése a további kutatás feladata lesz. Addig néhány újabb észrevétellel kívánjuk igazolni, hogy Bogáti itt sem héberből dolgozott. A műben minden esetben „szent Jób“ áll, ez meglehetősen idegen az Öszövétség eredeti szövegétől. Bogátinál a c. XXIV, XXVII, XXIX, XXXIV—XXXVI-ben nincs beszélő szereplő megnevezve, csak az előző fejezet alapján érthető, hogy ki mondja a szöveget. A héber, de a Septuaginta és a Vulgata is jeleznek beszélőt. A c. XXXIX benyúlik a héber szerinti 40. fejezetbe. A caput XL. a héber 40/6 mondatával kezdődik.

Bogáti parafrázisát a könyv summája zárja. Itt ad választ arra az öt korábban is foglalkoztató kérdésre, hogy miért forgandó a szerencse. Az „Ester dolga“ zárószoraiban még úgy látta, hogy a két szerencse különválasztható, a bölcs ember

feladata pedig, hogy gondoljon mindkét szerencsére. A szerencse és a betegség kérdése a Jób-parafraízban is foglalkoztatja. Véleménye szerint az Isten azokat, akiket jámbornak tart, betegséggel is megpróbálja, így volt ez Jóbnál is. Barátai viszont ahelyett, hogy vigasztalták volna, úgy viselkedtek, mintha tudták volna bűnét, és ezzel nehezítették sorsát. „Menj lator magat vilagon iol biria / söt ez világ Iavat többire az lakia / az kj az szent törvent sem tuggia sem tartia...“ A megoldás szerinte a feltámadás, ez a motívum nem szerepel a bibliai Jób elbeszélésében, viszont nagyon is beleillik Bogáti teológiájába. „Inkább ez vilagon hogy az io illj arva / az fel tamadasnak Ez nagy bizonsaga /, hogy mas vilagot var holot meg talallia / az hatalmasoknak az mit itt el hagia.“ A feltámadáson az üdvözülést érti, nem földi újraéledést. Bogáti eszmévilága és hitrendszere szempontjából ez a nagyon fontos néhány sor pontosan azt fejezi ki, amit néhány évvel később az Apokalypsis rövid ajánlásában kíván: „Az új [égi] Jeruzsálemi Atyafiaknak tökéletességet... az emberkori állapot után.“ Az itt és másutt idézett mondat értelme szerint a jók az „emberkori állapot“ után, vagyis a másvilágon találják meg azt, amit itt (a földön) nem. A halál után a földi cselekedetek mérceje szerint ítéltetnek meg az emberek és kapnak részt az új égi Jeruzsálemben — Bogáti hite alapján. Az Apokalypsis-előszó további mondataiban kifejti, hogy ez a könyv a földi Jeruzsálem romlására utal, ami után máshol, vagyis az égben épül fel az Új-Jeruzsálem. Az Apokalypsis 11/19-ben „Megnyilik az Isten temploma, az ég, megmutatá az Ur, hogy immár nem Jeruzsálemben vagyon az ő háza... hanem az égben, mint Új-Jeruzsálem“.

A szombatosok között népszerű Óvári Benedek pontosan az ellenkezőjét fejegeti, amikor a mennyei Jeruzsálem kifejezést irodalmi képnek tartja.¹¹⁰ Bogáti, aki nem vallotta a szombatosok között fontos szerepet játszó alapítélt Jézus konkrét földi királyságáról, amelynek lényege a Messiás és a „szentek“ földi uralkodása volt, világosan égi feltámadásról, vagy ha úgy tetszik égi jutalmazásról beszél. Szerinte a „jó“ akkor kap kiegyenlítést, ha meghal, mert bár itthagya a földön a hatalmasnak a „jót“, cserébe az ég kárpótolja. A gonosz pedig fordítva, azt halála után a legkülönbélebb szenvedések várják, ahogy ezt Jób könyvének 18. fejezetében — az eredetitől némileg eltérő módon — vázolja. Ebben a koncepcióban keres magyarázatot a földi viszonyokra. Véleménye szerint a földön is történik némi kiegyenlítődés, a jónak Isten jóval fizet, a gonosz pedig alkalmasint bűnhődik, ez mutatja, hogy Istennek van gondja a földi léttel is. Ismételten visszatér korábban már hangoztatott tételéhez, amely szerint a beteg nem bűnös, akit elhagyott a szerencse, nem vétkes, csak próbának veti alá Isten. Végeredményben mi az isteni cél, azt nem tudhatja az ember, kiszolgáltatót és kis látókörü léte erre nem ad választ. „Osztan meg sok vagion az titkokban hatra / mit mj okbol miuel Isten nem mondotta...“

A bizonytalanság-érzet, a sors forgandó szerencséje, a kiismerhetetlen isteni gondviselés, a jó és rossz dialektikája a humanista magabiztosságát ásta alá Bogátinál. A tudomány, ami nála egyenértékű a teológiával, csak elmélkedik e problémán, az emberi cselekvőképesség azt megváltoztatni nem képes.

A bibliai Jób könyvének hangulatát tükrözi másik, 1586-ban írt munkája, az „Ez világi nagja soc zurzavarral valo Enec“¹¹¹. Ez a mű a görög irodalom egyik borongós epizódját dolgozza fel, Lukianosnak a „Charon vagy a világlátók“ c. párbeszédéből fordította, és parafraízszerűen kiegészítette ezt a haláltánc-éneket.¹¹² Setétes, az ördögfióka az Angyal segítségével körülnéz a földön, nagy meglepéssel tapasztalja, hogy a halál mindenütt jelen van az életben, és az emberek semmit sem tudnak sorsukról, s tenni sem képesek ellene semmit. Setétes hatalmas hatalmát jelzik egy-egy sors beteljesülését; kikacagja a világvárosok bukását is. Mind a Jób, mind ez utóbbi mű jelzi, hogy Bogátinál is felbukkannak azok a motívumok, melyek később korézzéssé nővik ki magukat. Szerzőnk még ókori párhuzamokat keresett mondanivalójához, és ezek megoldása kielégítette. Primér élménye, a vallásosság őt még feloldotta, de már kortársai közül is többen, a későbbi évtizedek írói pedig egyre határozottabban hangot adtak az emberi lét ellentmondásainak.

Az 1586. esztendő még egy eseményt tartogatott költőnk számára. Naplójába szeptember 9-én jegyzi fel Penteselea nevű lányának születését. Itt jegyzi meg, hogy a kislányt „quam ego Ruhaman ex Osee 5/1 mater vero Annam vocabat“. A Bogáti által használt szokatlan név bibliai háttere talán magánéletébe enged betekintést. Valószínűbb azonban, hogy itt is teológiai példalózást olvashatunk. Szó esett már az „Énekek éneke“ Interpretációja vizsgálatánál, hogy Bogáti Isten és Izrael viszonyát a próféták által sűrűn emlegetett férj és elzüllött hitves pél-

dázaton keresztül szemléli. Lánya nevének megválasztásában is ezt kívánta kifejezni. Az itt alkalmazott háttér Hóseás próféta első és második fejezete. A bibliai elbeszélés szerint Hóseás próféta isteni rendelésből parázna nőt vett feleségül, jelképeül annak, hogy eltévelyedett Izrael az Istentől. A születendő gyermekek is az anya bűnében foganjanak, és neveik is jelzik Isten haragját. A második gyermek lány lett, akinek Hóseás isteni parancsra a Lo Ruchama, vagyis Nincs Kegyelem nevet adta. A második fejezetben Isten felszólítja népét, hogy Ruchama-nak (Kegyelem) nevezzék a testvérüket, és perlekedjenek az anyjával, hogy térjen meg a paráznaság útjáról.¹¹³ Ebben és a további fejezetben sűrűn esik szó a parázna asszony példázatáról, Bogáti részletesebb elemzésben tér vissza az Apokalypsis-előszóiban ennek a példázatnak értelmére. Maga a név Ruchama n változtatban hibás, és egyben azt is bizonyítja, hogy Bogáti ebben az esetben sem a héber szöveget használta.

Úgy látszik, az asszonyi erkölcs nemcsak teológiai síkon foglalkoztatja Bogáti. Az 1587. esztendő elején fejezte be az „Aspasia asszony dolga”¹¹⁴ című verses munkáját, „kit Görögből olvastam” és „Tükerül szepeknek Szent Palon ezt irtam / Szekelföldön laktomban...“ Dézsi kimutatta forrását Aelianus egyik művében, melyet szokása szerint bevezetéssel és záradékkal látott el.¹¹⁵ Az ajánlás („Jane, tuae Aspasiam memorari Forro Puellae Nicoleos Figula de gente Bogathius optat”) a lakodalmát ülő Forró János főúrnak szól, akit a kortársak sűrűn emlegetnek a radikális antitrinitáriusok között. 1588-ban Gerendi Jánossal együtt szerepel a recepta religio tárgyalásánál, majd összeesküvéssel vádolták meg és Báthory Zsigmond 1594-ben lefejeztette.¹¹⁶ Nem kétséges, hogy Forró Kornis baráti köréhez tartozott, és ezen a csatornán keresztül került vele kapcsolatba Bogáti.

1587. december 29-én fia születését jegyezte fel naplójába, akinek a Paltiel nevet adta. A születés napja és a gyerek neve mellett pontosan kiírja a helység nevét is: „Sampaulli Scythulorum Sedis Udvarhely.” Ez a bibliai névadás elég nehezen érthető. Pálti vagy Páltiel, Sámuel második könyvének elbeszélése szerint, Saul parancsára elvette Dávid feleségét, majd Dávid tőle vette vissza az asszonyt (I. Sám./25/44; II. Sám. 3/15). Mindenesetre Paltiel nem a legszimpatikusabb bibliai szereplők egyike, kérdés marad, miért adta Bogáti fiának ezt a nevet.

Thury és nyomában Schiller úgy vélekedtek, hogy Bogáti Fazekas Miklós volt a szerzője annak az antik eredetű históriának, amely 1591-ben Heltainé műhelyében jelent meg „Szép krónika, miképpen Apollonius...” címmel.¹¹⁷ A záróstrófa szerint: „Az ki ez éneket rendelé versekbe igen bizik Isteben... budosván elméjében Az ezeröttszáznak és nyolcvannyolcnak kétséges elejében.” Legújabbban Stoll Béla megalapozatlannak tartja ezt a feltevést.¹¹⁸ Schiller álláspontját néhány formai jegy támasztotta alá. Elsősorban az, hogy az Apollonius kolligálva jelent meg az „Ez világi nagj zürzavar...”-ral. Másrészt hangvételében igen közel áll Bogáti munkáihoz. Schiller azt is feltételezi, hogy a záróstrófa Bogátinak felesége halála felett érzett fájdalmát tükrözi. Ez utóbbi feltételezésnek azonban ellentmond a napló 1588. július 11-i bejegyzése: „Catharina Tshipkes mea charissima uxor moritur...” Ennek alapján legfeljebb úgy érthetnénk a záróstrófa szavait, hogy betegsége miatt „budosott elméjében”. Forrásaink sajnos nem nyújtanak fogódzót ebben a kérdésben, a napló is hallgat egészen 1591. április 7-ig.

Időközben pedig végső formát öltött Bogáti életrajzi és ideológiatörténeti szempontból is talán legfontosabb munkája, az Apokalypsis-kommentár.

Bogáti Fazekas Miklós hitvallása

(Az Apokalypsis-kommentár)

Többször idéztük a fentiekben az Apokalypsis-kommentár előszóiban azokat a részeit, amelyek költőnknek az 1589. esztendőt megelőző életpályájára és felfogására utalnak. Ez a fontos szöveg azonban csak alkalomszerűen tér ki a korábbi évek eseményeire, mondanivalójának lényege az Újszövetség e sokat vitatott könyve történeti helyének a megvilágítása. Évek óta foglalkoztatta Bogáti az Apokalypsis és nem kevésbé annak szerzője, valamint homályosnak tartott gondolat- és képrendszere. Előszóiban arra is kitér, hogy mi vezette őt a végső megfogalmazás írásában: „Mint hogy azért Kegyelmed kenyerén viszem éltém az ötöd fél esztendőben, noha hiszem hogy érti Kegyelmed, hogy időmet alvással nem töltém,

vagy haszontalan munkával, ha írásomat vagy vigyázásomat vagy munkámat nem látja is Kegyelmed: mind azonáltal látható jelét is gondoltam értelmem vallásom felől mutatnom Kegyelmednek, és Kegyelmed után azoknak az kik olvasni vagy érteni akarják az Apokalypsis Könyven valo magyarázatomat, kik ha ki akar többé tehet, és praedicatorokra szabhat; ez végre is hogy értelmemet sokból értsék egyebek is, ezek is hasonló munkát tegyenek, hogy egy mással az épp embersegre erőlködjünk, az Uj Jerusálemben épp tagot tegyünk..." (15b—16a).

Utaltunk már arra, hogy az előző hangvétele, legalábbis annak jó része vallási magyarázat, amely nem csupán a szerző aktivitását és hasznosságát hivatott igazolni, hanem azt is, hogy mindezt a „jó ügy“ érdekében végezte. Kérdéses, hogy a legradikálisabb irány felé hajló Kornis Farkas számára Bogáti „religiója” jó ügynek számított-e az 1588—1590-es években. Jobb adat híján, Nagy Szabó Ferenc szavai alapján: „...amint emlékezem 1588-iki esztendő tájot..."¹¹⁹ feltételezzük, hogy ekkortájt már megfogható formában jelentkezett a korábban csak nyomokban felbukkanó judaizálás. Eőssi András naiv teologizálása egyéges szerkezetbe olvasztotta a korábbi évek radikális hívőinek kételkedéseit, elméleteit. Ezzel végérvényesen beérett Dávid Ferenc Jézus nemimádásának tana, amely ekkor már szimbiózisba került a középkori zsidó vallásfilozófusok nézeteivel. A szombatosság, fejlődésének a korai szakaszában, még nem szakított Jézussal. Tanítása szerint ő az a küldött, aki isteni parancsra feladatot hajt végre a földön, és ebben az értelemben Elohim, azaz isteni lény. Nem ő volt ebben a minőségben az első, de elődeinél lényegesen nagyobb, messiási feladatot kapott. Jézus messiási küldetése azonban kudarcba fulladt, nem valósultak meg a profétai jóslatok a Messiás megérkezését és földi uralmát illetően. Vehe-Glirius már egy évtizeddel korábban kifejtette, hogy csak az apostolok korának adatott meg a Törvény újjáértékelése. Haláluk után azonban mindazok, akik személyesen nem vettek részt a nagy kísérletben, továbbra is a Törvény érvényességében éltek, illetve élnek. E gondolatok áramlatában jól megfér Jézus isteni küldetése az Ószövetségnek ebben az értelemben vett előkép jellegével, valamint ideilleszthetővé lett az Újszövetség mondanivalója is. Ezzel párhuzamosan azonban a gyakorlati teológiában az Ószövetségnek kellett előtérbe kerülnie, és ezen a ponton áramlott a szombatosságba mindaz a rabbinikus tétel, amely elérhető volt Eőssiék számára. Ezek után már csak a végső megoldás hiányzott — a Messiás földi királyságának megvalósulása. Ezt az tételt a chiliaizmus szállította, amelynek rajongó képviselője, a szombatosság egyéb tételeitől függetlenül, Karádi Pál volt. Kohn Sámuel szerint a szombatosok chiliaisták voltak. Pirnát Antal azonban arra figyelmeztet, hogy a ránk maradt szombatos szövegekben ez nem szerepel. Valóban ma még eldöntetlen kérdés, hogy a szombatosok vajon 1000 évig tartónak képzelték-e el Jézus és a „szentek”, azaz a szombatosok földi uralmát. Az viszont kétségtelen, hogy Bogátivai ellentétben a jók és hívők birodalmát, élén az újra eljövő és az ószövetségi jóslatokat beváltó Jézussal, a földön képzelték el. Bogáti eszkatológiai nézeteire még visszatérünk.

Ennek a kialakulófélben lévő ultraradikális áramlatnak tökéletesen megfeleltek mindazok a források, melyeket Bogáti még a klasszikus unitárius ideológia fellazított keretei között használt. Világnézete és teológiai álláspontja azonban nem követte a filológiai „szabadosságot”, sőt esetleg még konzervatívnak is számíthatott. Ha a később szombatosként ismert Kornisról feltételezzük, hogy már ekkor Eőssiék vagy más ultraradikálisok befolyása alá került és ezért készítette Bogátit hitvallásra, akkor már indokot találunk az Apokalypsis-kommentár újrafogalmazására és az előző születésének körülményeire. Bogáti saját szavai szerint is egy korábbi sikeres, Kornis előtt lebonyolított téli programját ismétli itt meg, hozzáfűzve öniszólását bizonyos őt ért támadásokkal szemben. E két motívum összekapcsolása taktikai lépésnek is felfogható, emlékezteti Kornist, hogy nem tért le arról az útról, amelyről bizonyoságot szolgáltatott néhány évvel ezelőtt, és amelyről Kornis annak idején tudomást szerzett.

Bogáti az Apokalypsis „modern” értelmezését először talán magától Palaeologustól hallotta. 1573-ban, ez év elején, a tordai zsinaton Palaeologus az Újszövetség egy olyan görög kéziratából tartott előadást az Apok. 19/13. és János 1/1. alapján, amelyben a szentháromságot bizonyító alap-locusok hiányoztak.¹²⁰ Pokoly jogosan és megalapozottan feltételezi, hogy Baranyában Palaeologus kommentárja (Commentarius in Apocalypsim, Thoroczkai-k. 233—241. nyomán) készítette Bogáit említett 51 articulusát az Apokalypsis könyvéről.¹²¹ Hasonló a helyzet az előttünk fekvő végleges, bővebb változatban is, és alátámasztja az egyezéseket ő maga, amikor az előző végén hivatkozik Palaeologusra: „Az után az jámbor és istenes Pa-

laeologus Jakab kit Isten megkoronázzon, mint az Apostolok egyéb írásaiiban ebben is mutat utat...“ (15a).

Bogáti munkájának élén a Kornis Farkasnak címzett előszót megelőzi egy rövid általános — az olvasókhöz szóló — ajánlás ezzel a címmel: „Az Új Jerusálemi Atyafiaknak tökéletességét az tisztulás, szentéltetés, emberi-kori állapot után kíván és Istentől kér az Apocalypsisnek magyarázója N.P.B“ (4a). A második, a részletes előszó címettjének, K.F.-nek „...Az Új Jerusalembeli nemes örökséget s részt, s az élet lajstromabéli jószágot és soldot kívánja Istentől N.P.B.“ (4b). Az „Új Jerusalem“ említése Kohn Sámuel arra a feltevésre csábította, hogy itt Jézus f'ldi királyságának szombatos eszméjére történik utalás.¹²² Ez egyenesen következett Kohnnak a zoltárparafrázis félreértelmezett koncepciójából, Bogáti-nál azonban másról van szó. Szerzőnk a földi világ ellentmondásait a túlvilági kiegyenlítésben látta feloldódni. Így nyilatkozott a Jób-parafrázis summájában is, és egész ott elmondott gondolatmenete ezt igyekszik bizonyítani. Az olvasókhöz szóló ajánlásban világosan kifejti, hogy az emberkori állapot utánra érti az „Új Jerusálemet“. Az előszó megszólításában pedig részletesebben közli, hogy az élet „lajstroma“, vagyis a földi cselekedetek alapján kíván jószágot és jutalmat Kornisnak. Fejtegetései során később visszatér az Apokalypsis különféle magyarázataira, és ott világosan megmondja: „Ha megbizonyítom, hogy azt mint mondam, egy az Christus jövendő mondásaival ez könyv és mind az földi Jerusalembre szöll, kinek romlása után más, és másutt az égben épül Új Jerusalem...“ (7b). Kommentárjának XI. részében aprólékosan foglalkozik az égi Jerusálem problémájával, és egyértelműen állapítja meg, hogy az az üdvözültek birodalma. Ezt az új Jerusálemet közelebbről is körülírja: „...az ó Jerusálem romlása után, Új Jerusálemet támaszt, kiben konkoly, tövis, burján ne lenne. De az Új Jerusálem lön az Apostolok idejében...“ Bogáti szerint az égi vagy új Jerusálem, amely csodálatos és földi mértékkel nem mérhető, a Jézus által megváltott lelkek, a „szentek“ gyűjtőhelye. Az Apok. 21/1-hez ezt írja: „Olyan Jerusálemet mutat pedig János az minémű sohol semmi város nem volt. Jól mondja ezért Éghből jövének.“¹²³ Az Apok. 21/10—11-hez írt kommentárban kijelenti, hogy „ilyenként mondom azt, hogy ugyan lehetetlen, hogy földön olyan Jerusálem legyen valaha, az minéműt az Propheták ígérnek...“¹²⁴ Az Apostolok idejétől a lelkekben épülő új Jerusálem az égben gyarapodik „...s az bennejegyzettek, választottakat az Mennyei Jerusálemet raká meg az Isten...“¹²⁵ Ez az új Jerusálem az Isten által tartott utolsó ítélet után új földre, új népnek száll alá. Ez Jézus királysága, „kit az Jézus az utolsó ítélet után mint tiszta szennyetlen Mátkáját Atyának mutatná be“. Ami a földi Jerusálem történetét és romlását illeti, azt az Eber-kalendáriumban is tanulmányozta. Minden olyan hely, ahol Jerusálem története szerepel, vagy aláhuzással, vagy margójellel van megjelölve. Ennek alapján mondhatta el, hogy a jóslatnak egy részét „meglőttnek“ fogta fel, Karádi ellenvetése ellenére. Karádi, a „Tömösvári Szentek Tanítója“, hatszáz árkuson éppen ellenkezőleg értelmezte az új Jerusálem kérdését; hasonló eredményre jutott Ovári Benedek is, aki később már feltehetően szombatos elveket vallott.¹²⁶

Basilius már egy évtizeddel korábban úgy nyilatkozott a magyarországi unitáriusok elveiről, hogy: „...szükség ezeknek a bibliához ragasztani a zsidók rabbinusait, avagy magyarázó doktorait és a törökök alkoranumját és Alfurkánját...“¹²⁷ Az idézetből kitűnik, hogy Basiliusnak semmiféle konkrét értesülése sincs arról, hogy Karádi vagy Ovári tanulmányozott-e rabbinikus és mohamedán iratokat, vagy sem. Másrészt azt igazolja, hogy a szigorú blicizmushoz szokott erdélyiek unitárius iránya idegenkedett ezektől az állítólagos forrásoktól. Végeredményben tehát a chiliasmust képviselő Karádit és Ovárit, valamint másokat az antitrinitárius Basilius ugyanazzal a váddal illeti, mint korábban pl. Károlyi Péter Dávid Ferencet. Ebben az új minőségben azonban van egy lényegbeli különbség a hagyományos trinitárius—antitrinitárius polémiákhoz viszonyítva. Melius—Károlyi az antitrinitáriusoknak a bibliai szöveghez való primér visszatérését, annak egy-síkú, első értelemben vett értelmezését támadják. Hunyadiék viszont ott találnak kivetnivalót az őket meghaladók elveiben, hogy azok ismét kombinatív értelmezést keresnek és találnak a szövegekben. Az alföldiek jócskán előrehaladtak a teológiai spekulációkban, mivel szövegértelmezési tartományukat minden elérhető forrással kiegészítették, így pl. a Targummal is. Bogáti, amint láttuk, szívesen élt ezzel a filológiai lehetőséggel, de ez nem volt további hatással világnézetére. Kohn nem látta együtt az Apokalypsis-előszó szövegét, csak részleteket ismert abból, ezért hivatkozik Bogáti-nak arra a kitételére, amely szerint: „...ez esztendőm munkálkodtam Jesus Christus Historiájában, kit Új Frigy könyvnek hívnak...“ (6a),

ami azt jelenti — Kohn szerint —, hogy Bogáti csak históriának tartotta Jézus történeteit és a vele foglalkozó könyveket. Tehát szombatos elveket vallott.¹²⁸

Az egész előző ismeretében ez a feltevés nem állja meg a helyét. Bogáti, saját szavaival, a Bibliát „Moses, Prophetak, Baptista, Christus, Apostolok irásá”-nak (4a) tekinti. Ettől ugyan még lehetne szombatos az 1589—1590. években, amikor Jézus még szerepelt ennek az irányzatnak ideológiájában, de az előző további szavai már azt bizonyítják, hogy olyan Messiásnak kell tekinteni Jézust, aki egyszer és mindenkorra betöltötte hivatását: „Jesus Christus Historiájában... kibben az Sidók és Sidók ellen, az kik az Jesust meg veték, ölék, s tagadák, az maradék hiv Sidóknak, s az sok hiv pogányoknak azt bizonyíták, hogy Messias az Jesus. Tehát mást arra a mire való ez volt, Sidó se várjon, s a pogány is nyugodjék az hittel talált szentséggel. Ezt pedig az apostolok minden irását osztottam 7 részre, mellynek hata, az négy historicus irásában, Mathéban, Jánosban, Lukácsban, Marcusban. Kivel az Jesus halálig az Sidó apostolok is mennybe mente után bizonyíták azt hogy Messias volt az Jesus. Ez bizonyságok vagy erősségek közt negyedik az prophetalas, ki ha meg leszen s jóra s Isten törvényére hivu [!] azzal a propheta tehát el kell hinni az népnek hogy Istentől volt az személy, különben Isten haragjába esik az Ország. S hogy ez negyed részt magyaráznám tanításomban, melly azon az Apocalypsissal, gondolám, hogy egy munkával s egy időben az községnek az Christus jövedőlést magyaráznám honnomban, az Apocalypsist magyaráznám irásommal, az istenes szenteknek s tanolóknak hasznokra” (6a—b).

Schiller az előző idézett mondataiból különféle, elveszett Bogáti-művekre következtetett.¹²⁹ Bogáti azonban e helyen azt fejtegeti, hogy „munkálkodtam az Jézus Christus Historiájában”, vagyis foglalkozott az egész Újszövetség értelmezésével. Az Újszövetséget hét részre osztotta, ebből hat résznyit tettek ki Mate, János, Lukács és Márkus szövegeiből vett bizonyítékok, annak igazolására, hogy Jézus volt a Messias. (A hetedik az Apokalypsis.) E bizonyítékok között negyedik Jézus prófétálásának ténye. Ez a tény igazolást nyer az Apokalypsisben is, a fent említett „Historicusok” irásának megfelelően. Amikor tehát az Apokalypsisről Baranyában írt, korábban már említett 51 articulust — amely csak másfel arkusnyi volt — Homoródszentpálon kikerekítette „egy munkával s egy időben az községnek a Christus jövedőlést” magyarázta. Vagyis írta az Apokalypsis-kommentárt, és prédikálta Jézus „jövedőlést”. Tehát ezen a helyen nem egy elveszett művet mutatja be, hanem magyarázza Kornisnak, hogy mit tanított és miért. Erre az előző végén visszatér.

Összegezve most már az előzőből megismert Bogáti-írásokat, a következőket állapíthatjuk meg: 1. Szól a Baranyában írt „az szent apostolok leveleit üd örendi s értelme szerént...” készült magyarázatról. Ennek egyik — esetleg egyetlen darabja lehetett a „Theses N.P.B. ex concione nescio cujus quae vocatur Epistola ad Hebraeos...” Talán ide sorolhatjuk a „Theses ejusdem de Spridu S. XXVIII...” csak címről ismert munkáját is. 2. Említi a fentiekben többször idézett 51 articulust az Apokalypsishez. 3. Utal a Karádi Pálnak írt válaszra: „írek ezért alkalmas hosszú levelet Karádi Uram leveléhez képest.” 4. Végül pedig beszámol a ránk maradt Apokalypsis-kommentárrol.

Ezzel kapcsolatos véleménye szerint „az Christus jövedőlése [vagyis az evangélium] s az Jánosé” egymást kiegészítik; Bogáti szavaival: „Egyik a másiknak tartana világot.” Másrészt ez a könyv „nem igen forgott kézben” sőt homályosnak tartották, maga Kálvin is azt vallotta, hogy nem tudja, mit akar ez a „setét homályos” irás. Mások is, akik foglalkoztak vele, tevésen értékelték — folytatja Bogáti —, egyesek Christus előtti idökre is magyarázták, mások a pápara értették. Voltak olyanok is, akik „ezer jó lakó esztendöt hirdettek, mellyben csak az szentek támadnak fel s uralkodnak az Christussal. Nekem ugy tetszik, hogy mint gyomrok fájt ezféle magyarázoknak...” (7a). Új magyarázatot igényel ezért ez a bibliai könyv. Az ő véleménye az, amint láttuk, hogy prófétálás az Apokalypsis, egy „az Christus jövedő mondásaival” (7b). E szövegből kiérthette Kornis, hogy mit prédikált a népnek, mi volt az indoka, hogy az Apokalypsis emelte ki, s hogy irásban újra megmagyarázza. Számunkra pedig sokat árul el szóhasználata. Bogátinál Jézus egyértelműen és minden következmény nélkül egyetlen Christussal, azaz a Messiással.

Miután tisztázta, hogy e könyv jövedőléseinek egy része a földi Jeruzsálemről szól, és annak pusztulását is megokolta, egy mellékmondatban még visszatér az „Új Jeruzsálemre”. „Ottan el marad innét Róma, s az pápaság, noha

hasonló az sokban az jerusalemi fő papsághoz“ (7b). Ezek után azt kívánja megvilágítani, hogy ki az a János, akinek e könyvet tulajdonítják.

Érdeemes felfigyelni fejtegetésének bevezetésére. Itt elmondja, hogy helytelenül „apostolnak s evangélistának, s theologusnak“ tekintik őt. Ez olyan szerinte, mint mikor az apostolok írását Új Frigynek írják. Vagy hogy Máté és János írását evangéliomnak nevezik stb. „Holott egyik sem az, ha az önnön írásoknak akarunk hinni. Vegyünk ezért ő magokból ő magokra bizonyóságot, s úgy adjunk nevet nekik. Az mi nevet pedig nekik irtak, ismerjük az Pápaságbeli, vagy embe-rekbeli tudatlanságnak, vagy pokol üdök állapotjának, holott tudjuk, hogy sok ideig az Szent Írás helyett, ki porba hevert, az pápa Messália s Breviaria volt a papok kezében“ (7b—8a). Támadásának éle ezek szerint elsősorban a pápaság és követői ellen szól, ebben a kérdésben biztos, hogy patrónusa is egyetértett, sőt egyetértett a korábban már cáfolt Kálvin, Bullinger, Bibliander és mások „gyom-rok fájásával“ is. Az sem kétséges, hogy — bár Kornis nem lehetett valami kép-zett dogmatista — helyeselte Castellióra és a híres Palaeologusra tett hivatko-zásokat, melyekkel Bogáti később él. Az így megadott keret már sejteti, hogy nem az ultraradikális szombatos irány hangja szólal meg majd Bogáti elmélke-désében.

Ami az Apokalypsis szerzőjét — Jánost — illeti, véleménye szerint nem apostol, mert „nem az 12 féle; sem azok közül való apostolok féle, az kiket az Szent Lélek az Christus helyett való másik tanító, választá Antiochiában az apostolságra“. Nem is evangélista, „mert az volt, az ki egy helyen lakott, mint most az szegődött hivatalos tanítók...“ (8a) — egészíti ki filológizálását saját korára való hivatkozással. Jánost nem sorolhatjuk azok közé sem, akiket Pál meghagyására Titus választott minden városban. Tovább részletezi, hogy ki tekin-tető evangélistának és ki nem, közben még egyszer felsorolja, hogy mi volt az isteni üdv hirdetőinek sora: „nem csak az kik az Isten grátiáját hirdették az bizonyos Sidónak először, mint Baptista, Christus, az tizenkettő: hanem az kik az grátiában is megtarták őket holtig“. Így az Apostolok is Evangélistának szá-mítanak, sőt János is részben. „De az derekához képest kell nevet adni neki...“ (8b—9a) De teológusnak sem mondható ez a János, fejtegeti a továbbiakban, „ha ugy értjük ezt, az mint mostani üdöben értik s tartják...“ (Megjegyzendő, hogy Bogáti magát teológusnak tartotta, vö. Jób-ajánlását.) János azért nem teológus, mert akkoriban senkit „igy nem hittak“. Tovább igazolja ezek után, hogy próféta volt és „Jeruzsálemi fiu“, Mária fia, az, akihez Péter fogságakor összegyűltek a „szentek“, „Sidó nevem, mint Sidó János, de római nevem Márkos, mint hogy két nevűek sokan voltak akkor, azért nem csak az Apokalypsist írta, kiben Já-nosnak hija magát mindenütt, hanem az Christus Históriaját is, melyet Márkos neve alatt olvasunk.“ Bizonytalan ugyan — folytatja —, hogy Jánosnak vagy Márkusnak hívták előbb: mindenesetre, hogy ne tévesszék össze őt Jánossal, a Zebedeus halász fiával, Márkosnak írták azok, akik az apostolok írását összeállít-tották. Érvei alátámasztására hivatkozik Bezára és más tudós emberekre, akik „noha nem értették az Apokalypsist“, mégis azt állították, hogy Márkus írása ez a könyv, mert „egy nyelven, egy nyelv szava járásán folyt“ (9b—10a). A filológiai bizonyíték mellett az időrendet is elősorolja, s az Újszövetség különböző locusait egymás mellé helyezve bizonyítja, hogy Márkus és az Apokalypsis szerzője egy személy. A Zoványi által felvetett „két Bogáti“-kérdés szempontjából sem érdek-telen ez a filológia-centrikus eszmefuttatás. Nehéz lenne elképzelni, hogy az „egyik“ Bogáti, aki ilyen részletes mély elemzést ad arról, hogy Márkus és János egy személy, illetve hogy több János létezett, szó nélkül hagyná, hogy vele egyidőben, sőt ugyanazon területen, sőt olykor egy városban — ahogy Zoványi feltételezi — lett volna még egy Bogáti Fazekas Miklós.

Miután a János-Márkus azonosságot igazolta, rátér annak tárgyalására, hogy a könyv Jeruzsálemlől szól. Bizonyításait „Sz. István“ mondasával indítja, amely szerint „az bárány fennáll“, vagyis Jeruzsálem megtérhet még. A következő ma-gyarázatban azt fejtegeti, hogy Jézust az Isten dicsőséggel koronázza meg, de nem valósult meg, hogy „ellenségi talpa alatt lennének“. Ezért érvényes az a bibliai utalás, „hogy fennáll még“. Ez pedig Jeruzsálem „romlása előtt vala, azért dugják bé az jerusálemiek az füleket, hogy ne hallják azt amit vesztekre mondnak vala“. Második érve szerint „olly városról írja ezeket János a hol a ket tanó mind urastól megöletett, az urok ugyan megfeszítettett. De annak a ket tanónak az ura az Iesus, az bárány: ez tagadhatatlan dolog. Ez is hogy Ierusalemben feszítettett meg az Iesus. Ierusalem tehát az Sodoma, Aegyptus, Babylon Prophetai nyelven“ (13b). A harmadik bizonyítás motívuma végigkísérte Bogáti irodalmi és magán-

életét is. Arról van szó ugyanis, hogy Jeruzsálem elpártolt az Istentől, mint a feleség vagy jegyes a férjétől: „...nem bünteti az férfi ember kurva névvel azt ki nem volt felesége, hanem ha felesége s máshoz pártol, úgy mondhatja annak s büntetheti törvénnyel. De az Isten ez könyv szerént törvénnyel büntet egy paráz-nát kit nagy városnak hiju. Felesége volt tehát a fertelmes életü asszony az Isten-nek, míg jámborul élt, de nem volt az apostolok idejig más jegyese az Istennek az Sidó nepnél...” (13b—14a). Ugyanez a motívum magyarázta Bogáti számára az „Enekek éneke” szövegét: „Egy beszéddel Izraelnek jegyese, / ...házasok szerelmében jelentette / ...hiveti mint szerette.” Hogy ki a jegyes, azt ott az Interpretációban Szent Pál, Jeremiás és Mózes szavaira vezette vissza, „ki Izraelt Isten nejének hitta”. Majd elmondta, hogy a jegyes megesett és Isten kulaöttét „kiszegzte”. „Olvasd a prophetákat, megtanólhád, ki az Isten jegyese s mikor s mivel lött az kurvává” — érvel az előszó következő soraiban. Láttuk, hogy közelről érintette ez a probléma őt, lányának névadásakor is a prófetai szöveg ezzel párhuzamos gondolatait követte naplójában. „Nem mondhatták azért még kurvának akkor Romát — folytatja az előszóban — holott nem volt Isten népe is egészen. Nem hogy elpártolhatott volna az ő jegyesétől” (13b—14a). Nem kétséges tehát, hogy Jeruzsálemlről és az „Sidó Nemzetrol” írta János-Márkus ezt a könyvet. Végül még két bizonyítást hoz, az első a Janos által adott földrajzi leírás, amely Bogáti szerint nem is érthető más városra, mint Jeruzsálemre. A másik pedig azt fejtegeti, hogy Jeruzsálemben ölték meg minden prófétát: „Az O Ierusalem tehát az nagy város az ki rakva az szentek vérével. Ha igen szükség volna többel is bizonyíthatnám ezt, de az ki elejit középit utólját ez könyvnek összeveti, hasonlítja, ebben kétes nem lehet” (14b).

Itt még általánosságokban mozog, de a következő mondatokkal egyre közelebb kerül saját korának közállapotaihoz. „Például adja pedig ez könyv Ierusalemet elejében minden népnek, városnak, országnak, hogy nem maradhat, állhat meg mikor törvéntelen él...” (15b). Különösen az előjárókra hárul nagy felelősség, akik beosztottjaikat is hagyják szabadon törvénytelenkedni: „Főkeppen az artatlan vér kiált az tanácsra, birákra, melyet ez mostani üdőben az hű dolgáért kezdenek azok ontani...” Az előszó más részein is felbukkan az olyan meghatározás, hogy „ez pokol üdök” stb. Nem lehetetlen, hogy az itt idézett „ártatlan vér” Pribék Péter vére, aki virtuskodásból rálőtt egy katolikus halottasmenetre, és eltalálta a keresztet. Az esetrol Szamosközi számol be feljegyzései között, a történet időpontját nem említi, de időrendben az 1589—1590-es események között szerepel. A színhelyrol azonban pontos leírást ad, ezek szerint Udvarhelyen történt a dolog, és Mindszenti Benedek udvarhelyi kapitány fejét vette a meggondolatlan ifjúnak, természetesen Báthory Zsigmond hozzájárulásával (MHHS XXX. 23.).

Bogáti itt hozzátesszi még, hogy azok ontják a vért, akik életükben is nyomorgatták és rettegtek a „szenteket”, amiről „szóltunk másszor”. Ez utóbbi megjegyzés az egyetlen fogódzó arra nézve, hogy az 1581-ben Baszelban kiadott „Defensio Francisci Davidis”-hez Bogátinak köze volna. Zoványi megengedi, hogy a „költő” Bogátinak ez egy prózai munkája volt, de félreismerve és magyarázva az egész Bogáti-kérdést, úgy vélekedik, hogy az általa frankfurtinak tartott kiadványba író Bogáti Dávid-parti volt, míg a „baranyai” nem.¹³⁰

Az előszó részletes elemzése után vessünk néhány pilantást a mű törzsszanyagára.¹³¹ Az Apokalypsis szövegének magyarázata elsősorban a görög textus alapján történt. Bogáti sűrűn idéz görögül, ezzel is bizonyítva tudományát. Héberül sehol nem ír, sőt már az első fejezetben lévő héber köszönési formát is Pál leveleire való hivatkozással magyarázza: „Az békesség Sidó forma, mert azok békességgel köszönek mindenkor. Szt. Pal az io társaival igi köszön...” Mindez egybevév az előszóban elhangzott kijelentéseivel, ahol csak görög tudásáról beszél. Sokat idéz az O- és Újszövetségből; nagy teológiai műveltséggel, filológiai jártassággal kezeli a szövegeket, párosítja a hivatkozásokat. Sehol nem tér el a jézusi megváltás koncepciótól, de többször leszögezi, hogy Jézus a küldött, vagy a megbízott, vagy a „...hü tanu...”, vagy az „elsőszülött a holtak közül...” Ahol érinti a trinitáshívők nézeteit, ott igen eles hangon rögtön támadja is azokat: „Az ki vagion, vala, s. leszen. Ez az Isten minden ioknak kutfeje, oka, adoja, minden üdőben, kinek sem kezdetet, sem veget nem gondolhatta az emberi elme. Ez az igaz Isten. Az haromsagh nem lehet az. Mert abban Ember es szarmazas vagion, kinek mind ideie vagion... Mert üdőbe kellett annak megh lenni” (25b).

Úgy tetszik, hogy ezek a cáfoló kitérések igen fontosak számára, ezért kerít sort arra, hogy részletesen elemezze a szombat-vasárnap kérdést. Az Apokalypsis 1/10-ből „Az Ur napian” kitélt emeli ki: „Az Ur napia teremtestől fogva a

szombat, de szombaton nem mondana hogi irjon. Ur napja ez böjt nap is 'Esa. 58.' Ur napia minden Innep nap. Ur napia valmin Isten cselekedik, vagi czelekedöt nagy dolgot mint az prophetak irasaban, mikor az Isten büntettesit jövendőlik. Ur napanak hiják az üüdöt mikor az Isten büntet veszt pusztit orszagokat változtatt. De ha nem szabad Irni dolgozni Szent napon ki az Ur napia, hogi hogi volt Janos az Ur napan kin Irni kellett? Mint annak az szonak: 'Valek lelkekben' hija vagyon. Mert tudni kel hol volt megh monda pedigh hogh testben Pathmosban volt, de nem azt hol volt lelekbe, hanem azutan valokból kel erteni hogi Jerusalemben volt. Igj ez szonak is: 'valek az Ur napan' hija vagjon, vagi penigh homaios szó. Ki annji mint 'lelken ragattatok arra az Ur napan, az meljre, el jeo az Ur az ü Christusa' kin büntett. Mert ez könjben mind az napot ez nagj iteletett irja meg. Summa; Ez ünep napon nem volt az dologh mert azon Sidonak Irni nem szabad mert b:n: Az Ur iteleti napan nem volt mert az megjövendo vala hanem lelkiben, elmejeben volt azon Szent, ez szoval azt jelenti hogi minden esze, kedve, lelke cziak azon volt hogi Isten Inditasabol azt meg irhja az Ur előtt. Azért goromba tudatlansag inset vasarnapot koltenj forralni, s azt Ur napanak nevezni kit Szent Irasban Ur napanak sohul nem találunk hanem szombat holdaesten, vagi Szombat masnapanak, vagi Szombat utan elseonek, vagi egyinek. Mert az elseo az dolgos napok közt kin ha nem dolgozol ugí vetkezel az paranczolat ellen. Hat nap dolgozzal s minden dolgod megh szerződ, mert ha szombaton dolgozol vetkezel amaz ellen; Az heted napot az Szombatot (nem azt az kit az ember akarna) szentöl tolczjell, Istenned adjad. Ha penigh vasarnapot teszed az Ur napiava ket vagi harom bizonsaggal tartozol megh bizonyítani, kiben egjiket sem talasz. De az sok emberi szerzesnek egyike az vasárnapi Inneples, s. az Isten napanak ell vesztese kiert teob okokkal eossze, meltan szakadott ell az Sido minden nemzettől. Ez leot hogi masfel száz esztendővel Christus utan az igaz pesach vagi pogaczias Innep napiat megh haborgatak s vegre el vesztek harom száz esztendővel Christus utan az nagj... Constantin Cesar az vasarnapot hagia innepé mint az papok az egi Istent telljes haromma hjvek, es minden emberi szerzes ez oraigh fel kele, ki mia az Isten könyvebe teletik" (35a—36b).

Ez az eszmefuttatás mindenekelőtt logikai-filológiai alapokon nyugszik, amelyek Bogáti egész teológiai felfogását áthatják. Ami fejtegetésének tartalmát illeti, az csak az első látásra tűnhet szombatosnak. A bibliai szövegek primér értelmezésének — vagyis az unitárius követelményeknek — már az 1570-es évek közepén olyan kicsengése volt a vasárnap kérdését illetően, hogy az emberi találmány. 1575-ben már néhány radikális érzésű prédikátor, Bogátiéval részben megegyező érvelés alapján, arra a következtetésre jutott, hogy a vasárnap nem kötelező a keresztények számára, mert csak Konstantin császár vezette be. A szombat viszont szerintük, szemben Bogáti álláspontjával, csak az őszövetségi zsidók számára adatott kötelező erővel, tehát ezt sem kell megtartani a keresztényeknek. Tővisi Máté csoportjának fent idézett véleménye háttérben Palaeologus ismertetett álláspontja húzódtott meg, aki szerint ez a kérdés is, mint minden ceremoniális szokás — lényegtelen.¹³² A szóban forgó Apok. 1/10-et Palaeologus a következőképpen magyarázza: „Cum esset dominicus dies, hoc est, quo resurrexit Dominus, qui dicitur primus dies sabbathi. Ita dicitur Dominica Coena, ex opere Domini instituta ad commemorandum, quod Dominus instituisset. Paulus hunc dicit 'unum sabbathi', quando colligebantur dona pro pauperibus Hierosolymitanis, nominat hoc I. Cor. 16, Ita omnes Euangelistae. Unam sabbathi, quae est prima dies sabbathi, aut antecedentis, aut sequentis, quod est magis consumum scripturis, apud quos sabbatum dicitur respectu laboris absoluti diebus antecedentibus [diebus]. Nunquam autem dominicum, sed semper 'primam sabbathi' hunc diem cognominant nostri scriptores. Verum sicut Paulus: kirkos deipnos [úr-vacsora] dixit quod illi non dicunt, ita Ioannes potuit dicere: kirkaké hémera [úr-napja], quod nullus illorum, qui eum atecesserunt."¹³³ Láttuk, hogy Bogáti nagy tisztelettel hivatkozott Palaeologusra az Apokalypsis-kommentár más helyein. Elfogadta, sőt szinte szó szerint követte bizonyítását e bibliai könyv szerzőjének azonosításakor, itt azonban „goromba tudatlanságnak” minősíti a vasárnapi ünnepnap megerősítését az Apokalypsis tárgyalt locusából. Azt is láttuk ugyanítt, hogy a pészách ünnep megváltoztatását sem helyesli, és jogosnak tartja a zsidók elkülönülését e kérdésben más népektől. A zsidók megtartják a „pogácsás ünnepet” annak bibliai értelmében, a többi népek pedig Jézus halála után másfélszáz évvel „meghaborgatták” ezt a parancsot, amelyet egyébként nem hatálytalanított az Újszövetség. Csak erről a két ünnepről beszél, mert ezeknek tiszteletét Jézus maga is alátámasztotta. Új

tartalmat adott a szombatnak, és megünnepelte híveivel a pészachot. Ezekre tehát nem vonatkozik az Újszövetségben meghirdetett szabadság.

Bogáti Ószövetség-szemléletét láttuk a zoltárparafrázis és más bibliai könyvek megverselésének tükrében. E szövegeket csak az ószövetségi zsidók viszonylatában szemlélte, az azokban lefektetett törvények és teológiai szemlélet Istennek és a zsidóságnak kapcsolatát fejezte ki — véleménye szerint. Az Apok. 1/6. mondatához írt magyarázatában erről így nyilatkozik: „... az Sidok sok üdövel az Jesus előtt Isten sajátí, országa, népej, papj voltak...“ Látjuk önkifejtését az „Énekek éneke“ interpretációjában is. Bogáti szerint ez a kivételes helyzet akkor szűnt meg, amikor a zsidók nem ismerték fel Jézusban a Messiást: „... azoknak az kik Mózesbe és a prophetákba minden Szombaton olvasnak vala, s migh sem ertek vala, Mert ha értettek volna az dűcseo Urat az Istent, megh nem ölik vala [Jézust]“ (59b—60a). Másrészt azonban Isten a „... Sidot főnebb hagia...“ és „Sehol oly tiszta hütöt nem láthata, mint zsidóknál...“

Ez utóbbi két idézet, amely Kohnál és másoknál Bogáti szombatosságát volt hivatva igazolni, nem magyarázható kiszakítva a szerző egész koncepciójából. Bogáti János-Márkus és környezetét, az összes apostolokat zsidóknak nevezi — jogosan. Ezek azok a „hiv Sidok“, akik elfogadták Jézust. A többi „vezér nélkül setét országba bolyga...“, miként az „Énekek-éneke“ Interpretációjában írta, de a legtisztább egyistenhitet őrzik. A vezér természetesen Jézus, hívei a „hiv zsidók“, akik tovább adták Istennek a messiása által küldött újabb tanításait. A „Sido feo nép“, írta a Ps. XXIV. versfőibe, és arról szól parafrázisa, hogy Istennek „Sion kellett“, ami azt jelenti, hogy a zsidókat választott nének kell tekinteni. Bogáti koncepciója szerint ezt az apostolok is megerősítették, különösen Pál a „Rómaiakhoz írt levélé“-nek korábban már többször idézett helyein. A Messiás küldetése után a hit által megváltottak tanításai az Újszövetségben kerültek megfogalmazásra, és sok mindenben megváltoztatták a mózesi tan érvényét. De csak azokon a helyeken, ahol ezeket expressis verbis olvashatjuk. „Goromba tudatlanság“ viszont olyan törvények elhagyása, amelyeket nem oldott fel az Újszövetség, ilyen a szombat és a pészach. Más ószövetségi törvény érvényéről sehol nem beszél, csak a zsidók vonatkozásában, még pedig a bibliai időkre visszavetítve. Ezek szerint a rituálék közül az ételtilalmak, az áldozati ceremóniák, a különféle bünbánó ünnepek és történeti háttérű természetünnepek, valamint az őszi-tavaszi évszámítás, az újhold tisztelte stb. nem maradtak érvényben Bogáti hite szerint. Ezekről sehol sem ejt szót, csak mint az ókori zsidóság kötelező vallási gyakorlatát mutatja be e törvényeket. (41a).

Bogáti sajátos bibliaszemlélete értelmében magyarázza a keresztényekre érvényes rituális szabályokat. Láttuk nyilatkozatát a szombat kérdésében. Az Apokalypsis-kommentárban kifejti nézeteit az ételtilalmak vonatkozásában is. Magától értetődik, hogy ebben a problémakörben is az Újszövetség textusa felől közelít a megoldáshoz. Szemügyre veszi a különféle apostoli nyilatkozatokat, és megállapítja: „Noha Rom. 14 és I. Cor. 8. és egvéb helyeken úgy tetszenék mintha Pál megengedte volna azt mit Act. 15. megtiltanak, de nem engedte meg soha, kiről bizonyosság Act. 16/4 és 21“ (Kol. pl. 31a. 47b). Az idézett újszövetségi locu-sokban arról van szó, hogy Pál bizonyos keretek között felmentést adott az ószövetségi ételtilalmak alól, előtérbe helyezve a hit szerepét a megtért pogányok számára. Lényegében csupán a vér és fojtott állat húsiának tilalmát tartotta fenn, ahogy arról az Ap. Csel. 15/20-ban az apostolok határoztak. Elméletileg ez azt jelenti, hogy Bogáti eltekint az Ószövetség általános ételtilalmaitól, és a keresztényekre csupán az apostoli nyilatkozatokban elhangzottakat tartja érvénybe lévőnek.

Mindebből következik és Bogáti számtalan helyen explicite is nyilatkozik az Újszövetség leglényszerűbb újításának, a hitből való igazulásnak elfogadásáról. Ezt a hittételt az evangéliumok és az apostoli iratok számtalan helyen kifejtik, és így az Újszövetség inspirált voltában egy percig sem kételkedő Bogáti számára ez a döntő teológiai élmény. Az Apokalypsis bevezetéséből már idézett nyilatkozata szerint „... mást [ti. másik Messiást] ... sido se várjon s a pogány is nyugodjék az hittel talált szentséggel.“ A hit üdvözítő erejéről szóló isteni kinyilatkoztatás elfogadása nem mond ellent, sőt alátámasztja korábbiakban bemutatott kritikai nézeteit. Amikor filológiai indokoktól vezérelve kételkedik, sőt megtagadja Páltól a „Zsidókhöz írt levél“ szerzőségét, ezzel nem veti el annak tartalmát. Éppen filológiai bizonyításának egyik fontos sarkpontja, hogy ha a többi apostoli levelet, melyeket szerinte hitelesen Pál írt, összehasonlítjuk a „Zsidókhöz írt levéllel“, ki-

derülnek a „phrasis“-beli eltérések. A hitből való igazulás tanát tehát az ihletett és általa bizonyítottan Páltól származó epistolákból merítette.

Bogáti Apokalypsis-komentárjának mondanivalóját természetesen ez az alapvető keresztényi hittétel határozza meg. Szerinte az isteni küldött Jézus-Messias iratta ezt a könyvet Jánossal, akit Márknak is hívtak. Az Istentől kapta információit mennybe menetele után, amit egy angyal útján közölt Jánossal: „Tehát teljesebb értelmet vőtt az égben az Jézus Christus az Jövendő veszedelmek felől angyal által s ugy jelentette meg azt onnat s megizente Apostolinak, tanítványinak, szentinek mi jó Jeruzsálemre...“¹³⁴ A költő-teológus értelmezése szerint Jézus számára „...ez az győzelem, az bosszuállás az én ellenségeimen az sidókon s az egész könyv erről iratott.“¹³⁵ Ennek megfelelően historial keretbe vonja az Apokalypsis képeit, és megállapítja, hogy János jövendőt írt, és az bekövetkezett a zsidókon. Jézus, mivel a hiten keresztül új népet kapott „a pogányság boldogulása kezdetit indítsa s az zsidók végét... jelentse“, halála után elfoglalta égi trónusát: „Lön pedig az Jézus halála után első szülötte Istennek vagy ez világnak minden országin és királyin Ur.“¹³⁶ A hittel hozott üdvözülést a zsidók elvetették, ezért Jézus halálával Új szövetség jött létre: „Azért mondják az mi Apostolink, hogy az Uj Frigy az Jézus vérevel, vagy halálával lött és erősödött. Melly vérrrel ment be ő az Sanctariumba egyszer s örök váltságot tött.“¹³⁷ Ekkor Isten kiterjesztette Jézus uraságát a zsidókon kívülre, „s mindent talpa alá vete, mindent örököül neki hagyá“ (uo.). Jézus tehát Christus és király új népen, új országa van, ahol uralkodik. „Ez lön mihelyt az hüt ajtja nyilék az pogányoknak az üdvösség kezdetire és az metszés ajtja, ki Christus halála előtt vala nyitva, az pogányoknak betéteték.“¹³⁸ A kereszthalál tehát áldozat volt a bűnökért, és hittel megtalálható üdvösséget hozott a világra: „...mint egy tiszta kedves áldozat után vala ez bűn bocsajtás. Igy Jézus engedelmsége után lön az pogányság szenteltesse s hivatala Istenhez.“¹³⁹ Bogáti nyilvánvalóan Palaeologus hatására világosan megfogalmazza, mit jelentett a pogányok számára a hittel hozott üdv: „Először csak az Sidók valának Szentek, de az után az Pogányok is, az kik Christusnak vallják az Jézust, s a bálvány imádatát el hagyják, s az igaz Istenhez térének. Mind az ő magok, s mind maradéjkok Szentek.“¹⁴⁰ E szentek földi feladata pedig nem más, mint megtartani azokat a parancsolatokat, melyeket az apostolok keresztül kinvitatkoztattott Jézus — azaz az Újszövetség szerint élni. Jutalmuk az égi Jeruzsálemben vett „rész“, amely az utolsó ítélet után biztosítja számukra az örök üdvösséget.

Végül egy apró szövegekritikai megjegyzésre kell felfigyelnünk, amely itt is igazolja, hogy Bogáti a filológiai-logikai Újszövetség-szemlélet elkötelezett híve volt. Az Apok. 13/18-hoz írt kommentárjához hozzáfűzte: „Ez kis cikkelt, toldalékot nem János írta, mert valahol János esztendőt ez könyvben, holnapot. napot orát ha tán nevez. nyilván ki írja a számot nem quottákkal, mint az 666. Ugyan az Görögben oda alább is ezen dolgokról emlékezik. De ez 666 nem hozza elő.“¹⁴¹

Bogáti egyéniségére és a XVI. századi Erdély utolsó évtizedeiben kialakuló ideológiai áramlatok elkülönülésére is jellemző fényt vet szerzőnknek a művet záró fohásza: „Áldott örökkön örökké az ki a fáradtnak erőt ád; az ki az sötétségből ily nagy világosságra hozott, mely az Apostolok ideje után ez ideig nem hogy magyar nemzet között, de egész Európa országiban nem volt.“¹⁴² E szavakból világossá válik, hogy Bogáti Fazekas Miklós tudatosan és nem kis büszkeséggel valotta minden irányzattól való függetlenségét.

Megfordítva a dolgot, e szavak nyomán és ideológiájának ismeretében lehetőség nyílik az általa képviselt álláspont hatásának felmérésére.

Szó esett már arról, hogy Gerendi János főúr udvarában többször megfordult Bogáti, sőt egy ideig udvari papja is volt. Christian Francken 1585. január 6-án Gerendinek írt leveléből azt is megtudhatjuk, hogy a „szombatosság“ megalapításával vádolt főúr lényegében csak azokat a rituálékat tartotta meg, melyeket Bogátiól átvett.¹⁴³ Kornis Farkas udvarában nem tudjuk, mi volt a helyzet, de az a körülmény, hogy Bogáti évekig ott is papként működhetett, azt látszik bizonyítani, hogy Kornis legalábbis ideig-óráig elfogadta prédikátora egyéni nézeteit.

Ezek után szembesítve Bogáti Fazekas Miklós vallását a szombatosokéval, azonnal nyilvánvalóvá válnak a leglényegesebb eltérések. Elsősorban és mindenkélt az, hogy az erdélyi szombatosság szervezője és főideológusa, Eössi András „Glerius Matthias“-ra hivatkozva sorolja fel felekezetének ideológiai tételeit. Ezeket pedig éppen a legújabb kutatások szerint sikerült elkülönítenünk az erdélyi egyéb radikális antitrinitárius felfogásoktól. Másrészt viszont maga Bogáti is egye-

dülállóan vallotta saját nézeteit, amit aligha tehetett volna abban a szellemileg igen mozgékony körben, ahol mozgott, a leleplezés veszélye nélkül. De az egyes fontosabb hittételelemnek vizsgálata is bizonyítja Bogáti teóriaalkotó voltát és a szombatosoktól való függetlenségét.

Eőssi András és követői a Törvény érvényét változatlanul fennállónak tartották. Saját szavaik szerint a zsidóktól csak annyiban különböztek, hogy Jézust Messiásnak tartották: „Mostanj sidoktól küleombeozni kell / Ez czikkeolyben, hogj az Jesust Christusnak ismeriük.“¹⁴⁴ A szombatosok tehát azért tartották a Törvényt, mert az érvényben van Jézus halála után is. Bogáti azonban azért lépett fel a Törvény néhány rituális előírása mellett — mert azokról vagy nem nyilatkozott, vagy megerősítette azokat az Újszövetség. Ez elméletileg különbözik a szombatos érveléstől. Bogáti így néhány rész kérdésben a gyakorlatban találkozott Eőssi nézeteivel. Elméletileg azonban elválasztotta őket az az alapvető ideológiai álláspont, miszerint a szombatosok „egyeznek a zsidókkal“¹⁴⁵. Bogáti viszont nem, amint azt — sőt éppen ellenkezőjét — az Apokalypsis-kommentárban kifejtette.

Bogáti krisztológiájára is az Újszövetség logikai-filológiai elemzése során kialakított felfogása volt jellemző. Ennek a könyvcsoportnak tüzetes vizsgálata után jelentette ki, hogy Jézus ellenségei, a zsidók elvesztették minden kiválasztottságukat, és helyükre egyértelműen a megtért pogányok léptek. Jézus kereszthalála áldozat volt a bűnökért, és ezzel megszerezte királyságát és uraságát az azóta épülő új Jeruzsálemben, amely a szentek lelkeinek gyűjtőhelye, és amely az utolsó ítélet után lesz bemutatva az Istennek. Addig is az égben épülő új Jeruzsálemben uralkodik szentjeivel Jézus.

A szombatosok ezzel szemben úgy vélekedtek, hogy Jézust a zsidók nem fogadták el — és ezért a próféták által neki ígért földi királyságát nem foglalhatta el. Halála után, amely mártíromság volt, és nem a bűnökért hozott örök áldozat, nem király, nincs birodalma. Passzívan várakozik, amíg Isten neki adja a megígért földi királyságot. Ez a királyság konkrét megfogható földi uralom lesz, ahol a megvalósult prófétai jóslatoknak megfelelően a „szentek“ együtt uralkodnak Jézussal. A „szentek“ kifejezést a szombatosok úgy értették, hogy akik pogány létükre hittek Jézusban és az apostolok halála után megtartották a továbbra is érvényben maradó ösztövségi parancsolatokat — azok a „szentek“. Itt rejlik a leglényegesebb különbség Bogáti és a szombatosok között. Míg Bogáti szerint az Isten és ember közötti új szövetség létrejött és ennek megszövegezése az Újszövetség, addig a szombatosok szerint új szövetség nincs, mert Jézus messiási küldetése megghiúsult. Eőssi és követői nem reménykedtek a Jézus által báránként hozott megváltásban azután, hogy kereszthalálával a neki ígért földi királyságot nem tudta átvenni. Várták újabb eljövetelet — éppen az Apokalypsis szövege alapján —, és remélték, hogy akkorra az emberek tanulnak az első eljövetelek történetéből, és csatlakoznak hozzá. A testi bűnököt feladják, és lelkükkel közledek az újra eljövő Jézus-Messias felé. Ez lesz a próféták által megjövendölt földi birodalom, ahol majd a lelkiség dominál és nem a testi bűn. Ekkor élnek a „szentek“ és uralkodnak Jézussal. E birodalom időtartamáról egyértelmű nyilatkozat nincs, csak annyi biztos, hogy a szombatosok ezutánra tették az utolsó ítéletet.

Lehet, hogy Bogáti az Apokalypsis-kommentár előszavában a szombatosokra utal, mikor kijelenti: „...ezer jó lako esztendő hirdettek, mellyben czak az szentek támadnak fel s. uralkodnak az Christussal. Nekem ugy tetszik, hogy mind gyomrok fájt ezféle magyarázóknak... Az kik... az ezer esztendő lakást Christussal izlették kik ellen noha sokat irhatnék... stb.“¹⁴⁶ Az is lehet, hogy éppen Karádi Pálnak szolt ez a kihívás, aki úgyis megkritizálta szerzőnket. Mindenesetre annyi tény, hogy Bogáti a szombatosokkal ellentétben nem konkrét földi királyságot várt Jézus újra eljöveteletől, hanem az utolsó ítélet után valamiféle csodás új földön és új Jeruzsálemben a halála óta király és úr Jézus által hozott lelki megváltást. Ez pedig koncepcionálisan különbözik a szombatosok elképzeléseitől.

Végül pedig a szombatoság másik nagy alapelveinek jelenlétét sem találjuk Bogátinál. Eőssiék és követőik úgy vélekedtek, hogy Jézus egyik fontos útmutatása volt, amikor a „Mózes székiben ülök“, írástudók magyarázataira hívta fel hívei figyelmét. A mózesi Törvény érvényben maradt, és azt „Az zent prophetak, es sido bölczyek mind megh feytöttek / Kikben Christusis apostollokkal egyget erteot veleok“¹⁴⁷. Az értelmezés lényege szerintük az, hogy: „A teörvennek derekanak / Agay es czieömeötey / Eö magabol folnak mind ki / Beottüyebeol zarmaznak kj.“¹⁴⁸ Ez nyilvánvaló Eőssi számára, hiszen azt jelenti, hogy a Törvény értelmének továbbfejlesztését maga Jézus is a zsidó bölcsek kezében látta biztosítottnak, és

azok bővítő, magyarázó tevékenységében fogadta el: „Parancziolla Christus az a közönségnek / Az mit mondnak, mindent meg fogagianak, / Moses zekiben ülő irás tudok / Joualltot minden tanításokat.“¹⁴⁹ Így a szombatosság elméletileg — hiszen rabbinikus irodalomhoz aligha juthattak — készek voltak átvenni a zsidó bibliai exegézis következményeit, a rituálékat is. Sőt Eőssi rajongó tudatlanságában a Talmudot az evangéliumok mellé állította: „minek követése aztán Isten szava és szentté teszi az embert“¹⁵⁰. Mindez homlokegyenest szemben áll Bogáti felfogásával. Bogáti nemhogy követendőnek, hanem éppen minden probléma lényegének tartotta, hogy a zsidók nem voltak hajlandók letérni a hagyományos rabbinikus szemlélet útjáról. Szerinte a Jézust megtagadó zsidók ellen Isten bosszút esküdött, és Messiása kínhalála után elpusztította még nyomait is az egykori zsidó vallásnak. Az új szövetséggel új nép jött, a régi átok alatt van. A megtért pogányoknak nincs szükségük az őszövetségi rituáléokra sem, nemhogy a rabbinikus tételre. Ha egyáltalán valamit érdemesnek tart a zsidó hagyományból, az nem több és nem kevesebb, mint a saját koncepciójában is felhasználható exegézis eredmények, melyek révén jól forgatható érveket kapott a trinitás tagadásához és más őszövetségi szövegkritikai problémák megoldásához. A zsidó őszövetségi valláshoz való bármilyen közeledés azonban lényegbe vágó istentagadás és Jézus újabb megfeszítése lenne számára. E nézetek melletti elkötelezettségét külön kihangsúlyozza az a körülmény, hogy tudományos képzettsége, olvasottsága révén sokkal többet tudott és ismert a rabbinikából, mint Eőssiék.

Kérdéses, hogy mindezek ismeretében a szombatosság felé hajló Kornis Farkast, az Apokalypsis-kommentár címzettjét mennyire nyugtatta meg Bogátinak e mű előszavában és szövegében vázolt „vallása és értelme“. Mindenesetre ezután nem sokáig éltek közös fedél alatt.

Bogáti 1591. április 7-én második feleségétől született leányának áldoz sorokat naplójába, még Homoródszentpálon. Ezután nincs több datált bejegyzés az Eber-féle kalendáriumban. Lehetséges, hogy Bogátinak 1591. július 1-ét követően felajánlottak egy kolozsvári prédikátori állást¹⁵¹, ami a Kornis-portán elfoglalt helyéhez viszonyítva lényeges előrehaladást jelentett számára, és ezért távozott Homoródszentpárról. De az sem kizárt, hogy Kornisnak már nem felelt meg Bogáti vallása, és ő szorgalmazta távozását. Akár így, akár úgy, annyi bizonyos, hogy Kolozsváron találjuk mint prédikátort, és ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem volt áthághatatlan szakadék közte és Hunyadiék között. A Kolozsvárra költözés időpontját csak közelítéssel határozhatjuk meg. Július elsején még mások töltötték be a prédikátori állásokat. Kornis György, Farkas külföldön tanuló fia 1591. augusztus 28-án Heidelbergben kelt levelében azt írja apjának, hogy az otthoni dolgokról „Bogathi Pelides Uram levelebyl“ értesült. Kornis diákfia Pádovából 1591. november 7-én kelt levelében pedig azon sajnálkozik, hogy „Az Bogathi Pelides Uram“ hozzá írt sorait nem kapta meg apja augusztus 4-én írt levelével együtt. Az történt ugyanis, hogy Kornis György október 21-én már Pádovában tartózkodott¹⁵², és apja említett levelét még Heidelbergből való elutazása előtt kézbesítették neki. Talán valamikor október első heteiben. Ha tehát tudomása van egy neki elküldött, Bogáti által írt levélről, az mindenesetre augusztus 4. körül íródhatott, s eszerint Bogáti 1591. augusztus elején még biztosan Homoródszentpálon tartózkodott. Kornis György apjának írt november 7-én kelt válaszelevelében egvéb-ként sűrűn beszél egy másik Bogáti Miklósról, aki vele együtt lakik Pádovában. Arról azonban nem esik szó levelében, hogy „Bogathi Pelides Uram“ elhagyta volna Homoródszentpált, amiről apja bizonyára értesítette volna augusztus 4-én kelt levelében.

Másrészt Bogáti Fazekas Miklósnak még 1591-ben több munkája jelent meg Kolozsvárott — kisebb-nagyobb világi históriák. Heltainé ekkor adta ki az „Aspasia“-t¹⁵³ és az „Ez világi nagy sok zürzavarról“¹⁵⁴ szóló éneket. Mindezek megszervezéséhez idő kellett, legalább három hónap, és mivel a költőzködést is nehéz elképzelni a késő őszi-téli hónapokban, a legvalószínűbb, hogy szeptember körül hagyta el Kornist. A következő évben pedig a „Castriota György“ második kiadása¹⁵⁵ hagyta el Heltainé sajtóját, címlapján a következő szöveggel: „Mostan ujólan az authortól által olvastatván és megkorrigáltatván kinyomtatott Colosvárat 1592 esztendőben.“

Ez 1592. esztendő Bogáti halálának éve. Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ elbeszélése szerint: „Infelix et fatalis fuit Annus ille 1592... praeter Demetrium aliquot hominibus Ecclesiam spoliavit, Ante Demetrium enim superioribus mensibus mortuis Stephanus Basili, Nicolaus Bogati, N. Pictoris [!] magna Ecclesiae ornamenta.“¹⁵⁶ Hunyadi Demeter 1592. július 8-án halt meg, utolsó nagyobb egy-

házi tevékenysége volt, hogy ez év április 25-i keltezéssel gyűlésbe hívta egyháza papjait. E gyűlés célja a hivatalos irányánál radikálisabb prédikátorok megrendszabályozása volt. Pirnát Antal legújabbban rámutatott, hogy a meghívó levél szövegében már úgy emlegeti néhány elvbarátját, hogy azok elhunytak.¹⁵⁷ Egy másik forrás, az Eössinek tulajdonított „Moses prophetaanak istentől...” felsorolja azokat a prédikátorokat, akik nem voltak hajlandók elfogadni Christum imádásának tanát. Ezek között szerepel „Bogatj Miklós” is. A szombatos szerző tollából származó beszámoló szavai szerint: „Hunyadi Demeter addig addig forgolódék, hogy fejedelem erejével... ez papoknak kezdte nyakukra vetni erőszakkal az ő rendelésit és találmányit. Tudni illik imezt: az Christust is imádhadjuk, testi lelki jókat kérhetünk tőle most is...” Ezek után elmondja, hogy jó néhányan Hunyaditól való félelmükben elárulták az igazságot, majd így folytatja: „Ez néhány személyek penig, Bogáti Miklós, Erdődi András... ellenek állanak, kiért rájuk megdühüdvn prédikálásoktól ugyan azon egy hűtben lévő atyafiak őket megtilták. Hiszem árultatás ez!”¹⁵⁸ A fentiek nemcsak szerzőnk életrajzához nyújtanak újabb fogódzót, de egyértelműen bizonyítják azt is, hogy Bogáti Fazekas Miklós nem volt szombatos. Az idézett irat ugyanis azt mondja, hogy azért árulás Hunyadi cselekedete, mert azokkal szemben járt el becstelen módon, akikkel egy hiten volt. Bogáti és társai tehát Hunyadiékkal voltak egy hiten, vagyis unitáriusok voltak, de hűségesen kitartottak Dávid Ferenc nonadorandus tétele mellett. Hunyadi ezért tiltatta el őket a prédikálástól, és nem szombatoságuk miatt. A beszámoló szombatos szerzője a Hunyadi-féle unitárius egyház belső romlottságára hívja fel a figyelmet azzal, hogy ezt az „árultatást” vázolja.

Mindez 1592. május 31. után történt, mert a gyűlést összehívó levél ezt a napot gyűlekezés napjaként említi. Valószínű, hogy a napokig folyt vita és a renitens papok kizárása csak június első felében történhetett. Pirnát kutatásai alapján az is kétségtelen, hogy e szöveg keletkezése még július 8. előttré tehető, mert Hunyadi haláláról nincs szó benne. Ezek szerint Bogáti halála mindenesetre június eleje után — ide kell még számítani a hírek terjedésének idejét, a terjedelmes vitáit megcsövegezését, de július 8. előtt következett be. Ez a végső dátum is természetesen csak akkor állja meg a helyét, ha elfogadjuk az „Unitárius egyháztörténeti kézirat” hivatkozás nélküli állítását. Mivel azonban az ott emlegetett hónapokról nem lehet szó, legfeljebb hetekről, az sem látszik valószínűtlennek, hogy Bogáti túlélte Hunyadit. Annyi azonban bizonyos, hogy 1592. november 27-én nem volt életben. Ezen a napon a kolozsvári városi tanács határozatot hozott árváinak megsegítése ügyében. Talán az is mond valamit halála dátumának dolgában, hogy ugyanezen a gyűlésen Hunyadi Demeter árváiról is gondoskodó határozat született.¹⁵⁹

„Bogáti fia” vagy a „kys Bogati” a következő években is előfordul Kolozsvár város számadáskönyveiben. Úgy látszik, a város szemmel tartotta és ellátta egykori prédikátorának gyermekét. 1593-ból említik a bejegyzések; majd 1595-ben Marosszentgyörgyről Kornis Farkastól apja könyveit hozzátják el. Ennek az információnak alapján elképzelhető, hogy Bogáti naplója mellett más forrásokat is rejt még a kolozsvári könyvtár. Végül 1597-ben Kőmíves Ferenc regestrumában többször esik szó Bogáti fiának szükségleteiről, amelyekre a város pénzt folvosít.

Bogáti Fazekas Miklós életrajzának és eszmetörténeti helyének értékelését ezzel lényegében lezártunk tekintjük, annak ellenére, hogy Dézsi Lajos egy kötetláblából kiáztatott töredék nyomán egy 1598-ban írt Bogáti-művet vélt felfedezni.¹⁶⁰ A megmaradt szövegtörmelékeket egy kolligátum őrizte meg, amelyet az egykori könyvkötő csíkokra szabdalt nyomtatványlapokkal erősített össze. Az egyes csíkokon részben vagy egészben maradtak versszakok. Dézsi e csíkokat úgy rakta össze, hogy azokból hét levélnyi összefüggő szöveget vélt rekonstruálni. Az általa feltételezett leveleknek sem száma, sem jelzete, sem őrszava nincsen. Tartalmukat tekintve Dézsi úgy vélekedett, hogy azok Demeter históriáját adják, mégpedig Plutarchos Demeter-életrajza alapján. átszöve Lukianos alapján Stratonica szerelmi epizódjával. Ebből a feltevésekből kiindulva rakta sorba a töredékeket és olvasta össze a versföket: „...sa...ignob...s meis... gesserit...nstabill... praeli... mul... udi... um... Kam... bon... ag neke... est... uri... tibi... usa... Bog... thi... uir... ingenio...” A feltehetően utolsó versszak zárósora datálja a szöveget: „Olvastam ezt görögöböl íram magyar nyelven / Az ezeröttszázkilencven és nioicz esztendőben.” Az utóbbi sornak csak a felső része maradt meg.

Természetesen már Dézsi is meggondolkoztatta Bogáti művének posthumus volta, Schiller idézi mesterének szóbeli tájékoztatását, amelyből kiderül, hogy Dézsi nyomdatechnikai hibára gyanakodott. Véleménye szerint a nyomdász felcserélte

a szerzés évét a nyomtatás évével, s így az 1598. év a nyomtatás ideje.¹⁶¹ Zoványi úgy nyilatkozott, hogy ezt „elvégre csakugyan ki lehetne magyarázni valahogy...“¹⁶²

Véleményünk szerint semmi sem indokolja, hogy feltételezzük egy 1598-ban alkotó Bogáti létét. A fentiekben bebizonyosodott, hogy a görög-latin forrásokon nyugvó széphistóriák szerzője azonos a teológus Bogátiival, és így, ha ez másik személy lenne, vagy esetleg Bogáti fia, úgy ennek a feltételezett költőnek csak ez az egy munkája maradt volna fent. És ez az egy mű is kísértetiesen hasonlít a fentiekben tárgyalt Bogáti hasonló jellegű munkáihoz. Másrészt a Demeter históriája — datálásán kívül — semmi jelentős változást nem mutat Bogáti költői vagy eszmetörténeti fejlődésében. Ezért, ha elfogadjuk Dézsi feltevését, hogy a könyvecske szerzője Bogáti Fazekas Miklós, úgy el kell fogadnunk azt az állítást is, hogy e munka szerzőnk halála után látott napvilágot.

Végül szólnunk kell néhány kisebb öszövségi részlet verses átírásáról, amelyeket Varjas Béla az általa használt kolozsvári kódexben, Bogáti műveinek szövegkörnyezetében talált. Előttük a Jób-parafraízis kapott helyet, utánuk az „Énekek-éneke“.

E töredékek tartalmukat tekintve laza összefüggésben állnak egymással, sorrendjük szerint első: „Testamentum Iacob. Gen. 48. et 49.“, a versfők: „Az Testamentum illien lehet beölcz attiatol.“ Ezt követi: „Carmen mosis Epinjcion. Exod. 15.“, versfők: „Uj dologrol uy Enek kellien.“ Majd „Perpetuum Carmen“ versfőket adja a „Numerj Cap. XXI.“ címet viselő ének. Ugyanennek a bibliai fejezetnek folytatása a „CARMEN AMORRHAEUM. Num. 21.“, versfői: „Viktoria.“ Végezetül „NUMERj [!] XXII. XXIII; XXIII.“ következik, versfői: „Enkomjun Hebraeorum Et probrum Eksteriorum populorum canit.“ Úgy tetszik, hogy Mózes könyveiből a győzelmi énekeket próbálta megverselni egy korai szombatos költő. Teológiai hovatartozását ugyan nem lehet kiolvasni soraiból, mégis az a valószínű, hogy írójuk Eössi valamelyik híve lehetett. Erre utalnak azok a kitételek, amelyekben a történeti összefüggéseket post-biblikus időkre is kivetíti. Így pl. a Gen. 49/10-nek megfelelő sor: „Nem kell Iudastol El az szent palcza / mert magua lezen bodog kirallia, / azért ü szavat szamtalan nep hallia“; a Num. 24/24-ben beszél a görögökről, majd az olaszokról, „de ükis uegre El veznek, / mint rontoj az szent nepnek“. A szerző kifejezőeszközei és rímekészése nem érik el Bogáti színvonalát, az eredeti szövegtől való távolsága is nagyobb, mint azt Bogátinál megszoktuk. Elképzelhető, hogy Bogáti műveinek hatása alatt egy kisebb tehetségű szerző írta ezeket az énekeket, valamikor az 1590-es években. Bogáti életművének vizsgálatakor tehát e töredékeket figyelmen kívül kellett hagynunk.

Összegezve a Bogáti-kérdésekre adott válaszainkat, megállapíthatjuk, hogy forrásaink részletes elemzése nyomán kétségtelenné vált, hogy Bogáti Fazekas Miklós néven csak egy személy hagyott ránk irodalmi alkotásokat. Ez a Bogáti készített naplófeljegyzéseket, amelyek tartalmazzák azokat az adatokat, melyek más művei és a kortársak megjegyzései alapján kiegészítve, a lehetőségek szerint kikerekítik életrajzát. Ugyanezen a helyen beszámol olvasmányairól is, és az itt szereplő munkákra hivatkozik verses széphistóriáinak keretében. A napló fogódzót nyújtott egy névtelenül megjelent műve szerzőségének tisztázásakor, és igazolja, hogy költőnknek aktív és passzív görög nyelv tudása volt a közhasznú latin mellett. Baranyai tartózkodása idején készítette a zsoltárparafraízist, latin és görög források alapján, kiegészítve versét a latinra fordított rabbinikus irodalom megjegyzéseivel. Az „Énekek-éneke“ versfőiben maga is bevallja, hogy nem tudott héberül, és a zsidók bűne Jézus messiási küldetésének meghiúsulása. Ez a XVI. században közkézen forgó értelmezés kibővítve visszatér az általa írt Apokalypsis-kommentárban, ahol a hitből való „igazulás“ mellett és a chiliasmus ellen foglal állást. Másrészt a szerzence forgandóságát emlegeti már az „Ester dolgá“-ban, majd egész könyvet (Jób-parafraízis) szentel a földi — számára érthetetlen — igazságtalanságoknak. A megoldást Isten titkos kiegyenlítő hatalmában találja meg, az egyén vonatkozásában a Jób-parafraízisban, teológiai szinten az „Énekek-éneke“-ben. Az Apokalypsis-kommentárban kifejti, hogy a megváltás csak az égen következik be, és új Messiást senki se várjon. A Törvény érvényességét csak a bibliai zsidóságra vonatkoztatja, de azoknak a szabályoknak érvényét változatlanul tartja, amelyek alól nem adott szabadságot az Újszövetség. Bár filológiai érdeklődése elvezeti a rabbinikus forrásokig, tartalmilag csak itt-ott érintkezik azokkal. A kortárs unitáriusok felekezetük jelesei között tartják számon, a kortárs szombatosok is unitáriusként említik. Világnézete átmenetet képez az antitrinitárius ideológia konzervatív és radikális irányzata között, de a szombatoságig nem jutott el.

Életművének jelentősebb része kéziratban maradt. Ezek a bibliai parafrázisok és kommentárok, melyekkel kiszélesítette az erdélyi radikálisok filológiai horizontját. Ez irányú tevékenységével lényegében lezáródik a héber források szerepe az antitrinitárius ideológia unitárius szakaszában. A hagyományos keresztény dogmák fokozatos tagadásával felszámolt kombinatív filológián nyugvó teológia előbb helyet adott a racionalizmusnak, majd a rációnak adott összes engedményét visszavonva ismét a bibliai szövegkombinációk irányába indult el. Az erdélyi szombatosság sajátos ideológiai formációja a rabbinika beáramlásához nyitott kaput. Néhány évtizeddel később Péchi Simon tartalommal töltötte meg ezt a lehetőséget.

JEGYZETEK

- ¹ A korai, Bogáttal foglalkozó irodalomtörténeti munkákat lásd *Szinnyei József*: Magyar írók I. Bp. 1891. 1160—1162.
- ² *Jakab Elek*: Bogáthi Fazekas Miklós XVI. századi magyar teológus és költő. KerMagv 1880. 1—14, 159—168, 239—251.
- ³ *Kohn Sámuel*: A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira. Bp. 1889. 140—155.
- ⁴ *Dézsi Lajos*: Bogáthi Fazekas Miklós élete és költői működése. Bp. 1895.
- ⁵ *Kanyaró Ferenc*: Bogáthi zsoltárai az árulók és üldözők ellen. KerMagv 1902. 33—42, 148—162.
- ⁶ Irodalomtörténeti Közlemények (ITK) 1902. 454—466.
- ⁷ KerMagv 1902. 261—270.
- ⁸ *Borbély István*: Bogáthi Fazekas Miklós zsoltárfordítása. EPhK 1914. 1—16.
- ⁹ *Schüller István*: Bogáthi Fazekas Miklós élete és vallásos tárgyú költészete. Bp. 1915.
- ¹⁰ *Zoványi Jenő*: A két Bogáthi Fazekas Miklós. EPhK 1935. 82—86.
- ¹¹ A magyar irodalom története I. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 508.
- ¹² Tudomásunk szerint Keserű Bálint most készíti sajtó alá egy eddig ismeretlen Francken-szöveget, amely közelről világítja meg ezt az érdekes irányt. Addig lásd: *Firpo, L.*: *Bulletino della Societa di Studi Valdesi* 1958. 51. skk.-Pirnát, Helikon.
- ¹³ Eredetije: Kolozsvár, 3. sz. Akadémiai (volt Unit. Koll.) Könyvtár. Mikrofilm: OSZK F. M. I./052. — *Pokoly József*: Bogáthi magáról és Dávid Ferencről. KerMagv 1902. 262—266.
- ¹⁴ *Schüller István*: i.m. 4—5.
- ¹⁵ *Kanyaró* rámutat arra, hogy Dézsi tévedett, amikor nem vette figyelembe a görög változatot is. (Felvilágosító észrevételek Bogáthi családi érdekű feljegyzéseihez. KerMagv 1902. 269.) A „Pelides“-t Fazekas-finak lehetne esetleg fordítani, és ezzel magyarázatot nyerne egy későbbi tárgyalandó zsoltárkéziratának felirata is: Bogáthi Fazekas fia Miklós.
- ¹⁶ *Dézsi Lajos*: i.m. 13—25.
- ¹⁷ *Nagy Kálózi Balázs*: Károlyi Péter. *Studia et acta ecclesiastica*. II. Bp. 1967. 473—515.
- ¹⁸ Régi magyar nyomtatványok (RMNy). I. 1473—1600. Szerk. Borsa Gedeon. stb. Bp. 1971. 691.
- ¹⁹ *Kanyaró Ferenc*: i.m. 148.
- ²⁰ Unitárius egyháztörténeti kézirat (UEK). Kénosi Tózsér-Uzoni Fosztó: *Historia ecclesiastica Transsylvania-unitaria*. I. 264/b. Mikrofilm: MTAK A/559—563. — Lásd még: *Borbély István*: Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században. Kolozsvár 1909. 77.
- ²¹ *Borbély István*: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár 1925. 18.
- ²² Lásd: *Pokoly József*: Az erdélyi ref. egyház története. Bp. 1904. I. 230. Idézve a Kolozsvári Városi Tanács 1570. jan. 3-i tanácsülésének jegyzőkönyve: Protoc. 3.
- ²³ *RMNy* I, 385.
- ²⁴ *Dézsi L.*: i.m. 8.
- ²⁵ *Dézsi L.*: i.m. 10.
- ²⁶ *Dézsi L.*: i.m. 19—20, 29.
- ²⁷ *TT* 1880. 643.
- ²⁸ *RMNy* I. 384.

- ²⁹ Uo. 383.
- ³⁰ Dézsi L.: i.m. 22.
- ³¹ Schiller I.: i.m. 9, 42.
- ³² RMNy I, 386.
- ³³ Teljes címe: „Ester dolga Dedicatio et Argumentum in capitibus versuum. Eszes fejedelem asszony nemzetit segítse. Feidelmet urát sokbol meg intse. Az niomorultokhoz szeligitse. Estert kövesse. Nagyságod töllem jo neven vegye“. RMNy I. 386. — Szabó Károly anonymként sorolta az RMK-ba. — Thury Zsigmond indoklás nélkül Bogáti munkájának tartja (Századok 1908. 942.). — Katona Lajos Bogáti nevére szóló hivatkozást vél benne felfedezni. (246—248.). — Schiller a munka fordulatai és nyelvi sajátosságai alapján tulajdonítja neki (38—45.).
- ³⁴ RMNy I. 358.
- ³⁵ MIT I. 508.
- ³⁶ RMNy I. 493.
- ³⁷ Katona Lajos: A magyar elbeszélő költészet a XVI. században. Előadásai után jegyezte Kiss Gyula. Bp. 1900—1910. 27—30; Régi Magyar Költők Tára (RMKT). Szerk. Sziládi Áron. VIII. 258—260, 479.
- ³⁸ „1582. ápril. 18. Nicolaus Staraius moritur tertia nocturna. Thordae.“
- ³⁹ Ez az egyenes utalás az antitrinitárius Jézus-koncepcióra. — Filológiai hátterét lásd Enyedi-nél RMK I, 494, 6. — Vö. Dán Róbert: A hazai antitrinitárius irányzatok hátteréhez. Itk 1970. 199. — Bogátinak ezzel egybehangzó nyilatkozata olvasható 8. zsolttárában (37—38) is.
- ⁴⁰ Cook, H. J.: The text of the Greek versions of the book Ester. In: Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft 1969. 369—376.
- ⁴¹ Katona L.: i.m. 248—249.
- ⁴² Magyar-Zsidó Oklevéltár (MZsO) V—XIV. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1959—1972. VIII. 259.
- ⁴³ Az Eber-kalendáriumnak fontos szerep jutott később a szombatos kalendárium kialakulásában, de a Purim ünnepét még Péchi Simon sem vezette be. Vö. Dán Róbert: A szombatos kalendárium. Országos Széchényi Könyvtár (OSzK) Évk. 1968—1969. Bp. 1971. 297—304.
- ⁴⁴ RMKT II. 275—314.
- ⁴⁵ Fitz József: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában. Bp. 1967. 181.
- ⁴⁶ KerMagv 1902. 269.
- ⁴⁷ RMNy I. 459.
- ⁴⁸ Dézsi L.: i.m. 11; Schiller I.: i.m. 11.
- ⁴⁹ Zoványi Jenő: Cikkei a „Theológiai Lexikon“ részére a magyarországi protestantizmus történetéhez. Bp. 1940. 59—60.
- ⁵⁰ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története (1568—1900). 1935. I. 45.
- ⁵¹ UEK I. 254; Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 107.
- ⁵² Pirnát Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1500-er Jahren. Bp. 1961. 61.
- ⁵³ Possevino, Antonio: Transylvania 1584. Ed. Andreas Veress. Kolozsvár, 1913. 135—145.
- ⁵⁴ Jakab Elek: Gerendi János és Francken Keresztély. KerMagv. 1893. 33. — Pirnát A.: ItK. — Pirnáth, Helikon 367.
- ⁵⁵ UEK I, 320.
- ⁵⁶ Zoványi J.: A két Bogáthi Fazekas Miklós. EPhK 1935. 84—85.
- ⁵⁷ Zoványi érvként hangoztatja, hogy a naplóban semmi jele sincs Bogátinak, vagy szerinte a „költő“ Bogátinak baranyai tartózkodásáról. Sok másról sincs, amit Zoványi ténynek vesz téves forrásai alapján. A naplóban egyébként minden évből 1588-ig legalább egy, többször két-három feljegyzés is van. Csak 1582 május és 1584 januárja között találunk ekkora úrt.
- ⁵⁸ UEK I, 320.
- ⁵⁹ Jakab E.: Bogáthi Fazekas Miklós XVI. századi magyar teológus és költő. KerMagv 1880. 8.
- ⁶⁰ UEK I, 260.
- ⁶¹ Apok. 1/5-höz. Kolozsvári kézirat 22b—23a.
- ⁶² Apok. 19/3-hoz. Kol. kézirat. 124a—b.
- ⁶³ UEK I. 320.
- ⁶⁴ Apok. 1/20. Kol. kézirat. 40b.

- ⁶⁵ Kol. kézirat 18a—19a.
- ⁶⁶ Pécsi disputa. Valaszuti Georginek Skarica Matheval petsen valo beszélgetések... (1588). Kézirat. Kolozsvár, 3. sz. Akadémiai (volt Unit. koll.) Könyvtár Mikrófilm: MTAK 136/1. — OSZK Quart Hung. 313. 401.
- ⁶⁷ *Kanyaró F.*: Unitáriusok stb. 138, 193. — *Szabó Gyula*: Szabad gondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécsen és Baranyában. Janus Pannonius Múzeum Évk. Pécs 1964. 252—256.
- ⁶⁸ *Schiller I.*: i.m. 31—35.
- ⁶⁹ Uo. 27—28.
- ⁷⁰ Lásd: 1488. jan. 5-höz, 1541. okt. 5-höz írt megjegyzéseit. — *Psalterium redditum per Eobanum Hessum cum annotationibus*. Lipsiae 1567. Hesus jegyzeteiben csak nyomokban bukkannak fel rabbinikus elemek.
- ⁷¹ *Kohn S.*: i.m. 140—155.
- ⁷² *Vö. Scheiber S.*: Héber kodexmaradványok magyarországi kőtestáblákban. Bp. 1969. 151.
- ⁷³ Pécsen, illetve Baranyában az első zsidó adat 1474-ből származik, egy a városban megforduló kereskedővel kapcsolatban. *Evlia Cselebi* 1663-ban jegyzi fel, hogy zsidók vannak a városban. — *Vö. Schweitzer József*: A pécsi izraelita hitközség története. Bp. 1966. 16—17.
- ⁷⁴ *Stoll Béla*: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. 1565—1840. Bp. 1963. 33.
- ⁷⁵ Az énekeskönyvet Tolnai István az 1610-es évek közepén másolta; az 1604-es évszám az előtte fekvő kódex datálását örökíti meg. *Vö. RMKT/XVII. V. 8.*
- ⁷⁶ A zoltárfeliratokkal kapcsolatban lásd *Thirtle, J. W.*: The titles of the Psalms. Oxford 1904. *Vö. a később bemutatott Octaplával.*
- ⁷⁷ *Kohn S.*: i.m. 146.
- ⁷⁸ *Newman, Louis Israel*: Jewish influence on Christian reform movements. New York 1966. 556—559.
- ⁷⁹ Pécsi disputa (PD) stb. 55—56.
- ⁸⁰ Octapulus psalterii... Genua. 1516. — A szerző Augustinus Justinianus (1570—1636) előbb a párizsi egyetem héber professzora, majd Nelbio püspöke, Pico della Mirandola baráti köréhez tartozott. *Vö. Lexicon für Theologie und Kirche, I—X. Freiburg 1930—1938. IV. 509—510.*
- ⁸¹ *Kanyaró F.*: Bogáthi zoltárai stb. *KerMagv* 1902. 33—42, 148 skk.
- ⁸² *Pirnát A.*: Aristotelianusok és antitrinitáriusok. Helikon 1971. 368.
- ⁸³ *Kohn S.*: i.m. 144.
- ⁸⁴ Uo. 144.
- ⁸⁵ Uo. 145.
- ⁸⁶ Uo. 152; *vö. Zsolt 23,5.*
- ⁸⁷ *Kohn S.*: i.m. 145.
- ⁸⁸ Uo. 148; *Schiller I.*: i.m. 28.
- ⁸⁹ *Schiller I.*: i.m. 35.
- ⁹⁰ *Kohn S.*: i.m. 149.
- ⁹¹ *Kanyaró F.*: Bogáthi zoltárai stb. *KerMagv* 1902. 33—42, 148.
- ⁹² *Kohn S.*: i.m. 145.
- ⁹³ Uo. 145.
- ⁹⁴ *Jakab E.*: i.m. 172.
- ⁹⁵ *Kohn S.*: i.m. 145.
- ⁹⁶ *Pl. Arius Montanus* „Énekek éneke“ Targum-fordításának bevezetőjében, ahol híven követve az arameus szöveget, rövid bibliai irodalomtörténet keretében a következőket mondja: „Primum canticum dixit Adam in tempore quo dimissum fuit illi peccatum suum: et venit dies Sabbati, et protexit eum: apervit os suum, et dixit psalmum cantici diei Sabbati“. *Biblia Sacra Hebraica... Antwerpiae 1570. 639.*
- ⁹⁷ *KerMagv* 1880. 390.
- ⁹⁸ *Pirnát A.*: Aristotelianusok és antitrinitáriusok. Helikon 1971. 367.
- ⁹⁹ Egyetlen kézírata: Szenterzsébeti Bogáthi-kodex (Stoll 22. sz.) 160a—166a. — *Kiad. Jakab Elek*: Figyelő 1880. (IX.) 20—29. és *Komoróczy Géza*: Énekek éneke. Bp. 1970. 57—87.
- ¹⁰⁰ A „szent nyelv“ terminus Reuchlin óta egyértelműen a hébert jelenti. Reuchlin indoklásának eredete a középkor homályába vész: „Unde vulgo lingua Sancta Judaeorum dicimus, et sacras literas digito dei conscriptas, et nomina sacra non ab hominibus inventa, sed ab ipso deo instituta“. (*De verbo mirifico. Tübingae 1514. e3 lev.*)

- ¹⁰¹ RMKT/XVII. V, 39, 103, 175.
- ¹⁰² Kohn S.: i.m. 115.
- ¹⁰³ Schiller I.: i.m. 61; Zoványi J.: A két Bogáthi Fazekas Miklós. EPhK 1935. 82, 85—86.
- ¹⁰⁴ UEK I. 241a—b, 320.
- ¹⁰⁵ Az Apokalypsis-kommentár előszavát mindig ennek a kéziratnak, illetve a Varjas Béla által készített másolatnak alapján idézzük. Minthogy a Függelékben betűhíven közöljük az Apokalypsis-előszó teljes szövegét, a kiragadott idézeteket modernizált helyesírással adjuk.
- ¹⁰⁶ OSZK Duod. Hung. 9.
- ¹⁰⁷ Székely Oklevéltár 1219—1776. Közzéteszi *Barabás Samu*. Bp. 1936. 329. — *Jakab Elek—Szadeczki Lajos*: Udvarhely vármegye története. Bp. 1901. 287, 325.
- ¹⁰⁸ Schiller I.: i.m. 12.
- ¹⁰⁹ Egyetlen kézírata: Szenterszébeti Bogáthi-kódex (Stoll 22. sz.) 3a—35a. — Egy példánya az 1638. május 23-án elkobzott szombatos könyvek között is szerepelt. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. X. 165—166.
- ¹¹⁰ RMKT/XVII. V. 507.
- ¹¹¹ RMNy I. 661.
- ¹¹² Dézsi idézett Bogáti-monográfiájában még eredeti munkának tartja, később kimutatta, hogy ez is görögből készült fordítás. *Dézsi Lajos*: Lukianos és Bogáti Fazekas Miklós. Egyetemes Philológiai Közöny (EPhK) 1914. 745—748; lásd még: MIT I. 526.
- ¹¹³ Hosea 1, 6; uo. 2, 2, A Vulgata beosztása szerint Osee 1, 6; 2, 1. Károlyi Cáspar fordításában 1, 6; 1, 12.
- ¹¹⁴ RMNy I. 662.
- ¹¹⁵ Dézsi I.: i.m. 20, 21.
- ¹¹⁶ KerMagv 1893. 34.
- ¹¹⁷ RMNy I. 661; Schiller I.: i.m. 6, 7, 15.
- ¹¹⁸ MIT. 534.
- ¹¹⁹ Erdélyi Történelmi Adatok. I, 29.
- ¹²⁰ *Borbély I.*: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár 1925. 79.
- ¹²¹ *Pokoly József*: Az unitarizmus Magyarországon. Protestáns Szemle 1898. 446.
- ¹²² Kohn S.: i.m. 144.
- ¹²³ Kol. kézirat 130b, 140b—140a.
- ¹²⁴ Kol. kézirat 145a.
- ¹²⁵ Kol. kézirat 132b.
- ¹²⁶ Óvári Benedek terjengős vitairatában, amely nem feltétlenül szombatos, világosan kimondja, hogy Jézus földi királyságát jövendőlték a próféták, „mert itt ígért az Isten országot az Christusnak es ide iő ez földre keözinkbe, mint az iras tartia.“ (RMKT/XVII. V. 506.) — Ez Dávid Ferenc chiliasmusának továbbélése, amely Eőssi Andrásnál lett a szombatosság egyik alapelve. Bogáti viszont pont az ellenkezőjét állítja.
- ¹²⁷ *Pokoly József*: Az unitarizmus Magyarországon. Protestáns Szemle 1898. 444.
- ¹²⁸ Kohn S.: i.m. 143.
- ¹²⁹ Schiller I.: i.m. 58—59.
- ¹³⁰ Zoványi J.: A két Bogáthi Fazekas Miklós. EPhK 1935. 86.
- ¹³¹ A továbbiakban az OSZK Doud. Hung. 9. jelzetű példányt idézzük, mert a volt Kolozsvári Unit. Koll. Könyvtárának példányáról Varjas Béla csak az ajánlást és az előszót másolta le.
- ¹³² *Pirnát A.*: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp. 1961. 140—141.
- ¹³³ Thoroczkai-k. 244—245. — Ezt az adatot is Pirnát Antal szívességének köszönöm. — Vö. *Pirnát* 140—141.
- ¹³⁴ Kol. Pédány. 17a.
- ¹³⁵ Uo. 39b.
- ¹³⁶ Uo. 23a.
- ¹³⁷ Uo. 24b.
- ¹³⁸ Uo. 27a.
- ¹³⁹ Uo. 58a.

- 140 Uo. 114b.
141 Uo. 96b.
142 Uo. 154a.
143 ItK 1974. 572—574.
144 RMKT/XVII. V. 175.
145 Uo. 206—218.
146 Kol. példány. 7a, 15a.
147 RMKT/XVII. V, 185.
148 Uo. 185.
149 Uo. 204.
150 Kohn S.: i.m. 115.
151 KerMagv 1881. 322—323
152 Schiller I.: i.m. 6—7.
153 RMNy I. 662.
154 Uo. 661.
155 Uo. 683.
156 UEK I. 271.
157 Pirnát A.: ItK 1970. 683.
158 RMKT/XVII. V. 517.
159 Jakab E.: Kolozsvár története II. 336.
160 RMNy I, 835; Dézsi L.: i.m. 37—50.
161 Schiller I.: i.m. 17.
162 Zoványi J.: i.m. 82.

BINDER PÁL

ADATOK PÉCSI JÁNOS ÉNEKSZERZŐ ÉLETÉHEZ (Kb. 1550—1581)

Szinnyei József alapvető művében Pécsi János egyetlen munkája, „Az Házoc életiről való szép ének” (1580) van megemlítve. Azonkívül, hogy „Ioannes Quinqueecclesiensis in schola Claudio-politane”-nak, azaz Pécsi Jánosnak Heltai Gáspár „Historiá”-jában egy latin nyelvű epigrammája jelent meg, Szinnyei semmi mást nem közöl Pécsi életéről¹. A házaseének (epithalamium) műfajához tartozik Pécsi Jánosnak Kolozsvárt 1580-ban megjelent „Oeconomica Coniugalis” — Házassági rendtartás — című verse. A latin nyelvű versfőszöveg szerint egy bizonyos Budai Tamás esküvőjére készült. „Szerzőjéről semmit sem tudunk” — írja Horváth János², ezt mondják róla a RMNY³ (Ne. 464) szerkesztői is.

Kolozsvár helytörténetét és különösen egyháztörténelmét kutatva, bár nagyon summásan, de azért mégis kialakul Pécsi János unitárius prédikátor életrajza.

A wittenbergi egyetem anyakönyvében 1539/40-ben „Caspar Petzsche Clausen-burgensis”, vagyis Kolozsvári Pécsi Gáspár is előfordul⁴. Az 1560-as években adatunk van Pécsi István kolozsvári ötvösmesterről⁵. István apja szintén csak feltételesen azonosítható Pécsi Lászlóval, egy 1524-ben említett kolozsvári háztulajdonossal⁶, aki 1535-ben a kolozsvári „magyar nemzet” első polgára (tanácsosa)⁷. A kolozsvári két nemzetiségű polgárok (magyarok és szászok) 1568-as évi viszályában a magyarok részéről szerepel egy Pécsi Mátyás nevű polgár is⁸, őt 1561-ben egy házvételi perrel kapcsolatban említik⁹.

E népes kolozsvári Pécsi család egyik sarja Pécsi János. 1563-ban, amikor a Szikszai Fabritius Balázs vezette iskola tanulója volt, a Heltai által kiadott Bonfini Hunyadi Mátyás történetéhez Ioannes Quinqueecclesiensis néven Mátyás királyt dicsőítő verset írt. Iskolatársai között találjuk a későbbi unitárius mozgalom színe-javát: Hunyadi Demetert, Gyulai Pált, Paksi Mihályt, Kratzer Lukácsot stb.¹⁰ Ez a Pécsi még János Zsigmond életében a páduai egyetem hallgatója lesz. 1571 májusában a hazatérő Hunyadi Demeter Pécsi két levelét hozza magával, egyiket Pribék Farkasnak Gyulafehérvárra¹¹, másikat Dávid Ferencnek Kolozsvárra. Az unitárius fejedelem halálán szomorkodó Pécsi Dávid Ferencet a magyar nemzetiségű lelkészek püspökének címezi¹². Pécsi János nemsokára hazatér, és kolozsvári magyar nyelvű prédikátor lesz; 1579. május 29-én „Pecij Janos” 1 forintot kap a kolozsvári tanácstól¹³.

Lakodalmi köszöntő verse¹⁴ 1580-ban jelent meg Heltai Gáspárné kolozsvári nyomdájában. A szerző saját és a vers címzettjének nevét a versfőbbe rejtette. „Epithalamium pro felici successu matrimonii Thomae Budai... a Ioanne Pechi.” Nevezett Budai Tamás ötvös, 1580-ban magyar részről Kolozsvár főbírója volt¹⁵, aki ekkor még fiatal lehetett, hiszen sokáig a városi tanács vezető tagja, így 1591-ben királybíró¹⁶, 1592-ben pedig főbíró.

Dávid Ferenc üldöztetése, az unitárius felekezet hanyatlása Pécsit a borospohár mellé kergette. A jezsuita Antonio Possevino érezhető elégtétellel és felekezeti elfogultsággal 1583-ban a következőképpen jellemezte az unitáriusok akkori vezetőit: „Ebben az időben Blandrata és [Dávid] Ferenc kiválasztották az erdélyi iskolák legtanultabb ifjait, és mérgükkel beoltva, meggyőződve, hogy másoknál jobban befogadták az új tanokat, közülük hármat Olaszországba küldtek egyetemre, hogy hazatérésük után, felfegyverezve az irodalom fegyverével, tovább terjesszék ezt a tüzet. A kolozsvári iskolából *Hunyadi Demetert* [Demetrio di

Huniad] választották, aki még él, és Dávid Ferenc helyét foglalta el mint az arianusok [azaz unitáriusok — sz.j.] szuperintendense. A másik volt *Gyulai Pál*, aki most a lengyel király titkára. A harmadik volt *Pécsi János*, aki egyszer bortól berúgott, egy lépcsőről fejre esett, és így kettős [ti. testi és lelki] halállal múlt ki.¹⁷

JEGYZETEK

¹ Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái* X. Budapest, 1905, 659.

² Horváth János, *A reformáció jegyében*. Budapest, 1957, 424.

³ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600*. Budapest, 1971. (alább RMNy).

⁴ Fabritius Carl, *Die siebenbürgische Studierenden auf der Universität zu Wittenberg*. Vereins Archiv II, 136.

⁵ Goldenberg S. *Clujul în sec. al XVI-lea*. București, 1958, 100, 209.

⁶ „domus providi Ladislai Peczy...“ vö. Goldenberg i.m. 368.

⁷ „Petschy Laslo... vngerisch purger“, v. Hans Jordan kézírásos bejegyzése „Luther, Das Alte Testament Deutsch“ című könyv utolsó lapjaira. Brukenthal Múzeum, Szeben, V, III, 856.

⁸ Jakab Elek, *Kolozsvár története* II (1540—1690). Bpest, 1888, 129.

⁹ S. Goldenberg i.m. 348.

¹⁰ RMNy 209.

¹¹ *Történelmi Tár*. 1891, 508 és Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története* II. Kolozsvár, 1935, 376.

¹² „Ioannes Pecius, Francisco Daudis theologo clarissimo...“ (Külső cím!) „clarissimo viro domino Francisco Davidis pastori ecclesie Claudiopolitanae et superintendenti ministrorum nationis hungaricae“. Vö. Kemény Lajos, *Pécsi János levele Dávid Ferenchez*. Tört. Tár. 1889, 393.

¹³ Keresztény Magvető XIV, 1879, 111.

¹⁴ „Oeconomia coniugalis, az hazasoc életiről valo szép ének, mellybe tisztí és kazdagsága meg lattzic.“ Colosvárat 1580. Heltai Gáspárné. Vö. RMNy 464.

¹⁵ Az ekkor javított Híd utcai kapun a következő felirat volt olvasható: „Toma Budai primar et Stephano Pvlacher regio vrbis ivdicibvs proevrant. Valle Col. Szebe Jakab, Ladiz[laus] Brei[er] pvblicis civitatis expensis hic pons constrvctvs est 1580.“ Vö. Jakab E. i. m. 226.

¹⁶ 1521: „Nos Petrus Munich Primarius et Thomas Buday Regius Iudices...“, vö. Jakab E., *Oklevéltár Kolozsvár története II és III-ik kötetéhez*. Budapest, 1888, 161. és S. Goldenberg, *Clujul*, 219, 233 (Budway Tamás ötvös, 1575).

¹⁷ Călători străini despre Țările Române. Vol. II. Volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu. București, 1970, 570—1.

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA

Dr. IZSÁK VILMOS

A JÁSZOL ÜZENETE

Kol 3,14

Karácsony ünnepére virradtunk. Ajkunkról zeng az örömmüzenet: „Dicsőség a magasságos mennyekben az Istennek, és e földön békesség, és az emberekhez jó akarati!“ Újra feldíszítettük karácsonyfáinkat, és a gondos szülők sok-sok csillogó ajándékkal tették boldoggá gyermekeiket. Ezen a napon az egymást megajándékozás boldog érzése tölti el a szíveket, s mindannyian érezzük: nincs szebb és meghatóbb ünnepe a keresztény világnak, mint a karácsony! Az a karácsony, mely a munkában megfáradt részére pihenést, a betegnek reménységet és szeretetet hozott. Ilyen áldott érzések között állunk meg mi is a betlehemi jászol előtt, mi, a modern világ keresztény zarándokai, és visszük lelkünk aranyát, tömjénjét és mirrháját a kised jászolához.

Jöjjetek, álljunk meg a kis Jézus jászlánál, s itt e szent hajlékban Istenhez imádkozva halljuk meg a jászolban szendergő örök evangéliumát.

Valahányszor nagy ünnep köszönt a keresztény emberre, nemcsak házát, otthonát öltözteti ünneplőbe a gondos édesanyjai kéz, de mindannyian arra törekszünk, hogy a legszebb ruhánkat öltve magunkra álljunk az égő gyertyák fényében a karácsonyfa alá, s a legszebb, legdrágább öltözetben vegyük ma magunkhoz az úrvacsorai jegyeket. Külsőleg szépek, gondozottak, ápoltak vagyunk. Elmondhatjuk, hogy szorgos, áldozatos munkánk nyomán ebben a hazában nem látunk foltosított ruhában vagy rongyos cipőben járó gyermeket vagy felnőttet. Isten megáldotta ennek az évnek annyi munkában, törődésben eltöltött napjait kint a szántóföldön, bent az üzemekben dolgozók alkotását, tanárok, tanítók betüvető fáradtságait.

S mégis amikor a jászol előtt állunk, melyről tudjuk, hogy egy szerény istállóban állott, úgy érezzük, hogy szól hozzánk a Názáreti. Látom 1976 karácsonyán a Ti fényes, szép, gondos ruházatokat, az ünneplőbe öltözötteket, otthonotokat, gyermekeiteket, timagatokat. De ez nem minden. Valami hiányzik a Ti karácsonyotokból, valami kimaradt a karácsonyi előkészületekkel. Mint oly sokszor, most is elfeledtetek megnézni a *lelki ruhákat*, mely nélkül sohasem lehet igazi karácsonyotok.

A ma embere szeret sokat olvasni. Köztudomású, hogy amikor reggel vagy este megérkezik hozzánk a napilap, képes folyóirat, van akiket két dolog érdekel: kik haltak meg, kiket szólított haza Isten, kiknek a sírjára tettünk virágot a búcsú könnyes perceiben.

És vannak közöttünk olyanok, akiket az újságnak, képes lapnak vagy folyóiratnak az a rovata érdekel, melynek fő címe az, hogy „Ez a divat“. És nagyok és kicsinyek veszik tudomásul, hogy tavaszra és nyárra, őszre és télre milyen színű, formájú ruhát vagy öltözetet ajánlanak az emberek részére. És nem kell arról sem beszéljek, hogy ez a divat-ajánlat gyakran szép, de igen sokszor megbotránkoztató is lehet. Ezért így szói hozzánk Jézus: ma karácsony reggelén nyisd fel a legdrágább könyvet, a Szentírást, és tanuld meg belőle az igazi divatról, a soha el nem múlt öltözképről szóló üzenetet: „mindezeknek fölébe pedig öltözzétek föl a *szeretetet*“.

Igen, mondja Jézus, öltözzétek fel azt a ruházatot, melyet még karácsonykor sem lehet fényes áruházban megvenni, a legkiválóbb szabónál megrendelni vagy a szövőszéken megszőni. Mert ez a ruházat „a *lélek öltözte*“, melynek színe,

értéke, formája örök, mint a csillogó arany és gyémánt. Ez az öltözet: Isten-szeretet, és arra tanít, hogy szeresd felebarátodat, mint önmagadat. Szeresd Istennek ezt a szép világát, az életet, hogy valóban Isten országává lehessen e csodálatosan szép élet. Lám, milyen hiányos a lelkek öltözete: csordultig telve van az önzéssel, irigységgel, kapzsisággal, csak éppen a szeretet fénye fakult ki belőle. Lám, nem fényes áruházban, nem előkelő üzletben árulják a lélek karácsonyi új öltözetét, hanem itt e szegényes betlehemi jászolnál, a názáreti Mester bölcsőjénél. Ide, e kis szerény helyre kell belépünk, hogy igazi lelki ruházattal térhessünk vissza otthonainkba. Mert Jézus egész élete, a bölcsőtől a nagypénteki Golgotáig, e szeretet jegyében telt el. Mert Ő bizonyosságot tett arról, hogy nincs nagyobb annál, aki életét adja „szeretetből“.

Es ma, 1976 karácsonyán kérдем tőletek és kérdezzük egymástól: van-e ilyen szeretet a földön, melyről szól nekünk az evangélium. Van. Nézd meg édesanyádat. Ha él, számold meg arcán, kezén a ráncokat, lásd meg hófehér haját, vagy a hozzád küldött levelekben érezd meg az érted való aggodást, mivé lett ő, hogy Te boldog lehess. Elviselt érted minden áldozatot, mert lelkében hordozta a minde nekfelett való *áldott szeretetet*, s ha már nem él ő vagy legközelebbi hozzád tartozód, nem érzed-e, hogy a síron is áttör az ő szeretete, és ma is vigyáz reád valaki, aki életében és halálában is a mindenekfelett való szeretettel járt Isten útján.

S jusson eszünkbe a híres orvos, Schweitzer Albert, aki egyszer meghallotta a jászol üzenetét. Elment Afrikába, mint lelkész hirdette az evangéliumot és mint orvos egy kis néger faluban gyógyított és ott is halt meg. Egyszer megkérdezték tőle, mi ad erőt neki a nagy munka végzésére: a fehér orvosi köpeny? — nem, válaszolt; és rámutatott a Bibliára: ez a könyv, amely megtanított, hogy minden körülmények között „mindezeknek fölébe pedig öltözzétek föl a szeretetet“.

Úgy érzem, karácsony ünnepén mindannyian megérkeztünk a betlehemi jászolhoz. Vigyük onnan magunkkal a soha el nem múló divatnak öltözetét, a szeretetet. Ebbe öltözzünk naponként, hogy így tegyünk bizonyosságot arról, hogy karácsony volt, van és lesz, mert tudjuk, „ég és föld elmúlnak, de az Ő beszédei soha“. Boldog és áldott az a lélek, aki e szeretetbe öltözve ünnepli a karácsonyt, mert annak életében egyszer be fog teljesülni a költő vágya: „Igaz hittel, gyermek-szívvvel: a világgal kibékülni; Szeretetben üdvözülni.“ Amen.

FODOR DÉNES

EGYÜTT A SZOLGÁLATBAN

1Kor 3,5—7

A Jézus által hirdetett igazságokat sem közvetlen tanítványai, sem követői nem fogták fel egyformán. A nézetkülönbségek már az apostolok munkájában is felszínre kerültek. Péter és Pál abban a kérdésben tértek el egymástól, hogy kiket vegyenek fel a keresztények közé. Péter azt állította, hogy Istenországának tagjai csak zsidók lehetnek. Pál viszont hirdette az evangéliumot minden különbség nélkül zsidóknak és görögnek, szolgának és szabadnak egyaránt. Hogy kinek volt igaza, azt a jeruzsálemi apostoli tanácskozás döntötte el, mely kimondotta, hogy a keresztény egyházba a pogányok is felvehetők. Pál apostol álláspontja jutott diadalra.

Pál apostol tette a Jézus tanításában való hitet is a keresztény vallás központjává, s ezért őt úgy tekintik, mint a protestánsok apostolát, aki leveleiben mindenütt a jézusi evangéliumban való feltétlen hitet hangsúlyozza.

Ezzel a Jézus iránti tisztelettel és az emberi lelkeket magával ragadó hittel érkezett meg második hittérítő útja alkalmával Athénból jövet Korinthusba. Másfél évig marad a városban, ahol nap mint nap hirdeti a jézusi igazságokat. Munkája nyomán egyre erősödik és gyarapodik a gyülekezet.

Elutazása után Efézusba értesüléseket szerez Kloe embereitől a korinthusi gyülekezet állapotáról. Hogy kik voltak ezek az emberek, pontosan nem ismerjük, de ezektől tudta meg, hogy a különböző csoportok közötti vita vezetett el a szakadáshoz.

Az apostol leveléből megismerhetjük engedményeit és annak fokozatait. Előbb elítéli a csoportosulásokat, a viszálykodókat és a véleménykülönbségeket, és kéri őket, hogy mindnyájan egyképpen szóljanak, és aki dicsekedik, az az Úrban dicsekedjék.

A későbbiek során már megértéssel viseltetik irántuk, és meg is magyarázza, hogy a széthúzás és a szakadás oka fejletlenség, az alacsonyrendűség, a testiek előtérbe helyezése. Hiszen olyanok, mint a csecsemők, melyekre vigyázni kell a táplálkozásban is. A gyülekezet tagjai sem értelemben, sem céltudatosságban, sem lélekben, sem akarásban nem egyformák. Végül az apostol elismeri a pártokat az akcióközösség elve alapján, a pártok úgysis egyek lesznek, mert a plántáló és az öntöző egyek.

Pál megérti, hogy a felfogások különbözősége természetes és szükségszerű s így a csoportosulások is. Mindenki úgy szólja az evangéliumot, „amint neki az Úr adta“, ez azonban ne vezessen viszályhoz. Egyik plántáljon, a másik öntözzön, de a plántáló ne ellenkezzen az öntözővel, se az öntöző a plántálóval. A pártok megléte nem azonos az önemésztő viszálykodással. Legyenek tehát csoportok, de azok működjenek együtt a közös cél érdekében. Isten az egészet, az egyet szüntelen osztja, differenciálja. Ez áll a korinthusi gyülekezetekre is és az egész kereszténységre. Itt is megtörtént a tagolódás.

A kereszténység egységes szervezetében a munkamegosztás és tagolódás törvénye következtében külön-külön szervek alakultak ki, melyek együttműködését kezdetben semmi sem biztosította, ezért civakodtak Korinthusban, de más gyülekezetekben is. Jönnie kellett egy koordináló tényezőnek, mely tudatosítja az emberekben, hogy Pál azért más, mint Apollos, mert plántál, Apollos meg öntöz.

A textusban nagyszerűen kifejezésre jut a felekezeti együttműködés, a helyes munkamegosztás gondolata. Figyelmeztetést kapunk arra nézve, hogy se Pál, se Apollos ne értékelje túl funkcióját, ne tekintse azt egyedülinek, kizárólagosnak, mert a növekedést úgysis az Isten adja. Nem a plántáló vagy az öntöző a fontos, hanem a növekedést adó Isten.

Nincs tehát egyedül üdvözítés, csak alázatos szolgálat a helyes munkamegosztás szellemében. Aki túlságosan nagynak tartja magát, az ellentétbe kerül a másikkal. Aki Istent tartja nagynak, magát csak szolgának, az képes egyedül elviselni a mást. Istenben mint végső szintézisben feloldódnak az ellentétek. Pál óv az önértékelés túlzásba vitelétől, mely minden konfliktus forrása. Csak az alázatban lehetünk egyek, mi csak szolgák vagyunk, nem urak, Úr Ó, az Isten.

Mindenki úgy szólja az evangéliumot — kinek-kinek az Úr adta —, mert Isten nem kényszerít ránk sablont, nem követeli az egyéniség elfojtását, hanem tiszteletben tartását igényli. Pál úgy szól, amint az Úr adta neki, Apollos is és mások is. Innen következik, hogy Isten minden embernek másképpen adja a szólást, de a hallgatónak is a hallást és megértést. Pál apostol nagyszerűen értette meg az *egység a különbözőségben* elvet mint Isten törvényét.

Isten, a mi édes Atyánk nem azért tagolta egyedekre a dolgokat, embereket, népeket, vallásokat, hogy egymásnak ellenségei legyenek és viszálykodjanak, hanem azért, hogy mindenik a maga sajátos funkcióját végezve, végső fokon közös célt szolgáljanak. Leibniz szerint mindenki játssza a maga partitúráját, de az egyetemes cél és összhang érdekében figyel a karmesterre, Istenre. A cél tehát egy és oszthatatlan, csak az utak különböznek.

A szolgálat eszköz, és az eszközök a közös célt szolgálják:

1. az ember szolgálatát
2. Jézus evangéliumának megélését.

Szolgálni az embert, ezt a népet, melynek gyermekei vagyunk, akik közül elhívott minket Isten, hogy plántáljuk a lelkekbe a jót, az igazat, a szépet. Szolgálataink minden embernek szólnak, fajra, nemre, nemzetiségre és felekezetre való tekintet nélkül. Szolgálni hazánkat, teljesíteni állampolgári és erkölcsi kötelességeinket, hogy a világban munkánk után legyen egyetértés, szeretet és béke az

emberek között. A szolgálat teljes betöltése által építeni és gazdagítani a Jézus által tanított Istenországot, melyért a Mester kész volt életét is feláldozni. Ő maga is így szól hozzánk: — Én példát adtam néktek, hogy amiképpen én cselekedtem, ti is akképpen cselekedjetek. — Legyetek tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok is tökéletes.

Pál és Apollos is munkájuk által a jézusi célt szolgálták, és hiszem, hogy mi is összefogva, együttműködve és közös dolgainkat rendezve plántáltunk és öntöttünk. Az evangélium szellemében éltünk és dolgoztunk, szolgálva népünket, hazánkat és egyházainkat egyaránt. Plántáltuk a hitet, mely hegyeket képes megmozgatni, hogy az emberi lelkek Isten templomává magasztosuljanak. Öntöttük a hitnek lankadó virágait, és vadoncba rózsát oltottunk, hogy szebb legyen a föld és boldogabb e földön minden ember. A plántáló és az öntöző pedig jutalmát veszi a maga munkája szerint. Amen.

KOVÁCS ISTVÁN

GYÜMÖLCSEIKRŐL ISMERITEK MEG ŐKET

Mt 7,16

Ujrahallgatni egy zeneművet, egy tétova délután vagy est csendjében felidézni egy költemény bársonyos érintésű szavait, vagy egy régen olvasott könyvről lesimítani a port s újból elmerülni világában: nagyszerű dolog. A legtöbbször nemcsak az újra felfedezett gondolatok-érzések szépsége remegtet meg, hanem új észrevételeknek, tanulságoknak lehetünk boldog felfedezői.

Balázs Ferenc közelmúltban újra megjelent könyvének (Bejárom a kerek világot) az imádkozók általunk alig ismert szépségéről írt sorainál időztem el gondolatban a minap. Kétségtelen, hogy az imádkozók átszellemülésében kibontakozó szépség nem más, mint az imádkozó egész lényén — fizikai valóján is — előradó derűje a léleknek. A kiegyensúlyozott, boldogan önfeledt emberi állapot szépsége. A lelki nyugodtság, harmónia, boldogság tükörképe az imádkozó arcán.

Nem véletlen, hogy Balázs Ferenc erről ír. Ő újra felfedezte az imádkozó szépségét, boldogságát is. Azt, hogy a vallásnak hivatása ezt a „szépséget“, ezt a derűs, harmonikus, kiegyensúlyozott állapotot, vagy nevezzük akár a közhasználatban levő szóval: boldogságot megteremteni az ember életében. A Hegyi Beszéd tanúbizonyosága alapján állíthatjuk, hogy megalkotója, Jézus is boldoggá kívánta tenni az embert. Olyan vallást kívánt adni neki, amely lelkét istenessé, bizakodóvá, derűssé, kiegyensúlyozottá teszi, mely egész életét beragyoghatja, boldoggá teheti.

Ezen eszme, gondolat megértéséhez feltétlenül tudnunk kell azt, amit Jézus tudott, s Balázs Ferenc is világosan meglátott, megértett. S amit — a boldogságot valami elvont s egyben elérhetetlenül távoli eszménynek tartó emberek, tehát sokan — nem tudnak. Azt, hogy az ember derűs, kiegyensúlyozott, bizakodó, harmonikusan örömteli állapota — vagyis a boldogság — nem valami önmagában — önmagától is létező, készen kapható, könnyedén ölünkbe hulló valami! Nem, hanem mindig valaminek a következménye, eredménye. Jézus tanítása szerint az igazi vallás, az igazi hit megélésének következménye, eredménye! Egy képzeletbeli matematikai képlet egyszerűségével szólva: „Az igazi hit, vallás = boldogság.“

De melyik ez az igazi hit, vallás, mely boldoggá tesz? — szegezi nekünk a kérdést a mindig kereső elme.

„Gyümölcsceikről ismeritek meg őket.“ — Ez jézus útmutatása a tanítványoknak.

„Próféták hirdetik tanaikat, — száz és százfélet. S mindenik azt mondja, harsogja, hogy — övé az igazi! Melyiknek higgyünk?“ — kérdezik a tanítványok. „Gyümölcsceikről ismeritek meg őket“ — válaszolja Jézus. Vallásokat, hiteket — s magukat az embereket is, akik hirdetik azokat. Csak gyümölcsceikről. A vallásokat s az embereket is. A jókat és rosszakat egyaránt. Mert a jó fa jó gyümölcsöt, a rossz fa rossz gyümölcsöt terem. A jó fa nem teremhet rossz gyümölcsöt, mint ahogyan a rossz fa sem teremhet jó gyümölcsöt.

Néhány nappal ezelőtt olvastam egyik újságban a következő rövid, de sokatmondó történetet. Címe: *Segítségre várva*. Egy forgalmas országút szélén órák hosszat feküdt kocsiában egy vezetés közben diabetikus kómába esett ember. A mellette elhúzó, elhaladó, többszáz gépkocsi vezetője figyelemre sem méltatta az eszméletlen, magatehetetlen cukorbetegét. Végül megáll egy kocsi, és két utasa — kirabolta a szerencsétlen embert! Félóra múltán ugyanaz a két egyén visszatért a tett színhelyére, de most sem orvosi segítséggel, hanem azért, hogy gyűrűjétől s órájától is megfossza magatehetetlen áldozatát!

„Gyümölcsceikről ismeritek meg őket!“ S míg készültem kimondani a homo sapiens ezen típusa felett a tudatom mélyén rejlő ítéletet — azon gondolkodtam el, hogy milyen vallásúak lehettek a tettesek? Talán keresztényeknek keresztelték őket is egykoron? — Mindegy: „Gyümölcsceikről ismeritek meg őket!“

Egy másik történet a következő tanulsággal gazdagít:

Egy erdei mókus leugrott az ágról, s egyenesen egy alvó farkasra esett. Felzökött a farkas, és fel akarta falni. A mókus kérlelte: — Engedj el, te farkas! A farkas így felelt: — Jól van, elengedlek, de előbb azt mondd meg nekem, hogy miért vagytok ti mókusok olyan vidám, boldog teremtések. Nekem mindig rossz kedvem van.

— Előbb engedj fel a fára, onnan majd megmondom neked, mert ideleenn félek tőled. A farkas — mert kíváncsisága legyőzte éhségét — elengedte, s a mókus a fáról a következő feleletet adta: — Azért van rossz kedved, mert gonosz állat vagy. A gonoszság szorongatja a szívedet. Mi pedig azért vagyunk vidámak, boldogok, mert jók vagyunk, mert nem bántunk soha senkit!

Tolsztoj ezen tanmeséjéhez nem szükséges hozzáfűzni semmit, az eddig elmondottakkal könnyedén kapcsolatba hozható.

S hogy én mégis hozzáfűzők az elmondottakhoz valamit, az csak azért van így, mert a Balázs Ferenc említett könyvében mindezzel kapcsolatosan van még egy rendkívül figyelemre méltó dolog. A könyv újraolvasásakor is felcsillanó érenye, hogy időtállóan bizonyult sok minden abból, amit megfigyelt ebből a „kerekek világából“. Keleten járva egy új — számára addig ismeretlen — vallással ismerkedik a szerző. Nagyszerű s egyben Balázs Ferenc lényegét meglátásáról tanúszkodó az, hogy az ismeretlen vallással való ismerkedésének benyomásait megörökítve, nem hittételekről, dogmákról beszél, hanem a következőket írja:

„Ez nem hindu, hanem sikh, amely vallásról csak annyit jegyeztem meg, hogy férfitagjai a szakállukat megnövesztve viselik, s egész India területén gépkocsivezetéssel foglalkoznak. Jó vallás kell hogy legyen, mert ezek a hatalmas, szép emberek egyúttal nagyon jók, megbízhatók és becsületesek is.“

S ebben a lényegre törő meglátásban benne foglaltatik az a gondolat, hogy minden vallás, amely követőit jó emberekké neveli és lelki nyugalommal vagy boldogsággal ajándékozza meg, az — jó vallás.

Unitárius vallásunkat még ma is meglehetősen kevesen ismerik. Lényegéről keveset tudnak az emberek. Igyekezzünk tiszta jézusi örökséget képviselő vallásunk eszmei tartalmának oly magasrendű megélésére, amelyről ítélve az emberek ezzel az észrevétellel, megállapítással kezdhetik vallásunkkal való ismerkedésüket: „Jó vallás kell hogy legyen, mert ezek az emberek nagyon jók, megbízhatók és becsületesek is.“ S tegyük hozzá: ha „gyümölcsceinkről“ ismernek meg így, akkor — boldogok is! Ámen.

KÉT FÉNY KÖZÖTT

Mt 5,16

Van egy ismert regény, amelynek ez a címe: *Ami két Miatyánk között van*. — Nem a regényről akarok beszélni, de a címe nagyon megkapott. Mert a vasárnapi istentiszteleteken kétszer mondjuk el a Miatyánkot, s a prédikáció is a két Miatyánk között van.

A Miatyánk az istentisztelet fontos része. Mert ezt az imádságot Jézus hagyta ránk. Az köt össze bennünket vele és első tanítványaiival, akik azt nekünk tovább adták. Prédikáció nélkül lehet istentiszteletet tartani: egyszerű hétköznapi istentiszteleteket, bűnbánatiakat, de Miatyánk nélkül nem szoktunk soha.

Amikor azt mondjuk: „Két Miatyánk között“, azt is mondhatnók: két istentisztelet között. Különösen ma, amikor ezen a héten már tartottunk egy istentiszteletet halottaink emlékére, s bár nem szándékszunk ma is róluk beszélni, mégsem felejtkezhetünk el arról a gyertyafényes istentiszteletről egy hét alatt.

A napokban esti sétámat végeztem a kertünkben. Ahogy lépegettem, a lábam előtt megvillant valami. Először azt hittem, a telehold fénye villant egy harmatcseppen, de jobban megnézve láttam, hogy szentjánosbogár. Elcsodálkoztam: igaz, hogy az esték nem hidegek most, de az ő világítása ilyenkor szokatlan. November van. Úgy meghatott, hogy mégis világít. És akkor eszembe jutott egy nem is olyan régen élt nagy költőnk verse, a *Két fény között*.

Szemben a fiumei kikötő;
Elől a nagy világítótorony.
Lobban, forog, forgó fénykévéit
Futtatja végig a hullámokon.

Hátam mögött a sziklarepedésben
Parányi fényű szentjánosbogár.
Kis hangya, kóbor pille — valaki
Az ő fényénél is haza talál.

Hát én, hát én világítok vajon?
Csobban a tenger csorba sziklaélen;
A parton állok — két fény közt — sötéten.

A nagy költő szerény volt; nem látta önmaga fényét. Pedig az igazi nagyok világítva mutatják előttünk az utat. De nem lehet mindenki világítótorony. Sokszor hallottam már: „Milyen jó a nagyembereknek; mindenki csodálja, követi őket; vezethetik embertársaikat. Miért vagyok én ilyen egyszerű, szürke ember? Nem érdemes így élni.“ Igaz, legtöbben csak jánosbogarak vagyunk. A fényünk csekély, de Istentől kaptuk mi is, akár a világító napok a maguk fényét. És ahogy a költő mondja: „Kis hangya, kóbor pille“, — hozzánk hasonló emberek — a mi fényünknel is haza találhatnak, akár otthonukba, akár vendéglátó házhoz, akár Istenhez. Egyetlenegy szentjánosbogár fényét csak az láthatja meg, akinek a lába elé kerül. Ha halottak napján este csak egyetlen gyertyát gyújtott volna valaki meg a temetőben, az nem látszott volna messze. De én láttam már egy nyáron jánosbogarakat tömegestől repülni a levegőben, és nem hiszem, hogy lett volna valaki, aki azt ne csodálta volna meg. Halottak napján pedig nem egy, de sok-ezer gyertyát gyújtottak meg a temetőben, és minden kivilágított temető messzire látszott. És aki látta — mint egyszer egy régi halottak napján egy öreg fuvaros a Kénos fölötti országúton —, elénekelte a 199-ik énekünk mindkét versszakát.

De novemberben nemcsak halottak napja van. November 15-e is emlékeztet minket Dávid Ferencre, aki tanításaival visszaadta nekünk az igazi jézusi tanításokat. Mi csak szentjánosbogarak vagyunk — ő világítótorony. De országunkban sok unitárius „szentjánosbogár“ van. Ha összeadjuk apró fényeinket, az messzire világít.

Úgy készülünk hát november tizenötödikére, hogy ebből a világításból ki ne maradjunk. Vigyük magunkkal szentjánosbogárnyi fényeinket, s haladjunk úgy egyházalapítónk halálának évfordulója felé, ahogy Jézus születésének gyertyafényes ünnepe, a karácsony felé szoktunk haladni.

Most készülök a második Miatyánk elmondására ezen az istentiszteleten, beszédem befejezése után. A két Miatyánk között ennyit akartam elmondani. Látom, hogy amit elmondtam, azt szívetekbe fogadtátok. Készüljetez november tizenötödikére úgy, hogy a novemberi világitáskor egyetlenegy fény se aludjék ki! Ámen.

LUKÁCSI MÓZES

A KÜZDŐ ÉS BIZAKODÓ EMBER

Mt 6,25—33

Újesztendő napjára virradtunk. Legyen áldott érette Istenünk jósága.

A holnap kérdése mindig foglalkoztat minket, de újesztendő napján különösen sokat. Nincs ember, kinek gondolatában ma fel ne vetődne a kérdés: vajon milyen lesz az új esztendő, vajon mit rejteget ismeretlen méhében a mi számunkra?

Jézus azonban azt mondja, hogy ne aggodalmaskodjunk a jövőndő felől. Ne aggodalmaskodjunk élelmünk és ruházatunk felől sem.

Mi meghallgatjuk ezt a jézusi tanácsot, de feltesszük a kérdést: vajon jogos-e Jézusnak ez a kívánsága? Kívánhatja-e tőlünk azt, hogy ne aggodalmaskodjunk?

Az embert az állatoktól leginkább a jövőbelátás tehetsége különbözteti meg. Az állat csak a pillanatnak él, de az ember sejti, kutatja a jövőndőt. Nem valami csodás jóslatok alapján támad ez a sejtelem, hanem elsősorban az élet törvényeinek és adottságainak alapján. Az ember, kit az Isten okos értelemmel ajándékozott meg, latolgatni tudja a dolgokat, ki tudja számítani az eshetőségeket, s ha nem is egészen biztosan, de hozzávetőlegesen mégiscsak látja a jövőndőt. Az előre megsejtett jövőndő nehézsége pedig „gond“ alakjában nehezedik az ember lelkére. A gondok viszont arra készítetik, hogy a jövőndő nehézségei ellen védekezzék. Így a gondok tulajdonképpen életrehívói az egész emberi kultúrának. Most már ne aggódní, ne fürkészni a jövőndő titkos útjait, ne latolgatni a történések lehetőségeit, egyenlő lenne azzal, hogy eldobjuk magunktól egész emberi kultúránkat és levetkőzzük magunkról éppen a legemberibb vonásunkat.

Tehetjük-e ezt és főleg kívánhatja-e Jézus ezt az ő követőitől? Bizonyára nem!

Mindannyian érezzük, hogy a szeretetnek láthatatlan szálai milyen mélyre nyúlnak a szívekbe. Hogy szereti a szülő a gyermekét, testvér a testvérét, élettárs az élettársat, barát a barátot, lelkész a gyülekezetét, hívő az egyházát, ember a hazáját. Aztán jön az élet és elszakítja egymástól azokat, akik igazán szeretik egymást. Mennyi aggodalom száll el ilyenkor az ajkáról, és mennyi sóhajtás vegyül bele az álmatlan éjszakák csendjébe azokért, akiket nagyon szeretünk, de akik távol kerültek mitőlünk. Szinte azt mondhatnók, hogy szeretteinkért való aggodásunk mértéke az irántuk érzett szeretetünk és ragaszkodásunk nagyságának.

És most azt kívánja tőlünk Jézus, hogy ne aggódjunk szeretteinkért? Szülő a gyermekéért, testvér a testvérért, élettárs az élettársért, hívő lélek az egyházért, honpolgár a hazáért és valamennyien a béke nagy ügyéért?! Bizonyára nem. Hiszen a szeretet és aggodás szeretteinkért úgy összetartoznak, mint a fény és az árnyék.

400 esztendő s a mi unitárius anyaszentegyházunk. Ez alatt nagyon sok jutott nekünk a szenvedésből. Hányszor állottunk hajléktalanul, templom nélkül, megalázva, kitagadottan. A mi hitelőink mennyit aggodhattak, mennyit félhették egyházuk és drága hitük szent ügyét. S az ő aggodásuk szent örökséget hagyott reánk: megtisztult hitünket és templomainkat. Vajon a példájuk nem kell-e sarkalljon minket is fürkészni a jövőt és aggodni értékeink sorsa felől, hogy megtalálhassuk értékeink megtartására a legjobb utat, a legegészségesebb lehetőségeket. Aztán amint hitelőink tették, mi is átadhassuk javainkat az utódoknak.

Jézus pedig azt mondja: ne aggodalmaskodjunk. Vajon kívánhatja-e tőlünk, hogy a madarak könnyelműségével, a liliomok tehetetlenségével nézzük értékeink sorsát? Bizonyára nem.

Vannak olyan feltevések, hogy egyszer a nap kialszik és a földnek is elfogy a meglévő energiaforrásai. Az élet pedig élni akar, nem adja fel a maga jogát. A tudósok nem ülnek tétlenül, hanem éjet is nappallá téve kutatnak, keresnek az energiák új forrásai után. Ez az aggodás, kutatás mennyi drága értéket hívott életre, míg az ember a természet erőinek értelmetlen szemléletétől eljutott az atomenergia ismeretéig. És most mondjon le az ember e ragyogó eredményeket felmutató aggodásról? Ezt kíváná Jézus? Ó, nem, Jézus nem ezt kívánja. Ő azt kívánja, hogy ne vigyük túlzásba az aggodást és ne essünk az aggodalmaskodás betegségsébe, hanem bízzunk a gondviselő Atyában, és dolgozzunk az élet nagy munkamezején értékeink megtartásáért és gyarapításáért.

Isten mindannyiunk vállára feladatokat, kötelességek terhét rakta. Ámde nemcsak terheket tett reánk, hanem képességeket is adott, melyekkel feladatainknak megfelelhessünk, kötelességeinket elvégezhessek. Az aggodalmaskodó ember az Isten adta terhek mellé egy új és fölösleges terhet vállal: a túlzott aggodalmaskodás terhét, mely gyöngíti erejét, fölemészti képességeit, és a romlás, pusztulás mélységébe sodorja a legtöbbször őt. Mikor tanuló voltam, a magasugrást gyakoroltuk. Egyik társam mindig olyan messziről szaladt neki az ugrómércének, hogy mire odaért, úgy kifáradt, hogy nem volt képes átugrani a mércét. Így tesz a túlzottan aggodalmaskodó ember is. Olyan messze panaszol, sír, tépelődik a jövőnek bekövetkezhető bajai felől, hogy amikor azok valójában bekövetkeznek, a túlzott aggodalmaskodás már felemészttette minden erejét, s ő tehetetlenül roskad össze.

Ilyen a túlzottan aggodalmaskodó ember is. Az élet bajai felett való kesergés már előre úgy elfoglalja lényét, hogy azok miatt nem tudja élvezni a „mának“ tiszta örömeit. Pedig az életnek mennyi öröme, szépsége van, csak meg kellene látni és élni vele. A túlzottan aggodalmaskodó ember azonban csak a holnapot siratja, és könnyeivel megöli a mát. Pedig az élet az új esztendőben is mennyi mindent követel tőlünk, kenyeret, ruhát, könyvet kér a család, támogatást az egyház, egészséges gondolkozást és munkát hazánk. Mit tudunk adni e közösségek oltárára, ha lelkünk mélyen láthatatlan szű rág, melynek neve: aggodalmaskodás.

2000 esztendővel ezelőtt Jézus ettől óvta tanítványait, s ettől óv ma minket is. Mint mindig, mikor mély igazságok felől akarja meggyőzni hallgatóit, a természet világából veszi képeit. Most is az ég madarairól beszél, melyek nem szántanak, sem csűrbe nem takarnak, s mégis a mennyei Atya eltartja azokat. A mezők liliomjaira hivatkozik, melyek nem fonnak, nem szőnek, és mégis ékeesebbek Salamon minden dicsőségénél. Rá akar ébreszteni Jézus arra a tudatra, hogyha ezek nem vesznek el és nem semmisülnek meg a természet nagy háztartásában, mert Isten gondjukat viseli, mennyivel inkább kell hinnünk és bízunk Isten gondviselésében nekünk, akik ezeknél Isten előtt sokkal drágábbak vagyunk.

Jézus végül leleplezi a túlzott aggodalmaskodás okát is, mely abban rejlik, hogy nincsen tiszta és mély hitünk. Azért félünk a holnaptól, sírunk és remegünk a mának kapujában, mert nem érezzük életünkben Isten gondviselését. Bizalmatlanok vagyunk Istennel szemben, és ezért győtri, emészti lelkünket a túlzott aggodalom gyilkoló mérge. És ha gyógyulni akarunk e lelki betegségből, meg kell tanulnunk bízni az Istenben. Rá kell ébrednünk, hogy az élet nagy asztala tele van rakva drága áldásokkal, s az Isten azokat mind nekünk szánta. Nem akar előlünk semmit élvenni, mindent érettünk alkotott, s ő azt akarja, hogy mi boldogok és megelégedettek legyünk. Ő a mi Atyánk, és mi vagyunk az ő gyermekei. Kívánhatja-e az atya, hogy a gyermekei boldogtalanok, szerencsétlenek legyenek? Bízunk Istenben, mert e bizalom az egyedüli gyógyszere a lelki betegségünknek, a túlzott aggodalmaskodásunknak.

De ne gondoljuk, hogy az istenhit mindent megold. Az egészséges életfelfogás azt kívánja, hogy bízzunk, de dolgozzunk is.

Jézus sem, de a mi unitárius kereszténységünk sem akar tétlen, dologtalan embereket nevelni. Mennyire kiténik ez a felolvasott evangéliumi versekből is. Isten, igaz, azt ígérte az ég madarainak, hogy eltartja őket, de nem ígérte azt, hogy készen a fészükbe rakja eledelüket. A mezők liliomainak is megígérte, hogy ruházza őket, hogy ad napsütést, harmatot és esőcseppeket, de nem ígérte azt,

hogy ezeket egyenesen a levelükbe vagy a gyökerükbe önti. Nekik kell a táplálék után röpködni, gyökérükkel, levelükkel nekik kell azt a levegőből, földből felszívni.

Ez azt jelenti, hogy bízunk Istenben, de dolgozzunk is. A mi Atyánk is dolgozik a teremtésben és gondviselésben. Jézus is szüntelenül dolgozott. Faluról falura, városról városra járt, s fáradhatatlan munkában vitte, hirdette az evangélium örömeit. A keresztény ember is nem csodára váró, nem tétlen emberfajta, hanem kötelességeit maradéktalanul elvégző ember, aki éppen munkájával törekszik kiérdemelni a jó Isten áldását.

Dolgozunk és bízunk az új esztendőben. Legyen távol tőlünk minden, ami bennünk az emberi méltóságot lealacsonyítja. Legyen távol tőlünk a túlzott aggodás, mely fölöslegesen pazarolja életerőinket. Végezzük el maradéktalanul minden dolgunkat, amellyel családunknak, egyházunknak, hazánkunk és az egész emberi társadalomnak tartozunk. Ámen.

PRÉDIKÁCIÓVÁZLATOK

KOLCSÁR SÁNDOR

Ami egyesít

Mal 2,10

Michael Collins asztronauta, *A tűz hordozói* c. írásában leírja azt a csodálatos látványt, mit a Föld nyújtott a Hold felé haladó űrkabin utasa számára. De a legmegrázóbb volt az a belső élmény, mit ott élt át, s ami megértette vele azt, hogy sokkal többet kellene foglalkoznunk azzal, ami egyesít, mint azzal, ami elválaszt... Élménye kapcsán az író levonja a következtetést: vigyázzunk jobban egünk kékjére, folyóink tisztaságára, városainkra, falvainkra, termőföldjeinkre, ne legyen ez a fénylő Föld fekete, szennyes.

Van, mikor szennyezés rontja az emberi kapcsolatokat is. Hol van a bizalom, a jóakarát a felebarátok között? Pedig „láncok” kötnek egymáshoz, amint ezt nagyszerűen fejezte ki egy nemrég a TV-ben bemutatott film is. Otthonunk, mindannyiunké ez a Föld, mi csak itt élhetünk, más bolygókra esetleg kirándulhatunk, de helyünk itt van!

És itt a Földön minden nemes gondolatnak, minden helyes törekvésnek, mi az emberi élet gazdagodását jelenti, természetes joga, helye van — ezt mondja az okosság, a tisztesség. Halljátok mit mond ezzel kapcsolatban Sütő András *Csillag a máglyán* c. művében: „A gondolat székhelyének dolgában nincs illetékes vagy illetéktelen koponya. Isten valamennyit nyitott ablakkal teremtette. Kinek adott felhatalmazást, hogy csak egyet is bedeszakázzon...?”

Mi unitáriusok nem valljuk azt, hogy a mi felfogásunkkal ellentétes, eltérő gondolat tévelygés, eretnokség, hanem útkeresésnek, teljességre való törekvésnek tartjuk, ha az jószándékból fakad. — Az emberek közötti bizalmatlanság, gyanakvás szülőanyjának a tilalomfákat tartjuk, a gyanakvást, a „házkutatást szívből és koponyákban”. — Íme, ami szennyez, mérgez.

„Embernek születtem, aki nemcsak testével, a gondolataival is rendelkezni akar”, mert az ember egyéniség, személyiség.

A szellem, emberi méltóságom kiteljesedni csak akkor fog, ha megtaláltam életemben azt, ami egyesít embertársaimmal. Ez pedig a közös szolgálat, Istenországáért, a tökéletesebb emberi holnapért.

E cél érdekében legyünk mi is a „tűz hordozói”, a szent tűzé cselekvő életünkkel. Ámen.

Húsvét van! „Zöldbe s fehérbe öltöztek a fák.“ Ezen a napon nemzedékek hite rajzik szét, hogy világgá szórja a tavaszi porból a nagy himnuszt, a halleluját: csak egynek van létjogosultsága, az igazságnak!

Nagypénteken az igazságot csapta arcul a világ, s teszi ezt mindig, amikor az embertelenségnek biztosít szabad utat.

Húsvét tiltakozás, amikor emberi méltóságom, igazságérzetem nevében kiáltom: „az ember nemcsak nádszál, hanem gondolkozó nádszál. — Egy kis gőz, egy csepp víz megölheti. — De, ha a mindenség eltiporná is, akkor is az ember maradna nemesebb annál, aki eltiporta, mert Ő tudja is, hogy meghal. — Így minden méltóságunk a Gondolatban rejlik. Ezáltal kell feltámadnunk és nem térben és időben.“ (Pascal)

Mi unitáriusok húsvétkor ebben a szellemben ünnepelünk. Felidézzük az Embert, aki „soha magát meg nem tagadta, inkább meghalt; semhogy roskadtan, félig éljen“.

Így vált a jézusi példa nyomán élők szolgálata értelemmé. Győzelmi nap ez az ünnep, az igazságot szolgálóké, akaróké.

Százalommal tekints azokra, akik visszhangtalanul élnek, akik gyáván megtagadnak eszményt, akik ítéleznek, jogokat fosztanak, bitorolnak; akik mások véreben, verejtékében fürödnek, akiknek élete árnyék.

Húsvétban az igazság bajnokai visszatérnek közénk; a mártírok is visszatérnek, hogy szembe kacagják inkvizítoraikat; visszatérnek mint az emberiség nagy szellemei és tanítanak: az igazság mellett, abban megállni: ez sorsunk tisztessége.

Tisztelet ezeknek a győzelmes nagy lelkeknek, igaz embereknek! Tisztelet minden élőnek, húsvétot ünneplőnek. Amen.

Anyáknap gondolatok

5Móz 28,2

Kik életünkért annyit aggódtok, kik annyi önzetlenséggel szolgáltok: reátok szállanak mind az áldások. Csókot lehelünk szívetekre, élőkére, s kegyelettel emlékezünk a temetőben pihenőkre, ti jó, igaz lelkek, bölcsőringató édesanyák! Átölelünk egy üde vagy fáradt, drága asszonyi testet, s csak ennyit mondunk: köszönjük!

A felolvasott bibliai verset hadd küldjük Nektek, s halljuk, mit mond a szívünk rólatok, igaz édesanyák:

1. Ti vagytok az alázat. — Láttam hatalmas ünneplés közepette Sütő András édesanyját, szinte szégyenkezve, s nem tudom másnak elképzelni Petőfi, Ady, József A. édesanyját. Olyannak látom őket, mint szerény, hangtalan Máriákat...

2. Ti minden áldozatra készek vagytok! Számotokra nincs megsabott ideje a munkának s a pihenésnek. A mi gyermeki figyelmességünk csak egy-egy apró figyelmesség a ti értünk végzett szolgálatotokért. — Hogy mire képes egy anya, annyi sok szép példát sorolhatunk fel erről, akár a háborús időket említjük, akár a békéét...

3. A ti hűségetek életre szóló! — Jézust tanítványai a nehéz pillanatokban elhagyják, de ott áll mellette végig Mária; Napóleont a száműzetésben is felkeresi az anyai üzenet: ha mindenki elhagy is, én mindig veled maradok; a megtévedt fiú sírját minden karácsonyban felkereste egy asszony, az édesanya...

Mit nyújtunk cserébe mi ennyi alázatos, áldozatos, hűséges anyai szeretetért?

Van, aki szeretettel, megbecsüléssel fizet. Illesse az ilyent tisztelet! — De van, aki hálátlan, tiszteletlen.

a. Lehet, hallottátok annak a katonának a történetét, aki a háború viharába magával vitte az édesanya fényképét, s egy alkalommal a katonai fegyelmet megsértve, a szolgálati hajóról a tengerbe hullott pénztárca után vetette magát. — Felmentették, amikor megtudták, hogy a ragaszkodó szeretet készítette erre a cselekedetre.

Tamási Áron Ábeljének gyermekhőse felzokog abbéli örömeiben, hogy neki is van édesanyja.

Nyilas Misi soha nem felejtí az édesanyjai aggodás szülte szavakat: „Légy jó, fiam, légy jó mindhalálí!”

b. Volt és van gyermek, aki csak úgy öreglányként emlegeti azt, aki érte annyit aggodott, gyötrödött...

Volt és van gyermek, aki a megöregedett, tehetetlenné vált édesanyát tudatlannak, ódivatúnak, tehernek tartja...

Volt és van gyermek, aki míg az édesanya adhatott, becsülte, de mihelyt adni többet nem tudott, nem volt többet becsülete...

Gondolkozz el ezeken, és cselekedj Isten és a jószándékú emberek tetszése szerint: szeresd szüleidet, légy hálás Istennek életükért. Amen.

Modernség, nem divat

Zsolt 96,1

Naponta találkozzunk ezzel a fogalommal, modernség és divat.

Mi a modernség? Az, ami a kor színvonalán, igényesen és ízlésesen szól az emberhez, és többet ad, mint a régi.

Mi a divat? Az, ami sokszor öncélúan akarja felváltani a régít, nem egyszer szeszélyből, unalomból.

Aki „modern“, új dalokkal érkezik. Ebben a „dalban“, imádságban, tettben az a szent szándék feszül: többet alkotni, igazabbat, jobbat, mint amit alkotott a régi.

Ezt a modernséget igényli a világ. Ennek a szellemnek a nevében szólott a Zsoltáros, a próféták, Jézus és mind az igazak. Ezek az emberek nem divatosak voltak, nem feltűnni akartak. Lényegük volt: küldetésem bélyegét rávésni koromra, legjobb tehetségem szerint fejtssem ki erőim legjavát és így szolgáljam az emelkedni akaró emberi közösséget. Ezt tették a vallásalapítók; így cselekedtek a lángoló érzésű költők, akik nem önmaguknak, de az embernek írtak, érthetően, sodró erővel; így adták tovább a nagy zenészek a lélekben megszületett legszebb dallamokat; ebben a szellemben fogtak kezükbe vésőt vagy ecsetet művészek, akik időben a tegnap emberei, de hatásukban, műveikben ma is érvényes az, amit kifejeztek.

De az álpróféták, epigonok vagy divatmajmolók csak a ferde ízlésűekre vagy a hasonló jellemű emberekre hatnak.

Modernnek lenni tehát jelenti korszerűnek, emelkedett, erkölcsös, tiszta gondolkodású embernek lenni. Jelenti azt, hogy felelősséggel, nemes párosszal szólom lelkem legszebb dalait, szüntelen jót cselekszem.

Mivel az ember élete csak közösségben fogható fel, a közösségért felelősséggel tartozunk. Felelős a szószék, a könyv, a film, a tévé, a színház, a gyár és minden hely, ahol az ember él.

Mivel az emberre hatunk, vigyázzunk a szóra és cselekedetre. Akkor vagy modern, ha nem majmolsz másokat, akiknek ízlése kifacamadott, hanem ha az életet építő, szépítő, gazdagító gondolatot igazolod életeddél.

Ne feledd! A szenny mindig szenny; a pornográfia mindig pornográfia, az ízléstelenség mindig ízléstelenség, az abszurd mindig abszurd. Szóljon bár Írában, drámában, szoborban, festményben, kínálja magát vásárokon vagy bárhol másutt; csak az modern, ami tiszta, amit továbbvinni, továbbadni gyermekeinknek, unokáinknak érdemes.

A Ti új dalotok szóljon minden megtévesztő eszme, gondolat, cselekedet ellen, így töltitek be Isten és az emberek várakozását. Amen.

Emberséges életet!

Jn 3,21

Csodálatos napot érhattünk meg. Szívünkben elárad a békeség az árviz gyötrellemmel, bánattal, gyászal teli napjai után. Gyermekeinkre nézünk, akik remegő lélekkel ülnek itt a gyülekezet központjában, és tele örömmel, hálával a lelkünk, hogy évente ismétlődik ez a szép ünnep, az öntudathoz, emlékekhez szóló nagyszerű esemény.

A szószeréken álló lelkésznek könnyű szólani, mert rengeteg a mondanivaló, de nehéz is, mert a leglényegesebbet kell mondania, azt, ami az igazságra, a világo sságra vezet.

Ez alkalommal az igazság és világo sság kölcsönhatását választottam mondanivalóm tárgyául, mint a mi unitárius nézeteink éltetőit, természetes összetevőit. Felfogásunk szerint ui. az igazság szerinti élet teremt világo sságot, rendet és egyensúlyt az egyén és a társadalom életében.

E gondolat kapcsán Jézus halhatatlan emléke ragyog fel előttünk, aki meggyőzni jött minket Isten igazságáról; Dávid Ferencé, aki így kérdezett az igazság után: „Jaj, mikor ér már véget a vakság és hazugság, hitbeli tévelyedés és az üres babona?"; a Balázs Ferencé, aki bejárta a kerek világot, s az igazságot abban találta meg, hogy hasznosan éljen a mészköi talajban, ott hozzon termést. Es előttünk állanak az igazság és világo sság szellemét rabláncsal, máglyával szemben is védelmezők.

Mit üzennek ők? Eljete k igazul! Irtózzatok a sötétségtől!

Ugy élünk? Sokan vannak, akik igazuk mellett őszintén megállnak, de sokan vannak, akik cinikusan téko zolják el emberi értékeiket. Sokan vallják, hogy becsületesen élni, ez az emberhez méltó, de sokan vannak, akik számítással, a mi használ nekem elv alapján feledkeznek meg az egykor tett fogadásról, igaz emberi rendeltetésről.

Reátok nézünk, és mondjuk: csak az igazságot, a világo sságot — csak a világo sságot válasszátok és kövessétek.

Előttetek ezen a helyen még sokan ültek, mint nektek, nekik is feltették a kérdést. A válasz életük adta meg. Voltak sokan, akikre büszkén nézhetünk fel, de voltak sokan, akiket elragadott az élet; voltak sokan, akik nemes célokért fáradtak, töretlen jellemmel, de voltak sokan, akik vakvágányra futottak, hazugságba zuhant az életük. Voltak sokan, akik megmaradtak mindvégig embernek, de voltak sokan, akik elrontott életük romjain keseregve, nyugtalan álmu éjszakáikban hallják a hangot, a vádoló t: jaj, mivé lettél. Igen, nagyon sok embert megkísért és rabul ejt a mámor, a gyönyör, szennyes élvezet, sokan jutnak el az elembertelenedés peremére. Oh, valóban nagy azoknak a száma, akik életükben soha nem keresték azt, ami érték, hanem a talminak áldoztak, s ezzel megcsalták önmagukat, szüleiknek, az emberi társadalomnak tett fogadást.

Ti ne így éljete k! Legyenek példamutatóitok a nagyok, a tiszták, a legjobbak, az őszinték, az emberséges emberek! Emberséges embernek lenni annyi, mint igazság és világo sság. Emberséged értéke abban áll, hogy mennyi világo sságot sugároz az életed.

Tegyük föl tehát a kérdést: milyen az igazságban élő ember élete a gyakorlatban? A válaszunk: őszinte, határozott és szíves!

Légy hát őszinte mindenkivel. Azt mondják sokan, őszintének lenni veszélyes, mert kiszolgáltatód magad az álnokoknak, a hamisaknak, a számítóknak. Ebben is van igazság, emberek példája igazolja, akiknek szenvedniök kellett a lelki nyomorékok miatt. Mindezek ellenére nyugodt lelkiismerettel csak az el, aki őszinte, akinek szavai és cselekedetei egymást igazolják.

Légy határozott! A sem meleg, sem hideg ember határozatlan, vegetáló embertípus. Ne feledd, ami határozatlan, kétséges, s a kétségéstől óvakodj! A szépet, az igazat vállalj és add tovább. Szelektálj: könyvben, filmben, az élet minden területén. Szeresd a tiszta „búzá t“, tehát azt, ami szellemi világo sságot gyűjt, és ne azt, ami szellem- és emberellenes.

Légy szíves! Körötte d emberek élnek. Örvendező k és szenvedők. Légy mindenki iránt figyelmes, jó. Legyen hangod meleg, és abban a lelked szóljon, a te szolgálatra termett szíved, szándéko d fejezze ki magát. A durva, lélektelen ember — ne feledd — társadalmi veszély. Lelked őket ki ne vesse, hanem szereteted és példás éle ted győzze meg őket arról, hogy mi a helyes, igaz és világo s.

Ti pedig, felnötte k, anyák és apák, sose feledjéte k, hogy a legjobb nevelő a személyes szép példa, a segítő, komoly szeretet. Nyújtsátok ki mindig kezete ket utánuk, gyermekeite k után. Ne hagyjátok, hogy tévtutak martaléka i legyenek. Ti magatok éljete k igazul, járjatok mindig az igazságnak útján, hogy ők a ti nyomotokba lépjenek.

Egy nemrég megjelent könyv Dávid Ferencről ezt mondja „... emberek, emberek, törjete k mindig előre, egyre tovább. Akarjátok a szép helyett szebbe t, a jó helyett jobbat, az igaz helyett igazabbat.“ — Igen, akarjuk mindezt szíve l, szóval, cselekedettel, hogy épüljön közöttünk az igazság és világo sság. Amen,

Karácsony este

Mt 2,1

Volt egy Jézus, aki Betlehemben született és akiről ma is emlékeznek a világ. Nem azért, mert egykor megszületett, hanem mert életével lett „megváltó“.

Jézusra emlékezünk mi is, aki azt tanította: „fegyvert fegyverrel győzni s legyőzni nem lehet“, Jézusra, aki „szerette az embereket“.

A leírások, a csodálatos költészet szerint királyi városban született, szegényül; Názáretben nőtt fel, ahonnan — így mondták — nem jöhet semmi jó, s mégis az emberiség Istentől nyert legnagyobb ajándéka lett, igaz ajkú próféta.

Az idők teljességében élő nép nagyon várta, és aztán megtagadta, mert félreértette, szellemét követni nem tudta, újszerű mondanivalói abban a terhelt korban, abban a beteg világban túl józanok, szelídek, tiszták voltak. —

A betlehemi ember azonban nem adott fel semmit, mit lelke Isten üzenetéből felfogott. Őt az aratás ura aratni küldte s Ő aratni akart. Az aratás keserves munka, a fizikai is, még nehezebb a kérgesült lelkek mezején vállalni az aratást. Ő vállalta számunkra.

Karácsony estéjén kívánom a Világnak, Neked, kedves Testvérem: „amit csak hinni szabad, (Csúfság helyett a Magasságot.) Lábaiknak eligazítását“, hogy emberi életünkben győzzön a betlehemi jászolbölcső lakójának szelleme, gondolata, példája. Ámen.

Karácsonyi gondolatok

Lk 2,15

Induljunk zarándokútra Betlehembe, hogy tisztelegjünk Jézus bölcsője előtt. Ne tartson azonban gondolatban tett utunk sokáig, hanem siessünk vissza.

Mit vigyünk Betlehembe? — Ezt a vallomást: Te vagy, Jézus, a mi csillagunk!

Mit tanít a „bölcső“ lakója? — Ragyogjatok, emberek, hogy utánatok jobbak jöjjenek.

Sokan mentek, ma is mennek Betlehembe. — Voltak, akik hódítónak mentek; voltak, akik az utat unaloműzőnek tekintették, ahol idejüket és pénzüket elverhették; voltak, akik csak azért mentek Betlehembe, hogy elmondhassák: megjártam a „Szentföldet“.

Igen, sokan megjárták Betlehemet, sokat tanultak, de sokan nem tanultak szelleméből. Sokan az út nyomán világosan látták az emberi feladatokat; sokan azonban tovább élték régi bűneiket.

Betlehem intése: „Békesség most tinéktek, emberek! Örvendezzel, derék világ!“

A kortárs költővel szóljuk:

„Hiszek benned jóság, türelem,
hiszek benned isteni értelem!
Hiszek benned szabadság, szeretet,
hiszem, hogy győztök ti tiszta fegyverek “

Ezek a „tiszta fegyverek“ nem mások, mint a megértés, barátság, szívesség, értelmesség.

A lelkedben felragyogó fény, a jézusi csillag üzenetét add át a melletted élő felebarátnak, és simogató jósággal sutogd minden szív felé:

„gyenge sarjatok ne bántsa,
lombriasztó fürgeteg.“

Nőjél emberségedben, emberiség! Ámen.

Újévi program

1Sám 25,6

Boldog újévet kívánok! Szabó Lőrincsel mondom ebben az újesztendőben: „Légy az, akinek nincs más érdeke / Csak az igazság.“ Csak így lesz lelkedben békesség:

„Ha igazán... másét és magadét így gyógyítod;
Ha az csordítja megnyugvó szíved,
ami sosem elég: a szeretet!“

Ezen a napon mindenki programról beszél: államférfi, egyházvezető, családban az anya, apa. Programról szól a lelkész is. Az én beszédem szóljon az egyénhez, a családhoz és a gyülekezethez.

1. Legyen rend és békesség a szívedben. Hogy az legyen, ahhoz belső rendezettség, tisztázottság kell. Ehhez az utat így fogalmazta meg a költő:

„Szűrj mindent, vizsgálgj! Csak gyarapodik,
Ha maga termi próbaköveit a hit s az ész.“

A próbát magad kell megvívd, mint Jézus a 40 napos magányában megvívta. Helytetted nem gondolkozhat, élhet, beszélhet, tehet senki.

„Nagyon szegény, ki büszkeségét
más érdeméből lopja ki“. (Szabó L.)

2. Legyen rend és békesség a te házad népe között. Sokat beszélünk nemzedéki ellentétekről. A szülők nem értik a gyermekeket és fordítva. Sokan rögtön ítélkeznek, és így beszélnek: Oh, a mai fiatalok; a fiatalok pedig lesújtó módon nyilatkoznak az idősekről. Ott van ez így, ahol helytelen a nevelés, ahol hiányzik a bizalom, ahol felejtenek. Legyen a te kapcsolatod a bizalomra, megértésre épülő. Tisztelje a gyermek szüleit, de a szülő is tisztelje a gyermekét. A szülőre vár, hogy gyermekével megértesse:

„Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod nem azzal kell:
honnan jössz, — azzal, hová mész!“ (Illyés Gyula)

A gyermeknek tudnia kell, hogy alapunk: anyánk, apánk, az otthon; testünk e nép, e táj, melynek értékeit szüntelen gyarapítani harmonikus életünkkel tudjuk, tehetjük.

3. Legyen rend és békesség a gyülekezetben. — Az egyház számunkra oltalom, vár, emlékeink és jövőnk. A gyülekezet csak úgy alkothat hasznosat Istennek, embernek tetszőt, ha szeretetközösséget jelent. A gyülekezet tagjait valláserkölcsei igazságok megélése és gyakorlása teszi megbecsültté. Amen.

Élet a Földön

Ézs 49,13

Csak pár napja, hogy 1977-et írunk. Újévi várakozásokkal tele a világ. Megfogalmazta várakozásait az államférfi, tudós, költő, egyházi vezető, köznapi ember. — Nekem rendkívül tetszett egy közírónak a Lumea c. folyóiratban megjelent cikke, melynek ezt a címet adta: *Mondo umano, non mondo cane*. Embernek, nem kutyának való világot.

Egy ilyen világot csak jóakarátú, örömteli lelkek építhetnek. Csak az ilyen emberek tehetik a Földet virágoskertté, ezt a ma sok szennyet okádó, tüdőt, lelket pusztító bolygót.

Ha tárgyilagosan és őszintén fogalmazunk, le kell szögeznünk, hogy az erők ma nem a megértésben, hanem a gyűlöletben egyesülnek. — Pedig ha élni akarunk, Schillerrel kell megvallanunk: „az örömben egyesüljete, milliók“, illetve ma már milliárdok.

Örömben! — Mi az öröm? Egy áldott lelkiállapot, amikor kitágul bennünk az ember, jót akarunk szóban és cselekedetben.

Képes az ember így élni? Tudunk örömszerzők lenni? Mosolyt, reményt adni a Világnak, a Földnek? Van ehhez erőnk, képességünk?

Meg kell kísérelni, mert a mosoly és nyugalom nélküli élet felemészti fizikai és szellemi erőinket.

Ragadozókkal tele a világ. Megtévedt emberek zuhannak mélyre, s kétségbeesetten alantás indulataikkal ártnak, ahol tudnak. Áldozat a kábítószereknek esz-közévé vált ifjú; a bűnös, lelket, testet felőrlő átkos szenvedélyeknek rabja millió számra férfi és nő. De ragadoz az ember által alkotott technika sok eszköze. Halált szállít „Ikárosz“, a tengermély is veszélyekkel rejtett, bombák robbannak a „békesség ünnepén“. —

Alattomos emberi indulatok munkálnak, sötét lelkek műve. A Vajdár Benjáminok, Júdások, Pilátusok hada jár a világban, szemedbe mosolyog, titkodat lesi, lélegzetted; mosolyod, könnyed mélyébe néz, szövevényes hálót sző köréd, mint egy óriás, mérges pók.

Várakozásunk szóljon így 1977 kezdetén: a szeretet és felelősségérzet hasson át minden embert. — Legyünk őszinték, jók és igazak.

Csak így születhet meg az öröm Földje! Így lehet a Föld virágzó, és csak így tűnhet el a Föld térképéről az éhség, nyomor, szenny szégyenfoltja.

Azt mondja erre sok ember: utópia. Lehet! De ezt az igényt a lélek örömgénye szüli. Az élet ugyanis nem hajlandó fájdalomban, gyötrelemben, szüntelen csalódásban, szennyben folytatni önmagát.

Egy neves tudós az emberi képzelőerőt határtalannak nevezte. Ebben a keretben látja államférfi, tudós, költő, egyházi vezető, köznapi ember a „holnap“ megváltozott emberét, az új értelemmel felruházott embert, aki örömet, békét, szépet akar.

Bennünk ebben az órában az a képzelőerő dolgozik, mely Jézusban is munkált, amikor Istenországáról szólt, arról az állapotról, melyben az ember „istenfiúvá“ lesz. Aki jóakarattal és örömszerző szolgálattal akar használni a „Földnek“. Amen.

ANDRÁSI GYÖRGY

Karácsonyi szózat

Lk 2,14

1. Közel két évezreddel ezelőtt hangzott el a keresztény vallás megalapítójának, Jézusnak születése napján. Beleszövődött az első karácsony színes, legendás történetébe, az ember földi életének egyik legszebb és legmagasztosabb hivatás-programja, amely azóta is a hívő ember hit- és életszemléletének egyik alapvető tétele lett. Az azóta eltelt hosszú időszak nem ejtett csorbát annak értékén, nem halványította el mondanivalójának időszerűségét. A napjainkban élő, dolgozó és erkölcsi értékek megvalósításáért munkálkodó keresztény ember számára talán ma sem lehetne találóbban megfogalmazni a karácsonyi örömmüzenetet: „Dicsőség a magasságos mennyekben az Istennek, és e földön békesség, és az emberekhez jó akarat!“

2. Karácsonykor a földi öröm, a karácsonyfák fénye és ragyogása, a gyermek ajkán a csillogó mosoly, az ajándékot osztogatók sugárzó boldogsága, az otthonok szeretettől átmelegedett tűzhelye, a közelből vagy távolból hazalátogatók boldog öröme a karácsonyt ünneplő emberek ajkaira adják a hála boldog szavait: „Dicsőség a magasságos mennyekben az Istennek.“ Istennek, aki küldte számunkra ezt az áldott, örömet és békességet nyújtó, ünnepi alkalmat, aki újra megengedte nekünk, hogy betekinthezzünk az ő terveibe, a világot és embert a haladás és tökéletesedés felé terelő céljaiba. Hogy érezzük meg újra és újra teremtett világa és az emberiség iránti határtalan jóságát és gondviselő szeretetét.

3. A karácsonyi örömmüzenet a felolvasott bibliai rész második felében jut egyetemes érvényre és jelentőségre, amelynek gazdag tartalmú felhívása túlnő minden faji, nemzeti vagy felekezeti határon. Ebből tudjuk meg, itt jut kifejezésre a maga teljes szépségében és értékében az, hogy milyen magasztos és milyen nagyszerű hivatása van az embernek: munkálni és cselekedni a békességet és jóakaratot.

Való igaz. Sok tudást hordott össze az emberi szellem a földre és a világegyetemre, a múltra és a jelenre vonatkozóan, s bár mérföldjáró léptekkel halad a technikai felfedezések útján és a világegyetem eddig bezárt kapuit nyitogatja, de az emberi értékek állandó megőrzése és gyarapítása, a boldog jövő biztosítása és az Istenországa megvalósítása érdekében mégis legfontosabb hivatása és legszentebb kötelessége az embernek; az évszázadok távlatából ma is felcsendülő karácsonyi örömmüzenetnek, a békesség és jóakarát evangéliumának a mindennapi életben való elérése és megvalósítása.

4. Romlott, sötét és pusztulásra ítélt az a világ, ahol és amelyben nem a békesség és jóakarát törvénye uralkodik. A gyűlölködés, az erőszak, a rosszindulat megzavarja a békességet és elindítójává válik a háborúságnak. A háború pedig az erőszakosok, a gyűlölködők és bosszúállók útja, akik életeken és vetéseken, eredményeken és megvalósításokon keresztül táposnak s gázolnak önző céljaik felé. Ezek nyomán pusztul a világ, emberi értékek és alkotások semmisülnek meg.

A folyamatosan haladó, épülő és tökéletesedő világnak azonban törvénye a békesség és jóakarát. Békesség és jóakarát az ember, a felebarát iránt.

Békesség Istennel.

5. Nekünk, karácsonyt ünneplő, hívő embereknek ezt a békességet és jóakarát kell hogy keressük és megtaláljuk. Békességet önmagunkban, otthonainkban és emberi társadalmunkban. Beszélünk kell a békesség és jóakarát nyelvén szeretteinkkel és felebarátainkkal. Törekedünk kell a békesség és jóakarát eredményezte eszményi világ, az Istenországa építésére.

Földi életünkben nemcsak az a fontos, hogy tudjuk, hány csillag van a világegyetemben vagy a tejútrendszerben, hogy a földnek mennyi a többi bolygóktól való távolsága vagy hogyan van megszerkesztve a bonyolult műveleteket végző komputer, hanem az is, hogy tudjuk és értjük meg, munkáljuk és cselekedjük, elősegítsük és megvalósítsuk a karácsonyi evangélium hivatás-programját: „Dicsőség a magasságos mennyekben az Istennek, és e földön békesség, és az emberekhez jó akarat!”

Egyházköri közgyűlések

1. A *Kolozs-Tordai egyházkör* júl. 24—25. napjain tartotta évi rendes közgyűlését Torockón. Új kezdeményezés a kör részéről, hogy két napon át ülésezett, a cél részletesen és érdemlegesen megtárgyalni a napirenden levő valamennyi tárgyat. A közgyűlés tárgysorozatán esperes évi jelentése, a bizottságok jelentései, az egyházi szertartások egységesítése, a köri vezetőség megválasztása és az 1977. évi költségvetés szerepeltek. A főhatóság részéről részt vettek dr. Mikó Imre főgondnok és dr. Erdő János főjegyző. A köri közgyűlés eredményes munka után megválasztotta az 1977—1980. évi ciklusra: esperesnek Benedek Sándort; köri felügyelő gondnokoknak Márton Sámuelt és Pálfi Lőrincet; köri jegyzőnek Benedek Ágostont; közügyigazgatónak Kiss Zoltánt; pénztárosnak Székely Gergelyt; jogtanácsosnak dr. Gál Miklóst; a valláserkölcsi nevelési bizottságba: Göncz Mihály, Szabó Dezső, Fazakas Ferenc és Nyitrai Levente lelkészeket.

Szombaton este az istentiszteleten Halmágyi Pál bethlenszentmiklósi lelkész prédikált, utána az egyházközség és a közgyűlés tagjai közös műsorral tették ünnepeyesebbé az alkalmat. Vasárnap a közgyűlési istentiszteleten Lőrinczi Károly aranyosrákosi lelkész végezte a szolgálatot, az énekvezéri teendőket Útó Gyula.

2. A *Maros-Küküllői egyházkör* aug. 29-én Böződön tartotta közgyűlését, amelyen részt vettek a főhatóság részéről dr. Kovács Lajos püspök és dr. Barabássy László főgondnok. A tárgysorozat legfőbb pontjai itt is az esperes évi jelentése, a köri választások és az egyházi szertartás egységesítésének kérdése voltak. Köri közgyűlés megválasztotta esperesnek Kolcsár Sándort; felügyelő gondnokoknak Inczeffy Károlyt és dr. Murvay Sámuelt; köri jegyzőnek Csongvay Attilát; közügyigazgatónak Benczédi Ferencet; pénztárosnak Kecskés Lajost; jogtanácsosnak dr. Jánosi Pált; a valláserkölcsi nevelési bizottság tagjaiul Miklós Istvánt, Nagy Ferencet, Benczédi Ferencet, Fóris Gézá, Máthé Ödönt és Kovács Istvánt.

A közgyűlési istentiszteleten Kovács Sándor magyarországi lelkész szolgált, az énekvezéri szolgálatot Benczédi Ferencné végezte.

3. A *Székelykeresztúr-Udvarhelyi egyházkör* szept. 5-én Székelykeresztúron tartotta közgyűlését. A főhatóság részéről jelen voltak: dr. Kovács Lajos püspök, dr. Barabássy László és dr. Mikó Imre főgondnokok. A közgyűlés az esperesi jelentés és a napirenden levő kérdések megtárgyalása után megválasztotta a kör vezetőségét a következő ciklusra. Esperesnek Báró Józsefet; felügyelő gondnokoknak Egyed Albertet és Lőrincz Lajost; köri jegyzőnek Andrási Györgyöt; közügyigazgatónak Gellérd Imrét; jogtanácsosnak dr. Orbók Lászlót. A valláserkölcsi bizottság tagjai: Gellérd Imre, Bencző Dénes, Jakab Dénes és Biró Lajos; a Miszsiói Bizottság tagjai: dr. Szász Dénes, Ádám Dénes és Lakatos Gyula.

A közgyűlési istentiszteleten Biró Barna homoródszentpéteri lelkész prédikált, az énekvezéri szolgálatot Máté Mária homoródszentpéteri énekvezér végezte.

4. A *Sepsiszentgyörgyi egyházkör* aug. 29-én Olthévízen tartotta közgyűlését, melyen az egyházi főhatóságot Úrmösi Gyula tb. esperes képviselte. A közgyűlés, miután meghallgatta esperes évi jelentését s megtárgyalta a napirend többi pontjait, a következő választásokat eszközölte. Esperes: Kökösi Kálmán; felügyelő gondnokok: dr. Fazakas Miklós és Végh Imre; köri jegyző: Török Aron; közügy-

igazgató: Nemes Dénes; jogtanácsos: dr. Bázsa Zoltán. A valláserkölcsi nevelési bizottság tagjai: Gál Jenő, Fekete Dezső, Fülöp Árpád és Kiss Károly.

A közgyűlési istentisztelet prédikátora Egyed Dániel alsórákosi lelkész volt, énekvezére Antal P. Antal.

Egyházi Képviselő Tanács okt. 14-én tartotta harmadik évnegyedi rendes ülését. Tárgysorozatában az elnökség jelentései, az egyes bizottságok jegyzőkönyvei mellett különös fontossággal bírtak a lelkészképzés, a lelkészek javadalmazásának kérdései. E. K. Tanács megvizsgálta az esperesi vizsgálószéki jegyzőkönyveket és mellékleteik anyagát, tudomásul vette és a Zsinati Főtanács elé terjeszteni határozta az egyházköri választásokat és a tiszteletbeli címek adományozására tett javaslatokat. Tudomásul vette az ima- és egyházi beszéd pályázat lezárását, s a pályamunkák elbírálására egy bizottságot küldött ki Püspök affia elnökletével, tagjai: dr. Izsák Vilmos, dr. Szabó Árpád, Csongvai Attila, Jakab Dénes és Gál Jenő.

Egyházi Képviselő Tanács nov. 25-én tartotta negyedik évnegyedi rendes ülését. Tárgysorozatának központi része a december 4—5-re összehívott Zsinati Főtanács előkészítése volt. A napirend keretében meghallgatta a Misszió Bizottság jelentését egyházunk 1975. évi valláserkölcsi életéről, a Zsinati Főtanács elé terjesztendő adminisztratív és gazdasági jelentéseket, valamint a Nyugdíj- és Segélypénztár tevékenységéről szóló évi jelentést. Az ima- és egyházi beszéd pályázat bíráló bizottsága jelentést tett a pályázat eredményéről, melyet az E. K. Tanács ünnepélyes díjkiosztásra a Zsinati Főtanács elé terjesztett. Végül megállapította az Egyház 1977. évi költségvetését, s a feltételek biztosítása érdekében megfelelő határozatokat hozott.

Zsinati Főtanács. Egyházzervezeti életünk kiemelkedő eseménye volt az 1976. dec. 4—5-én Marosvásárhelyen tartott, lelkészavatással egybekötött Zsinati Főtanács. A Vallásügyi Hivatal megértő támogatása lehetővé tette, hogy gyakorolhatuk évszázados hagyományunkat a Zsinati Főtanács tartását illetően. A marosvásárhelyi egyházközség lelkesedéssel szervezte meg, hogy mindenek ékesen és szép rendben legyenek, s az atyafiak szeretetével látta vendégül a népes gyülekezetet. Megújított, szép temploma méltó keretet alkotott és adott lelki otthont a 70 világi és egyházi tanácsosnak, lelkésznek és egyházközségi tagoknak.

A Zsinati Főtanács dec. 4-én, szombaton reggel 10 órakor egyházi ének és Kolcsár Sándor közügyigazgató imája után kezdte meg munkálatait. Az elnöki színtalnál helyet foglaltak: dr. Kovács Lajos püspök, dr. Barabássy László és dr. Mikó Imre főgondnokok, dr. Erdő János főjegyző, Kolcsár Sándor közügyigazgató. Előadók Sebe Ferenc és Bálint Ferenc voltak.

Az ülést dr. Barabássy László főgondnok nyitotta meg, aki többek között az alábbiakat mondotta: „Ha zsinatunk nem is olyan nagy jelentőségű, mint az ez-előtt 100 évvel Árkoson tartott zsinat, mely Kriza János püspökünk halála után Ferencz Józsefet választotta püspökké, kinek félevszázadnyi egyházépítő munkássága mindannyiunk előtt ismeretes; vagy közelebről az 1968. évi kolozsvári zsinatunk 400 éves múltunk megünneplésével; vagy az 1972. évi székelyudvarhelyi zsinatunk, melyen egyházunk egyeteme egyöntetű megnyilatkozással választotta püspökké Főtisztelendő urunkat, jelenlegi zsinatunk — amellet, hogy 23 lelkészünk avatását is végzi — meggyőződésem szerint igen fontos jelentőségű, mert ennek tárgysorozata rá fog mutatni egyetemes egyházunk és minden hívünk élniakarására, arra az áldozatos lélekre, mellyel minden nehézséget leküzdve, Istenországát, a jót, az előhaladást, egyértézt és békét kívánja szolgálni, a legszebb hagyományt — a türelem és jóakarat szellemét — kívánja fenntartani.”

„Örömmel és hálás szívvel gondolok mindazokra, vezetőkre, lelkészeink összességére és minden egyes áldozatra kész hívünkre, kik ez évben újabb tanúbizonyságot tettek, a múltnál fokozottabb mértékben mutatták meg, hogy minden nehézség elhárítható, megoldható, ha szíveink összedobognak, ha megőrizzük unitárius egységünket, ha 400 éves történelmünk alatt oly sokat szenvedett, oly sok nehézséget átvészelt, de soha el nem hagyott egyházunk törhetetlen élniakarását magunkévá tesszük.”

A Zsinati Főtanács üdvözlő táviratot küldött Nicolae Ceaușescunak, Románia Szocialista Köztársaság elnökének, Manea Mănescunak, a kormány első miniszterének, Gheorghe Nenciunak, a Vallásügyi Hivatal vezetőjének és az Országos Békévédelmi Bizottságnak.

A bizottságok kijelölése és a tárgysorozat megállapítása után Zsinati Főtanács jóváhagyta az egyházkörök választásait, majd tiszteletbeli címeket adományozott hűségben és munkában kitűnt afiainak.

Ezután a jelentések előterjesztése következett. A püspöki jelentésből Zsinati Főtanács örömmel és meglepéssel vette tudomásul azt a fáradhatatlan munkát, melyet Főpásztorunk úgy is, mint egyházunk első órallója, úgy is, mint az IARF elnöke kifejtett. A jelentés tükrében egyházunk belső élete, a hazai és külföldi testvéregyházakkal való kapcsolata az elmúlt évben is gazdagodott és elmélyült a jézusi szeretetszolgálat és ökumenia jegyében.

E. K. Tanács adminisztratív és gazdasági jelentései átfogó képet adtak egyházunk egy évi szolgálatáról a számok és tények tárgyilagosságával; a számok mögött megmutatták hiveink egyházszeretetét és áldozatkészségét, lelkeszeink hivatásteljesítését, köri vezetőségeink és egyházi főhatóságunk felelősségteljes és megfontolt vezetését.

A Nyugdíj- és Segélypénztár jelentéséből a tanácsosok s egyben a pénztár tagsága megnyugvással vette tudomásul a kiegyensúlyozott s a jövőre nézve biztató pénzügyi helyzetet.

Ezután került sorra az istentisztelet és szertartások egységesítésének kérdése. Tekintettel azonban az előrehaladott időre, Zsinati Főtanács felfüggesztette ülését azzal, hogy e kérdés tárgyalását a másnapai ülészekon folytatja.

Este 7 órakor ünnepi istentisztelet következett, melyen a lelkészi szolgálatot Fazakas Ferenc tordai lelkész végezte, aki Jn 14,6 alapján mondott egyházi beszédet. Az istentiszteletet a marosvásárhelyi egyházközség énekkara, énekesei, valamint Kozma Máttyás orgonaművész által előadott számok tették bensőségeibb és emelték a nagyszámú gyülekezet lelki élményét. Az énekvezérei szolgálatot Horváth Katalin, a marosvásárhelyi egyházközség énekezőre végezte, akinek hozzáértő és lelkiismeretes munkáját dicséri az énekkar szép teljesítménye is.

A Zsinati Főtanács vasárnap, december 5-én reggel 8 órakor folytatta munkálatait az istentisztelet és szertartások egységesítése napirendi pontnak a tárgyalásával. E sürgető és már régen megoldásra váró kérdésben sajnos most sem született határozat, mert a Zsinati Főtanács levette tárgysorozatáról és kiadta az egyházköröknek további előkészítés végett.

Ezután következett az ima- és egyházi beszéd pályázat eredményének ünnepeles kihirdetése és a díjak kiosztása.

A következő tárgy a lelkészavatás volt. E. K. Tanács előterjesztésében felavatóra javasolta a következő 23 lelkészt: Kovács István, Kiss Károly, Nyitrai Levente, Fazakas Dénes, Pál Adám, Pálffy Tamás, Adorján Levente, Ferencz Gábor, Vass Mózes, Dancs Lajos, Fekete Attila, Fodor György, Kiss Mihály, Forró Tamás, Farkas László, Kovács Sándor, Nyitrai Csongor, Száva Péter, Balácsi László, Kedei Mózes, Szabó Zoltán, Szombatfalvi József, Kotecz József.

Dr. Kovács Lajos püspök bemutatta a Zsinati Főtanácsnak a felavatandó lelkészeket. Zsinati Főtanács engedélyt adott nevezett lelkészek felavatására.

A lelkészavatási istentisztelet idejére dr. Barabássy László főgondnok-elnök az ülést felfüggesztette. A de. 11 órakor kezdődött istentiszteleten imát és lelkészavató beszédet dr. Kovács Lajos püspök mondott Lk 22,27 alapján. Ezt követte a hagyományos lelkészavatási szertartás, melynek keretében felavatandó lelkészek válaszoltak Püspök afia által feltett kérdésekre, beírták nevüket a lelkészavatási anyakönyvbe, majd dr. Erdő János főjegyző bevette tőlük a lelkészi esküt. Ez után a kézrátétel következett: püspök, főjegyző, esperes, teológiai tanár és felkért lelkészek a felavatandó fejére tették kezüket, mialatt egy-egy kiválasztott bibliai részt olvastak fel. Ezt követte a lelkészavatási ima, melyet Püspök afia olvasott fel, aki végezetül egy-egy bibliai mondás kíséretében átadta a lelkészi oklevelet a felavatottaknak.

A felavatott lelkészek nevében Kovács István bözödi lelkész mondott köszönetet.

A lelkészavatás után úrvacsora következett. Úrvacsorára előkészítő beszédet dr. Szász Dénes tb. esperes, székelyudvarhelyi lelkész mondott 1Móz 4,4 alapján. Az újból megnyitott ülésen Zsinati Főtanács elfogadta az 1975. évi számadásokat és az egyház 1977. évi költségvetését.

Zsinati Főtanács választás útján betöltötte az időközben megüresedett 3 helyet a Főtanácsban és 2 helyet az E. K. Tanácsban.

A Főtanácsi Bizottság összefoglaló jelentésében megállapította többek között, „hogy hiveink ipari központok felé áramlása feltartóztatathatlan. Ennek következtében gyarapodnak városi egyházközségeink. A rend, a bensőségeibb vallásérkölcsi

élet fenntartása érdekében nyomon kell követni híveink hovatartozandóságát, hogy ezáltal is megóvjuk a szektákhoz való sodródástól. Kívánatos, hogy tájegységek szerint körlelkésziségek létesüljenek. A városokban új lelkészi állások szerveződjenek... Örömmel jegyezzük fel, hogy az egyházi alkalmazottak törvényes javadalmazása a megoldás útján van. Eddig is komoly erőfeszítéseket tett ennek érdekében egyházi központunk és híveink sokasága, amelyhez azonban még fokozottabb erőfeszítés szükséges a jövőre nézve, hogy ez az igen lényeges kérdésünk rendezést nyerjen. A Főtanácsi Bizottság az általánosságban megállapított szempontok után azzal a megnyugtató érzéssel terjeszti a Zsinati Főtanács elé jelenítését, hogy egyházunk életében határozott, fokozatos fejlődés állapítható meg. Elismerését fejezi ki mindazoknak, akik vezetők vagy vezetettek egyházunkban, élén a Főtisztelendő Püspök úrral. A jövőre nézve kéri, hogy minden szinten munkálkodó szervünk fokozott lelkiismeretességgel és pontossággal teljesítse feladatát szeretett egyházunk további épülése, Istenországunk munkálása érdekében."

Az ülés Kolcsár Sándor közügyigazgató imájával és egyházi énekekkel ért véget. A Zsinati Főtanács tagjai közeledben vettek részt, ahol Márton Sámuel köri fő gondnok mondta a hagyományos pohárköszöntőt a Berde-serleggel.

Ima- és egyházi beszéd pályázat eredménye

Az E. K. Tanács által meghirdetett pályázatra 8 egyházi beszéd és 26 ima érkezett be. A bíráló bizottság javaslata alapján Zsinati Főtanács dec. 5-i ülésében a következőket jutalmazta:

I. Egyházi beszédek:

1. „A sorvadtkézű ember adventje“ jeligéjű beszéd I. díjat nyert, szerzője Székely László újszékelyi lelkész.

2. Szorgalmi díjban részesültek: „Könny és mosoly“ jeligéjű beszéd, szerzője Pataki András magyarszovátai lelkész; és a „A jézusi hatalom“ jeligéjű beszéd, szerzője Halmágyi Pál bethlenszentmiklósi lelkész.

II. Imák:

1. „Ti azért így imádkozzatok“ jeligéjű imagyűjtemény (10 ima) I. díjat nyert, szerzője Gellérd Imre homoródszentmártoni lelkész.

2. Szorgalmi díjban részesült az „Ünnepi és alkalmi imák“ jeligéjű imagyűjtemény (14 ima), szerzője Benedek Ágoston nagyenyedi lelkész.

Interkonfesszionális teológiai konferencia

1976. okt. 28-án Nagyszebenben tartották az Ortodox Teológiai Intézetben a 28. konferenciát. Az ülést Grigore Marcu rektor nyitotta meg, üdvözölve az egyházak képviselőit. A konferencia keretében három előadás hangzott el: dr. C. Voicu nagyszebeni prorektor „A konciliáris közösség az Egyházak Világtanácsa keretében és hazánk keresztény egyházainak álláspontja“ címen ismertette a Nairobi-ban tartott nagygyűlés felhívására hazánk egyházainak a fenti kérdésben elfoglalt álláspontját.

A második előadás a konciliáris közösség kérdését protestáns szemszögből vizsgálta. Dr. Klein Christoph teológiai tanár ismertette a lutheránus egyház felfogását.

„A Zsinati elv“ referátumában, mely a harmadik előadás tárgyát képezte, dr. Dumitru Radu bukaresti teológiai tanár a Román Ortodox Egyház felfogását mutatta be. Zárószavaiban dr. Antonie Ploieşteanul pátriárkátusi vikárius megállapította, hogy a konferencia hasznos volt, mivel igen sok vitás kérdést tisztázott, melyek Nairobi után feltétlenül megválaszolásra vártak. E kérdés további vizsgálata még sok időt és türelmet igényel.

Az ülésen jelen voltak a Protestáns Teológiai Intézet részéről: dr. Rapp Károly rektor, dr. Juhász István, dr. Lengyel Lóránd, dr. Gálffy Zoltán, és dr. Izsák Vilmos teológiai tanárok, valamint a nagyszebeni ágazat tanári kara.

Lelkészi értekezletek

A harmadik negyedévi közérdekű és teológiai értekezleteket szeptember első felében tartották meg. A közérdekű előadás témája: „A lelkész állampolgári magatartása az egyházközségben” c. előadás volt. A teológiai értekező dr. Izsák Vilmos által készített előadást tárgyalta meg, melynek címe: „Az unitárius egyházi beszéd szerkezeti felépítése” volt.

A negyedik évnegyedi értekezletek november elején voltak. A közérdekű előadás címe: „Románia Szocialista Köztársaság külpolitikája a béke és a nemzetközi együttműködés szolgálatában.” A teológiai értekező gyakorlati kérdéssel foglalkozott: „Hogyan írom meg vasárnapi egyházi beszédemet” címmel. Az egyes körök részéről a kérdést kidolgozták: dr. Lőrinczi Mihály, Nyitray Mózes, Biró József és Török Áron.

Az értekezleteken az egyházi központ részéről mindig jelen volt egy képviselő: dr. Erdő János főjegyző, Sebe Ferenc előadó és dr. Szabó Árpád teológiai tanár.

Lelkésznevelés

A Protestáns Teológiai Intézet okt. 1-én tartotta tanévnyitó ünnepélyét. Teológiai hallgatóink évnyitó istentiszteletén dr. Erdő János főjegyző prédikált Mk 12,29 alapján.

November 26-án lelkészképesítő vizsgát tettek Kotecz József és Szombatfalvi József segédlelkészek. Ugyanazon napon énekvezérképesítő vizsgát tettek Keresztesné Benedek Rozália és Nagyné Szecsődi Rozália.

Személyi változások

Nyugalomba vonult okt. 1-vel *Filep Andor* iklandi lelkész. 1907. júl. 16-án Désfalván született. Teológiai tanulmányait az Unitárius Teológiai Akadémián 1932-ben fejezte be. 1933—35-ig Kolozsváron szolgált segédlelkészi, 1935—1976-ig Iklandon rendes lelkészi minőségben. 43 évre terjedő szolgálatát hűséggel és egyházszeretettel végezte. Isten áldása kísérje a megérdemelt pihenés éveiben.

Lemondott állásáról *Dénes György* verespataki segédlelkész szept. 1-vel, és világi pályára lépett.

Kinevezések

Gyakorló segédlelkészi kinevezést nyertek: júl. 1-től *Bálint Ferenc* Marosvásárhelyre, szept. 1-től *Fülöp Dezső* Tarcsafalvára, *Máthé Dénes* Székelymuzsnára, *Máthé Sándor* Kőröspatak-Bözödújfalura, és okt. 1-től *Pálfi Árpád* Verespatakra.

PÁLYÁZATHIRDETÉS

Egyházi Képviselő Tanács 1627—1976. sz. alatt pályázatot hirdet szabadon választott textus alapján: rendes vasárnapi és ünnepi (karácsony, húsvét, pünkösd, őszi hálaadás) istentiszteleten elmondandó prédikáció, szertartási beszéd (keresztezés, esketés, temetés és úrvacsora), valamint bármely alkalomra szolgáló ima írására.

A pályamunka, jeligével ellátva, 1977. aug. 31-ig küldendő be az E. K. Tanács címére.

A pályadíjakat az E. K. Tanács állapítja meg. A pályázat eredményének kihirdetése és a díjak ünnepélyes kiosztása a legközelebbi Főtanácson történik.

A tordai egyházközség júl. 4-én tartotta templomavató istentiszteletét. A hívek nagy áldozathozatalával s Fazakas Ferenc lelkész lelkiismeretes irányításával kívül-belül megjavított templom valóban áhítatot keltő lelki otthona lett a tordai gyülekezetnek. A templomavató szolgálatot dr. Kovács Lajos püspök tartotta, úrvacsorai ágendát dr. Erdő János főjegyző mondott. Lelkész afia beszámolt a munkálatok történetéről, majd az egyházközség alkalmi énekkara Székely Lászlóné vezetésével énekkari számokat adott elő.

A Szentháromság-Kisadorjáni egyházközség júl. 11-én tartotta Balázi László lelkész beiktatóját. Kolcsár Sándor esperes felolvasta a kinevezési okiratot és felkérte lelkész afiát beköszöntő szolgálatának elvégzésére. Lelkész Jer 1,4—8 alapján a próféta hitével tett bizonyosságot hivatásának betöltése mellett. A beiktató szolgálatot dr. Kovács Lajos püspök afia tartotta Mk 6,30—31; Mt 6,33 alapján. Az istentisztelet keretében dr. Erdő János főjegyző megkeresztelte a lelkészi pár kis-lányát. Ezt követően a gyülekezet és a lelkészi kar részéről többen üdvözölték lelkész afiát. Délután az ünnepi istentiszteletet a kisadorjáni társegyházközségben tartották.

A sinfalvi egyházközség aug. 1-én iktatta be állásába Szabó Zoltán lelkészt. Benedek Sándor esperes köszöntötte Főtisztelendő Püspök afiát, felolvasta a kinevezési okiratot, és felszólította az új lelkészt, tartsa meg beköszöntő szolgálatát. Lelkész tartalmas beszédében a lelkészi hivatás eszményét állította maga elé követendő életprogramnak. A beiktató beszédet Püspök afia tartotta; utalva Szabó Zoltán eredményes tanulmányaira, s kifejezte, hogy ez jóreménységgel tölt el a jövő lelkészi szolgálatát illetően is. Ezt követően az egyházközség tagjai és a köri lelkészek részéről többen köszöntötték az új lelkészt. A beiktató ünnepélyességét emelte az a tény is, hogy beiktatott lelkész ugyanazon a napon kötött házasságot Püspök afia kisebbik leányával, Anikóval. A házasság egyházi megáldásának szertartását Püspök afia végezte. Nagyszámú gyülekezet és meghívottak osztoztak a püspöki család és az egyházközség örömeiben.

A csokfalvi egyházközséget látogatta meg dr. Kovács Lajos püspök okt. 31-én. Tekintettel arra, hogy korábban nem tudott részt venni az egyházközség templomavató és lelkészbeiktató ünnepélyén, ezzel a látogatással is kifejezésre akarta juttatni elismerését a létszámban kicsi, de áldozathozatalban és egyháza iránti szeretetében nagy gyülekezetnek. A szószéki szolgálat után, melyet Püspök afia végzett, a gyülekezet és a testvérfelekezet részéről köszöntötték.

A marosvásárhelyi egyházközség nov. 28-án tartotta templomavató istentiszteletét. Kolcsár Sándor esperes-lelkész irányítása mellett a gyülekezet áldozatkész segítségével a templomot új ruhába öltöztették. A zsinatot vendégül látó gyülekezetnek szép ajándéka volt az a munka. A templomavató szolgálatot dr. Kovács Lajos püspök végezte, úrvacsorai ágendát dr. Erdő János főjegyző mondott.

Megemlékezés Balázs Ferencről

Születésének hetvenötödik évfordulója alkalmából az Utunk hasábjain Mikó Imre bő válogatást adott Balázs Ferencnek jegyesével, majd feleségével, Christine Frederiksennel folytatott levelezéséből *Föld körüli szerelem* címen (1976. okt. 22.). „A Hét“-ben Böződi György emlékezett vissza Balázs Ferencnél tett utolsó látogatására (A rög alatt, 1976. okt. 22.). A tordai „Jósika Miklós kör“ nov. 5-én külön ülésen emlékezett meg róla, amelyen különösen Torda és Kövend tanulóifjúsága jelent meg nagy számmal. Bevezetőt mondott Vásárhelyi Géza, előadást tartott Mikó Imre, utána a nagyváradi színház művészei adtak elő verseket és részleteket Balázs Ferenc írásaiból Miske László vezetésével. Verseik hangzottak el Balázs Ferencről Bágyoni Szabó Istvántól és Vásárhelyi Gézától.

A Kolozs-Tordai egyházkör okt. 31-én templomi ünnepély keretében adózott Mészkon Balázs Ferenc emlékének. Prédikált Kökői Kálmán Sepsiszentgyörgy köri esperes, 1937-ben Balázs Ferenc utóda a mészközi parókián, emlékbeszédet mondott Mikó Imre főgondnok, orgonált Péterffy Gyula, Balázs Ferenc munkatársa, több helybeli tanuló Balázs Ferenc-verseket szavalt, s az ünnepélyt Székely Gergely lelkész zárta be. Utána a gyülekezet megkoszorúzta a temetőben Balázs Ferenc sírját. Itt Benedek Sándor esperes tartott beszédet. Megjelentek az ünnepélyen Bélteki Lajosné Balázs Ibolyka, Balázs Ferenc nővére férjével, Erdő János főjegyző, Debreczeni László, aki Balázs Ferencel együtt a templom restaurálási munkáit végezte, Benczédi Domokos nyugalmazott lelkész, Balázs Ferenc elődje a mészközi egyházközségben, valamint a helybeli és szomszéd falusi gyülekezetek tagjain kívül egy küldöttség Csehétfalváról, ahonnan a Balázs család elszármazott.

Az *Unitárius Világszövetség (IARF) Tanácsa* évi rendes ülését okt. 1–5. napjain tartotta a hollandiai Hoerneboegban, Utrecht közelében. Az ülésen egyházunkat dr. Kovács Lajos püspök-elnök képviselte. A Tanács a világszövetség 1978. évi oxfordi kongresszusát készítette elő és az ezzel kapcsolatos regionális teológiai konferenciák szervezését, megállapította a 4 szakbizottság üléseinek időpontját, valamint a szervezet jövő évi költségvetését.

Dr. Kovács Lajos püspök feleségével együtt, nov. 12–22. közötti időben, meghívásra látogatást tett a Magyarországi Unitárius Egyháznál. Budapesti tartózkodása alatt, dr. Ferencz József püspök kíséretében, látogatást tett az Allami Egyházügyi Hivatal elnökhelyettesénél, Strauch Istvánnál, valamint Szamosközi István református, dr. Káldy Zoltán evangélikus és dr. Kacziba József katolikus püspöknél. Nov. 21-én de. a budapesti Nagy Ignác utcai templomban prédikált, este a Dávid Ferenc emlékünnepeken előadást tartott. A látogatás testvéri léghkörben, öku-menikus szellemben folyt le.

Dr. Bartalis János, a zsinat-presbiteri evangélikus egyház egyetemes felügyelője 84 éves korában, dec. 18-án elhunyt.

A *Nők Évtizedét* (1976–1985) hirdette meg idén az ENSZ a Nők Nemzetközi Eve után. Ennek megszervezését tűzte napirendre az a nemzetközi bizottság, amely az idén szeptemberben Genfben ülésezett 31 ország képviselőinek részvételével. Decemberi ülésén a bizottság megszövegezi azt a nemzetközi egyezményt, amelynek segítségével határozottabban lehet küzdeni a nemek közötti politikai, gazdasági, társadalmi megkülönböztetések ellen, valamint a nők jogainak érvényesítéséért. Egyben világszerte cselekvőbb részvételre is szeretnék serkenteni a nőket a politikai és gazdasági életben, a béke megvédése, a nemzetközi együttműködés megszilárdítása érdekében.

Földünk népességéről készített jelentés látott nemrégén napvilágot az ENSZ egyik szakbizottsága részéről. A jelentés nemcsak a jelenlegi helyzetről ad statisztikát, hanem hosszú távon felméri a lakosság gyarapodásának várható képét is. Eszerint jelenleg 4 044 433 000 ember él Földünkön, ez a szám az ezredfordulóra 6 253 135 000-re fog emelkedni. A jelentés megállapítja, hogy a fejlődő országokban a lakosság növekedésének üteme az 1970–1975-ös időszakban 2,2 százalékos átlagra emelkedett, szemben a korábbi 1,8 százalékkal, míg az iparilag fejlett országokban a növekedési arány 1,3 százalékról 0,8 százalékra csökkent.

Az *analfabetizmus* szomorú valóságáról jelentetett meg egy könyvet az ENSZ. Számunkra, akik ismerjük a betű világoosságának áldásait, megdöbbentő adat, hogy a világon ma több mint 800 millió ember él írástudatlanul. És ez a szám a következő évtizedekben még emelkedni fog. A könyv sürgős intézkedéseket követel mind nemzeti, mind nemzetközi vonalon ennek az áldatlan helyzetnek a felszámolására. Az emberiség nehéz feladattal áll szemben, mert bár az utóbbi 25 évben az analfabéták százaléka jelentősen visszaesett, számuk mégis növekedik a népesedés gyarapodása folytán.

HALOTTAINK

Rázmány Mór ny. egyházi főszámvevő, lelkész 71 éves korában, okt. 29-én elhunyt. November 2-án helyezték örök nyugalomra a Házsongárdi temetőbe.

Sigmond József ny. lelkész, 86 éves korában, okt. 31-én meghalt. Temetése nov. 4-én volt a Házsongárdi temetőben.
Emlékük legyen áldott!

Előfizetőink figyelmébe

A Keresztény Magvető előfizetési díja 1976. évben belföldön és a szocialista országokban évi 70 lej, amelyet belföldön a lelkészi hivatalok útján vagy közvetlenül az egyházi központban (3400 Kolozsvár-Napoca, Lenin út 9) lehet kifizetni.

A magyarországi olvasók a Postai Központi Hírlapiroda külföldi előfizetési osztályánál — Budapest, VII. Lövölde tér 7 sz. a. fiókjánál fizethetnek elő. A többi szocialista országokból az ILEXIM Departamentul Export-Import Presă, P. O. Box 136—137 — telex: 11226, București, str. 13 Decembrie nr. 3. címre kell fizetni.

Az előfizetési díj a nyugati országok részére 150 lej, mely összeg ugyancsak az ILEXIM — Departamentul Export-Import Presă, P. O. Box 136—137 — telex: 11226, București, str. 13 Decembrie nr. 3. címre fizetendő.

HELYREIGAZÍTÁS

Előző számunk (1976. 2./127. oldalán kimaradt Török Ferenc „A hangvilla“ c. egyházi beszédének textusa: *Jak 4,8*. A nyomdahibáért olvasóink szíves elnézését kérjük.

Mikó Imre: *Akik előttem jártak*. Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1976. 351 l.

A szülőföld vonzásában, az elődök szellem-árnyékában válhat egy emberi élet igazán teljessé. Ezt jelzi és példázza Mikó Imre, *Akik előttem jártak* című könyve, melyben a szerző öt fejezetben (I. Ifjúsági mozgalmak; II. Jog és közélet; III. Irodalmi publicisztika; IV. Művelődés, művészet; V. Élő történelem) a hazai, immár klasszikussá lett emlékirat-hagyományokat folytatja, nemesíti. „Az önéletíró magát ajánlja, én önéletírás helyett ajánlom azokat, akik előttem jártak.” Szülőföldnek és haladó múltjának, maradandó közéleti és közművelődési mozgalmaknak, ősöknek, szellemi és vérszerinti rokonoknak, át- és megélt eseményeknek állít igaz emléket ez a könyv. „Azok közül, akik előttem jártak, azokat választottam ki, akik nemcsak előttem jártak, hanem akiknek igyekeztem is a nyomukba lépni. S nemcsak elődökről lesz szó, mert egyesek közülük fiatalabbak, mint én, hanem általában olyanokról, akik valamilyen téren messzebbre jutottak nálam... Hozzájuk illő módon emlékezem róluk, s elmondom azt, amit ők nem mondhatnak el magukról” — írja Mikó Imre könyve Ajánlásában.

Huszonhat arckép és egy csoportkép látható a borítólapon, és ne vegye tőlünk senki rossz néven, ha itt csak az unitáriusokkal foglalkozunk. Ez a csoportosítás egyben arra is utal, hogy milyen súllyal vettek részt az unitáriusok századunk első felének irodalmi, művészeti és tudományos közéletében.

„Az életet előbb alakítani kell, aztán megírni. Ha majd lesz miről beszámolni, ismét írni fogok... Megírom a családot is, a gazdaságot is, egész Mészköt megírom” — mondotta a lelkész, szociológus, író Balázs Ferenc, akkor, amikor már mögötte volt a *Bejáróm a kerek világot*. „Az én igazi utazásom akkor kezdődött meg, amikor a vilájáró út porát leráztam magamról” — írja Aranyos-menti megtelepedésében. Őt esztendei világszertei vándorlás után megkezdi itthoni utazását, keresve-kísérletezve a szociális élet helyes-jó formáját a szövetkezeti formában. „Meggyőződése — írja Mikó Imre —, hogy a falu az emberi élet legtermészetesebb, legtermékenyebb társadalmi egysége, s azt keresi, »miképpen lehetne a falut, ahol az emberek többsége él, átvezetni a közös gazdálkodás síkjára«. A szövetkezeti mozgalom útján akar eljutni oda... Külön regény az, ahogy Balázs Ferencnek meg kellett küzdenie a felülről és alulról egyaránt támadó önzéssel, kicsinyességgel, maradisággal.” Mindez nem csüggesztette. Hirdette: „Lenni kevesek megértette, többeknek kovásza, sokak testében a tövis.” „Szent? — kérdi Mikó Imre — Ez ellen ő maga is tiltakoznék. Apostol? Örült, amikor annak nevezték.” Mielőtt harminchat évesen meghalt volna: megírt mindent (Rög és nagyvilág).

Tizenhét erdélyi fiatal író anyagi támogatásával jelent meg 1936-ban *Bözödi György Székely bánja* című könyve, éppen akkor, amikor a falukutató szociográfiai és szociológiai írásműveltség és érdeklődés teli virágzásban volt. A népe iránti szeretet és aggodás indítja a történelmi-szociográfiai tanulmány megírására. „...bár eredeti kutatásokat nem végzett, az anyag csoportosítása és a szellem, ami a könyvet átjárja, mégis új és meglepő.” A könyv a falut kutató mozgalom lelkesítője, tényfeltáró példaképe lett. „...minden oldala a szerző népe iránti felelősségérzetét és kritikai szeretetét tükrözi” (Székely bánja).

Az emlékezés melegségével íródott a kor- és fegyvertárs Szabédi (Székely) László indulásáról szóló írás. Mikó Imre visszaemlékező cikke az iskolaévek, a

pályakezddés távolából csírázik, onnét, ahonnét Székely László útra kelt: a kolozsvári unitárius kollégiumból. A kollégium híres-neves „Krizsa-Önképzőköre“ és ennek újsága, a Remény „Krizsa János és Szentiváni Mihály reformkori hagyományaira tekintett vissza“. Ebből az önképzőköri közösségből indult különös-szép pályájára Kemény János, a marosvécsi mecénás, ez volt az életút küszöbe a neves atomfizikusnak, Borbély Samunak, itt szavalt és nyert Ady-verssel díjat Kovács György, a nép művésze... és innét indult Székely László, ebből az önképzőkörből, melynek egy ideig elnöke is volt. Érettségi és külföldi tanulmányút után látszólag a bizonytalanságok, értetlenségek éveit következnek Székely László életében. Pedig a felkészülés, az érlelődés időszaka volt ez azon ember számára, kit Mikó Imre így jellemez: „Két ritka tulajdonság egyesült benne: az erkölcsi tisztaság és — mondjuk ki — a zsenialitás.“ 1933-ban Balázs Ferenc mészki otthonában baráti megbeszélés zajlott le, melynek ürügye és fő témája: mindenki mondja el világnézését... „Balázs Ferenc a világfolyamat célját abban látta, hogy a benne részt vevő egyének magukat az egész mindenséggel azonosítani tudják. A végső cél tudatában magunk elé kisebb, életünkben megvalósítható cél-állomásokat kell tűz-nünk, ilyen a kisközösségek harmonikus kifejllesztése. Utána Székely László következett. Felfogása szerint a mindenség fejlődése egy bizonyos ösharmóniának a megbontása felé halad — tehát éppen ellenkező irányba, mint ahogy Balázs Ferenc mondta. Az egyének szembe kerülnek egymással, de a fejlődésnek egy magasabb fokán megszünnék vélt érdekeik érvényesítéséért egymás ellen harcolni. Székely László tehát hegeli dialektikájával ugyanoda jutott, mint Balázs Ferenc az ő egyenes vonalú társadalomfejlődésével...“ Az utóbb megismert „Szabédi név nemcsak a származás népi gyökereire utalt, hanem szárnnyakat is adott Székely Lacinak“, aki „Ígéret volt arra, hogy harmincévi pusztai vándorlás után előbb-utóbb kiderül, hogy itt nem valami közönséges voluntörőről van szó, hanem olyan íróról, akinek minden tehetsége megvan ahhoz, hogy a szellemi élet élére kerüljön, míg mások a hatalom birtokában is eltörpülnek mellette...“ (Szabédi, amikor még Székelynek hívták).

Kelemen Lajos: a könyvtáros és kollégiumi tanár, a múzeumi és levéltári főigazgató, a történettudós és akadémikus „a múlt embereiről úgy tudott beszélni, mintha kortársai lettek volna, a jelen emberben nemcsak kortársat, hanem leszármazottat is látott“. Félelmetes-pontos tudása vonatkozott az időmélyi eseményekre, azoknak részleteiben annyira el tudott merülni, hogyha arról beszélt az érdeklődőknek, úgy tűnt: valaki ittrekedt, ittmaradt korabeli szólna a néhány százévnnyi átélt eseményről. „Hosszú élete folyamán mindég a saját fejével gondolkodott, és halálos komolyan vette a történelmi igazságot... Közvéleményt alakított, köztudatot formált...“ Írásos dolgozatai, legendás emlékezőtehetsége és tudása, közkedvelt városnéző-kiszállásai — mindezek a tanítványok tanítványainak őrző-ápoló emlékében élnek, annak a Kelemen Lajosnak, aki „egyformán sütött mindenkire, mint a nap az égen“. Egy emberöltőn át tanította és élte a haladó hagyományok tiszteletét, a hazaszeretetet, az emberséget (Kelemen Lajos közöttünk).

Negyven éven át volt tanára, huszonötön keresztül pedig igazgatója a kolozsvári unitárius főgimnáziumnak (a mai Brassai Sámuel Líceumnak): *Gál Kelemen*. Pedagógus volt: „pedagógiai téren hagyományos tekintélyvel rendelkező ragaszkodott“, filozófiai tudását „a német idealizmus bölcséletéből merítette“. Történelmi szakírással is foglalkozott. Tanulmányok egész sorát jelentette meg. Ezek közül igen figyelemreméltóak a Brassai Sámuelről szólók. Nyugdíjaztatása után írta meg a mindmáig forrásértékű, értékre és terjedelemre is legnagyobb munkáit: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története I.—II.* Kolozsvár, 1935; *Kilyéni Ferenc József élete és kora.* Kolozsvár, 1936; *Jakab Elek élet és jellemrajza,* Kolozsvár, 1938 (Gál Kelemen, az igazgató).

Nagy Albertről és Benczédi Sándorról, a festőről és a szobrászról is találunk írást a kötetben. „Többet meditáltam, mint dolgoztam, sokkal többet — írja Nagy Albert. — Magamnak úgy felnagyítottam a dolgokat, témákat, hogy ilyen súlyos terhek alatt tényleg csak nagyon lassan haladhattam, akár a csiga a házával...“ „Fából faragott királyfi“ — mondja róla Mikó Imre. „Egész művész volt és egész ember... Sokat töprengett Nagy Albert, amíg utat tört magának az izmusok dzsungelében, s a gondolkodó mindég magános. Ő is az volt, még társadalmi témáinak ábrázolásában is. Meg nem ismétlődő, utánozni is nehéz jelenség.“

„El nem mondott beszéd egy kiállításán“, a Benczédi Sándorén, a „közönség oldaláról... amelyen az agyag, a kő és a fa találkozik“. Tarcsafalva szülőtte s a kisplasztika közismert, tisztelt mestere. A szülőfalu Konyhapatakából felhozott kővek Benczédi Sándor vésője alatt „ölelkezőkké és viaskodókká, gyermekét keb-

lére szorító anyává és egész testével gondolkozó alakká változtak át. Egyszerűek, mint az igazság...“ (Fából faragott királyfi, és Benczédi szobrai).

„Az értelmiség szükségyszerűen elhagyja szülőföldjét“, azt, amelyet soha nem maga választ, miként iskoláit is csak ritkán. „Mégis ide nyúlnak vissza, vagyis a tudatos cselekvés előtti rétegekbe, értelmiségi létünk gyökerei. De nemcsak hogy itt eszméltünk magunkra, hanem itt fejlődnek ki azok az érzelmi szálak ember és táj, ember és társadalom között, amelyek később meglassulhatnak ugyan, de hozzájuk az idő múlásával — mert a gyermekkori emlékek maradandóbbak — a legtöbb ember öreg korában vissza-visszatér. Tehát a szülőföld, családi kör, iskola, játszótársak, első benyomások — ez volna a kezdet és a vég“ — írja és hiszi a szülőföldhöz és felebaráthoz mindig hűséges szerző. (Szülőföld és értelmiség).

Veszelszky Iván

Helmuth von Glasenapp: Az öt világvallás. Gondolat, Bp. 1975. 525 l. fordította Pálvölgyi Endre. Az utószót írta Lukács József.

A szerző ismert valláskutató és indológus, a vallástörténelem kiváló művelője. A három részből álló munkájában az öt világvallás ismertetésére vállalkozik. Az elsőben *Az örök világtörvény vallásai* címen a bráhmánizmust, buddhizmust és kínai univerzizmust (konfucianizmus és taoizmus) mutatja be. A második részben *A történeti istenkinyilatkoztatás vallásai* alatt a kereszténységet és az iszlámot tárgyalja. A harmadik rész *Az öt vallás. Ellentétük és azonosságuk* címen az öt világvallás összehasonlító értékelését nyújtja.

Helmuth von Glasenapp az egyes vallások ismertetése során arra törekedett, hogy keletkezésükről és lényegükről pontos, objektív, világos és közérthető leírást adjon, továbbá hogy vázolja azt a metafizikai eszmerendszert, amelyben értelem- és akaratviláguk látható kifejezést nyert. Ehhez általában azokat a dogmatikus szövegeket vette alapul, amelyeket az egyes vallásformák teológusainak többsége mértékadónak tart. Fejtegetései a vallási tanokról, kultuszokról és szokásokról szándékosan leíró jellegűek, mivel a történelmi vizsgálódásoknak nem feladata, hogy egy hitrendszer történetileg kialakult nézeteit és szertartásait továbbköltse, pszichológiai teóriák szellemében szimbolikusan értelmezze, vagy éppen modernizálja. Vizsgálatainál mindig az egyes vallások legfontosabb irataira támaszkodik; leírása tárgyilagos, világos és elgondolkoztató.

A szerző, az öt világvallás összehasonlítása során, hangsúlyozza, hogy az összehasonlító vallástudomány egyetlen vallás totálisigényét sem ismerheti el. Más-különbben is a vallásos elképzelések, koncepciók és körülmények, ha lassan és észrevétlenül is, de folytonosan változtak. Aki arra szorítkozik, hogy a vallásnak csak egyetlen típusával foglalkozzék, az nem ismeri fel, hogy más vallások hívei ugyanazokra az érvekre hivatkozva, ugyanolyan határozottsággal valamennyien a saját meggyőződésüket tartják végérvényesnek és megcáfolhatatlannak. Tarthatatlan ennél fogva az a felfogás, hogy létezhet olyan abszolút vallásforma, amelyre valamennyi embernek át kellene térnie. A szerző találóan idézi a szíami király esetét, akinek XIV. Lajos a misszionáriusokkal levelet küldött, s abban felszólította, csatlakozzék az ő egyedül üdvözítő vallásához. A szíami válaszában vitába szállt vele: „Csodálkoznom kell, hogy az én jó barátom, Franciaország királya, ennyire érdeklődik olyan ügy iránt, amely kizárólag az Istenre tartozik. Vajon a világ mindenható ura akkor, amidőn hasonló testet és lelket adott az embereknek, nem adhatott volna nekik egyazon vallási törvényeket, nézeteket és istentiszteleti formákat is, ha azt akarta volna, hogy a föld minden népe egy és ugyanazon hitet valljon?“

A munka áttekintését segíti elő az összehasonlító táblázat az ismertetett öt vallás tanairól és szokásairól.

Helmuth von Glasenapp értékes munkája vallástörténeti irodalmunk gazdagítását jelenti.

SEMĂNĂTORUL CREȘTIN

Revista Bisericii Unitariene din R.S. România

Anul 82

Nr. 3—4

1976

CLUJ-NAPOCA

CUPRINSUL

23 August	151
Să ne amintim de 30 Decembrie 1947	153
István Kovács Aniversare în slujba păcii	155

STUDII

Imre Mikó Ferenc Balázs acum ar împlini 75 de ani	158
Ferenc Balázs Credinciosul Dumnezeuului-suflet	159
Imre Mikó Testamentul lui Ferenc Balázs	160
Róbert Dán Bogáti Fazekas Miklós	164
Pál Binder dr. Date privind viața compozitorului Pécsi János (1550—1581)	212

LUCRĂRI OMILETICE

Dr. Vilmos Izsák Mesajul ieslei	214
Dénes Fodor Slujim împreună	215
István Kovács „Îi veți cunoaște după roadele lor“	217
Berta Nyitrai Deák Între două lumini	219
Mózes Lukácsi Omul credincios și străduitor	220
Sándor Kolcsár și György András Scheme de predici	222
VIAȚA BISERICESCĂ	230
ȘTIRI BISERICESTI	235
RECENZII	238

Colectivul de redacție — Editors

Președintele și redactor responsabil: P.S.S. dr. Lajos Kovács, membrii: dr. János Erdő (redactor responsabil adjunct), dr. Árpád Szabó, Dezső Szabó (redactori) și Ferenc Sebe.

CHRISTIAN SOWER

Journal of the Unitarian Church in R.S. România

Volume 82

1976

Number 3—4

CLUJ-NAPOCA

CONTENTS

August 23	151
The anniversary of December 30, 1947	153
In the service of peace, I. Kovács	155

STUDIES

Francis Balázs would be now 75 years old, I. Mikó	158
I believe in God, who is Spirit, F. Balázs	159
The will of Francis Balázs, I. Mikó	160
Miklós Bogáti Fazekas, R. Dán	164
Data to the composer of songs, János Pécsi (about 1550—1581), P. Binder	212

SERMONS

The message of the cradle, V. Izsák	214
Together in the service, D. Fodor	215
„You will recognize them by the fruits they bear“, I. Kovács	217
Between two lights, B. Deák Nyitrai	219
The striving and trustful man, M. Lukácsi	220
Sermon outlines, S. Kolcsár and Gy. Andrási	222
CHURCH LIFE	230
NEWS	235
BOOK REVIEWS	238

Redacție — Editorial Office
3400 Cluj-Napoca, Bdul Lenin nr. 9, R. S. România, Tel. 146—09

I. P. Cluj, Municipiul Cluj-Napoca 3009/1976.

